

ΡΟΥΝΤΟΛΦ ΣΤΑΪΝΕΡ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

**Τα βασικά χαρακτηριστικά μιας
νέας κοσμοθεωρίας**

Αποτελέσματα μιας ενδοσκόπησης
που ακολουθεί τις μεθόδους των φυσικών επιστημών

Μετάφραση
Ζήσης Χριστοδούλου
Κατερίνα Κονταξάκη

Επιμέλεια
Αλέξανδρος Χριστοδούλου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1918ΣΕΛ. 3

Α' Η ΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

1ο. ΚΕΦ. Η ΣΥΝΕΙΔΗΤΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΔΡΑΣΗ.....	ΣΕΛ. 6
2ο. ΚΕΦ. Η ΒΑΘΙΑ ΩΘΗΣΗ ΓΙΑ ΓΝΩΣΗ	ΣΕΛ. 15
3ο. ΚΕΦ. ΤΟ ΣΚΕΠΤΕΣΘΑΙ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ.....	ΣΕΛ. 22
4ο. ΚΕΦ. Ο ΚΟΣΜΟΣ ΩΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗ.....	ΣΕΛ. 39
5ο. ΚΕΦ. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ.....	ΣΕΛ. 57
6ο. ΚΕΦ. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΤΑ	ΣΕΛ. 76
7ο. ΚΕΦ. ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΟΡΙΑ ΣΤΗ ΓΝΩΣΗ ;.....	ΣΕΛ. 82

Β' Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

8ο. ΚΕΦ. ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ	ΣΕΛ. 100
9ο. ΚΕΦ. Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ	ΣΕΛ. 106
10ο. ΚΕΦ. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΝΙΣΜΟΣ.....	ΣΕΛ. 128
11ο. ΚΕΦ. ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ. (ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ).....	ΣΕΛ. 136
12ο. ΚΕΦ. Η ΗΘΙΚΗ ΕΙΚΟΝΟΠΛΑΣΙΑ (ΔΑΡΒΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ).....	ΣΕΛ. 141
13ο. ΚΕΦ. Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ (ΠΕΣΙΜΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΠΤΙΜΙΣΜΟΣ).....	ΣΕΛ. 152
14ο. ΚΕΦ. ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΓΕΝΟΣ.....	ΣΕΛ. 177

Γ' ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΜΟΝΙΣΜΟΥ.....	ΣΕΛ. 182
ΠΡΩΤΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	ΣΕΛ. 192
ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	ΣΕΛ. 199

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1918

Δυο θεμελιώδη ερωτήματα απασχολούν την ψυχική ζωή του ανθρώπου και ό,τι αναπτύσσεται στο παρόν βιβλίο σε αυτά επικεντρώνεται. Το πρώτο ερώτημα είναι: υπάρχει δυνατότητα να φτάσουμε σε μια θεώρηση της ουσιαστικής οντότητας του ανθρώπου η οποία θα βάλει τη βάση για όλα όσα συναντάμε -είτε στη ζωή είτε στην επιστήμη- και που νοιώθουμε ότι αλλιώς δεν μπορούν να στηριχτούν από μόνα τους, και άρα όντας εκτεθειμένα σε αμφιβολίες και κριτική μας οδηγούν σε περιοχές αβεβαιότητας; Το δεύτερο ερώτημα είναι το εξής: μπορεί ο άνθρωπος να θεωρεί τον εαυτό του ως ον που διαθέτει ελεύθερη βούληση ή μήπως αυτή η ελευθερία είναι απλά μια αυταπάτη που του δημιουργείται, επειδή δεν είναι σε θέση να αναγνωρίζει τα αόρατα νήματα της αναγκαιότητας από τα οποία ο ίδιος, όπως άλλωστε και κάθε άλλο φυσικό γεγονός, είναι εξαρτημένος; Αυτό δεν είναι ένα επινοημένο θεωρητικό ερώτημα. Γεννιέται εντελώς αυθόρμητα μέσα στην ψυχή, όταν αυτή βρίσκεται σε μια συγκεκριμένη εσωτερική κατάσταση. Και αισθάνεται κανείς ένα έλλειμμα στην ψυχή του, αν δεν έχει αντιμετωπίσει με πλήρη σοβαρότητα το θέμα της ελευθερίας ή της αναγκαιότητας αναφορικά με την ανθρώπινη βούληση.

Στόχος εδώ είναι να αποδειχθεί ότι οι εμπειρίες που θα προκαλέσει το δεύτερο ερώτημα στην ψυχή του ανθρώπου, εξαρτώνται από την απάντηση που είναι σε θέση να δώσει ο ίδιος στο πρώτο ερώτημα. Καταβάλλεται προσπάθεια να αποδειχθεί ότι η βαθιά γνώση της ανθρώπινης φύσης είναι πραγματικά ικανή να στηρίζει όλη την υπόλοιπη γνώση. Επιπλέον αυτή η βαθιά γνώση δικαιώνει πλήρως την ιδέα της ελευθερίας της βούλησης με μόνη προϋπόθεση να ανακαλυφθεί εκείνη η περιοχή της ψυχής, στο έδαφος της οποίας μπορεί να ευδοκιμήσει η ελεύθερη βούληση.

Η θεώρηση για την οποία εδώ γίνεται λόγος, αναφορικά με τα δυο ερωτήματα, είναι τέτοια που άπαξ και αποκτηθεί μπορεί να αποτελέσει η ίδια μέρος της ζωντανής ψυχικής σφαίρας. Δεν είναι κάποια θεωρητική απάντηση που δίνεται και που μπορεί, έτσι και γίνει απόκτημα, να παραμένει ως πεποίθηση στη μνήμη. Για τον τρόπο αντίληψης, πάνω στον οποίο στηρίζεται αυτό το βιβλίο, μια τέτοιου είδους απάντηση θα ήταν απλά και μόνο απατηλή. Εδώ δε δίνεται μια ολοκληρωμένη, έτοιμη απάντηση, αλλά υποδεικνύεται μια

περιοχή βιωμάτων μέσα στην οποία η εσωτερική ψυχική δραστηριότητα του ανθρώπου παρέχει εκ νέου απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα κάθε φορά που ο άνθρωπος το χρειάζεται. Έτσι και ανακαλυφθεί η παραπάνω αναφερόμενη περιοχή της ψυχής, μια ακόμη βαθύτερη ματιά σε αυτήν την περιοχή όπου προκύπτουν τα προαναφερθέντα ερωτήματα, θα εξοπλίσει τον άνθρωπο με όλα όσα απαιτούνται (όσον αφορά στα δυο παραπάνω αινίγματα), έτσι ώστε να αποτολμήσει, με κατακτημένη αυτή τη βαθιά γνώση, να πορευτεί σε όλο το εύρος και το βάθος της γεμάτης με αινίγματα ζωής μια πορεία την οποία τον υποχρεώνουν να ακολουθήσει η ανάγκη και το πεπρωμένο. Θα φανεί τότε ότι πραγματικά υπάρχει ένα είδος γνώσης που αποδεικνύει τη δικαίωση και την εγκυρότητά της μέσα από τη δική της εσωτερική ζωή καθώς και από τη συγγένειά της με τη ζωή της ανθρώπινης ψυχής.

Αυτές ήταν οι σκέψεις μου για το περιεχόμενο αυτού του βιβλίου, όταν το έγραφα πριν είκοσι πέντε χρόνια. Αλλά και σήμερα, αν θέλω να καταγράψω τις κύριες ιδέες αυτού του πονήματος πρέπει να ξαναγράψω παρόμοιες προτάσεις. Τότε, κατά τη συγγραφή του βιβλίου, περιορίστηκα σε ό,τι συνδέονταν στενά με τα δυο ερωτήματα, χωρίς να αναφέρω οτιδήποτε άλλο πέραν αυτών. Αν κανείς απορεί που στο βιβλίο αυτό δε γίνεται καμιά αναφορά στη σφαίρα της πνευματικής εμπειρίας που περιγράφω σε μεταγενέστερα έργα, θα πρέπει να γνωρίζει ότι και τότε απλά δεν ήθελα να αναφέρω τα αποτελέσματα της πνευματικής έρευνας, ήθελα μόνο να θέσω τη βάση πάνω στην οποία θα μπορούσαν να στηριχθούν τέτοιου είδους αποτελέσματα. Τούτη η *Φιλοσοφία της ελευθερίας* δεν περιλαμβάνει τέτοια ιδιαίτερα αποτελέσματα, ούτε και αποτελέσματα της έρευνας των φυσικών επιστημών. Όμως αυτό που πραγματικά εμπεριέχει, είναι κατά την άποψή μου απολύτως αναγκαίο για εκείνον που αναζητά σε οποιαδήποτε από αυτές τις δυο περιοχές μια ασφαλή βάση για τέτοια γνώση. Αυτά που παρουσιάζονται εδώ μπορούν να γίνουν αποδεκτά και από αναγνώστες που για οποιουδήποτε δικούς τους λόγους δεν ενδιαφέρονται για τα αποτελέσματα των ερευνών μου στην πνευματική επιστήμη. Αλλά και εκείνοι που έχουν έντονο ενδιαφέρον γι' αυτά θα μπορούσαν να βρουν σημαντική την προσπάθεια αυτού του βιβλίου. Αυτή συνίσταται στο να αποδειχθεί πώς μια απροκατάληπτη προσέγγιση των δυο παραπάνω ερωτημάτων, ερωτημάτων που είναι θεμελιώδη για *όλη* τη γνώση, οδηγεί αβίαστα στην αναγνώριση του γεγονότος ότι ο άνθρωπος ζει μέσα σε

έναν αληθινό πνευματικό κόσμο. Σε αυτό το βιβλίο γίνεται προσπάθεια να καταδειχθεί ότι η γνώση της πνευματικής σφαίρας είναι απαραίτητη πριν από την είσοδο στην πνευματική εμπειρία. Αυτό επιχειρείται κατά τέτοιο τρόπο ώστε, οποιοσδήποτε είναι ικανός και επιθυμεί να εξετάσει ο ίδιος αυτές τις απόψεις, να μη χρειάζεται να ανατρέξει στις σχετικές εμπειρίες που αναφέρονται στα μετέπειτα έργα μου, προκειμένου να αποδεχθεί όσα υποστηρίζονται εδώ.

Έτσι νομίζω πως το βιβλίο αυτό, είναι μεν εντελώς ανεξάρτητο από εκείνα τα γραπτά μου που είναι καθαρά πνευματικού επιστημονικού χαρακτήρα, όμως είναι πολύ στενά συνδεδεμένο με αυτά. Όλα αυτά ήταν που τώρα, είκοσι πέντε χρόνια μετά την πρώτη έκδοση, με παρακίνησαν να επανεκδώσω το βιβλίο ουσιαστικά αυτούσιο. Όμως έχουν γίνει κάποιες μακροσκελείς προσθήκες σε μερικά κεφάλαια. Οι παρανοήσεις που υπέπεσαν στην αντίληψή μου κατέστησαν αναγκαίες αυτές τις εκτενείς διευκρινίσεις. Έγιναν αλλαγές μόνο σε όσα μου φάνηκε ότι, με τον τρόπο που διατυπώθηκαν πριν ένα τέταρτο του αιώνα, ακούγονται σήμερα σαν να μην είναι διατυπωμένα με τον καλύτερο τρόπο. (Μόνο ένας κακοπροαίρετος θα μπορούσε να θεωρήσει πως αυτές οι μετατροπές σημαίνουν και αλλαγή των θεμελιωδών πεποιθήσεών μου).

Το βιβλίο έχει εξαντληθεί εδώ και πολλά χρόνια. Για μεγάλο χρονικό διάστημα δίσταζα να προχωρήσω σε αυτήν την αναθεωρημένη έκδοση, παρά το γεγονός ότι, όπως προκύπτει από τα προαναφερθέντα, μου φαίνεται πως και σήμερα πρέπει να εκφράσω αυτά που είχα διατυπώσει σχετικά με τα παραπάνω ερωτήματα πριν είκοσι πέντε χρόνια. Αναρωτιόμουν επανειλημμένα, αν έπρεπε να αντιπαρατεθώ σε εκείνο ή στο άλλο σημείο στις πολυάριθμες φιλοσοφικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί από τότε που κυκλοφόρησε η πρώτη έκδοση. Ο περιορισμένος χρόνος εξαιτίας της καθαρά πνευματικο-επιστημονικής μου έρευνας, με εμπόδιζε να το κάνω με τον τρόπο που θα ήθελα. Όμως μετά από εξονυχιστική εξέταση της σύγχρονης φιλοσοφικής γραμματείας, πείστηκα ότι μια τέτοια κριτική, δελεαστική από μόνη της, δεν έχει θέση σε αυτό το βιβλίο. Αυτά που μου φάνηκαν αναγκαία να ειπωθούν, που αφορούν στις πρόσφατες φιλοσοφικές τάσεις, από τη σκοπιά της *Φιλοσοφίας της ελευθερίας*, μπορεί κανείς να τα βρει στο δεύτερο τόμο του έργου μου *Αινίγματα της Φιλοσοφίας*.

Απρίλιος 1918

Ρούντολφ Στάινερ

Α΄ Η ΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΣΥΝΕΙΔΗΤΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΔΡΑΣΗ

Είναι ο άνθρωπος ένα πνευματικά ελεύθερο ον ή απλά υπόκειται στην άκαμπτη αναγκαιότητα των φυσικών νόμων. Λίγα είναι τα ερωτήματα για τα οποία καταναλώθηκε τόση φαιά ουσία όση σε αυτό. Η ιδέα της ελευθερίας της ανθρώπινης βούλησης έχει βρει ένα πλήθος ένθερμων υποστηρικτών όσο και φανατικών αντιπάλων. Υπάρχουν εκείνοι οι παθιασμένοι ηθικολόγοι που χαρακτηρίζουν όσους αρνούνται ένα τόσο προφανές γεγονός όπως είναι η ελευθερία της βούλησης του ανθρώπου, ως ανθρώπους με μειωμένη αντίληψη. Σε αυτούς αντιπαρατίθενται εκείνοι που ισχυρίζονται ότι είναι εξόχως αφελές να πιστεύει κανείς πως είναι δυνατόν οι φυσικοί νόμοι να μην ισχύουν στη σφαίρα της ανθρώπινης δράσης και του σκέπτεσθαι. Έτσι ένα και το αυτό πράγμα διακηρύσσεται συχνά από τη μια πλευρά ως το πολυτιμότερο αγαθό της ανθρωπότητας και από την άλλη ως μια από τις μεγαλύτερες αυταπάτες που υπάρχουν. Άπειρη εφευρετικότητα έχει επιστρατευτεί για να αποδειχτεί πως η ανθρώπινη ελευθερία μπορεί να είναι συμβατή με τις δυνάμεις που λειτουργούν στη φύση, στην οποία άλλωστε ανήκει κι ο ίδιος ο άνθρωπος. Δεν είναι λιγότερος ο μόχθος που καταβάλλει η άλλη πλευρά προκειμένου να εξηγήσει πώς προέκυψε η παραπάνω παράλογη ιδέα. Κάθε σχολαστικός και λεπτολόγος άνθρωπος αισθάνεται ότι εδώ πραγματευόμαστε ένα από τα πιο σημαντικά ερωτήματα της ζωής, της θρησκείας, της συμπεριφοράς και της επιστήμης. Ένα από τα θλιβερά σημάδια ρηχότητας της σύγχρονης σκέψης αποτελεί το γεγονός ότι ένα βιβλίο βασισμένο στα αποτελέσματα της σύγχρονης επιστήμης που αποπειράται να διαμορφώσει μια νέα πίστη (*David Friedrich Strauß, Η παλαιά και η νέα πίστη*), δεν έχει τίποτα άλλο να πει παρά ότι: «το θέμα της ελεύθερης βούλησης είναι ανάξιο κάθε συζήτησης. Η υποτιθέμενη δυνατότητα ελεύθερης επιλογής πάντα θεωρήθηκε κενή ψευδαίσθηση από κάθε φιλοσοφία αντάξια του ονόματός της. Όμως η ηθική αξιολόγηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και πράξης παραμένει πέρα από κάθε αμφισβήτηση». Το ότι αναφέρω εδώ αυτή τη θέση, δεν είναι επειδή φαίνεται πως μια τέτοια άποψη καταφέρνει όλο και περισσότερο να κυριαρχεί

στη σύγχρονη σκέψη. Ο καθένας σήμερα που ισχυρίζεται πως έχει ξεφύγει από την παιδική ηλικία της επιστήμης, γνωρίζει πως η ελευθερία του ατόμου δεν συνίσταται στο να μπορεί το άτομο να επιλέγει τη μια από δυο πιθανές πράξεις. Λέγεται ότι έχει κάποιο συγκεκριμένο λόγο να προτιμά τη μια από τις πολλές επιλογές. Φαίνεται προφανές. Ωστόσο τα πυρά των πολέμων της ανθρώπινης ελευθερίας κατευθύνονται μέχρι σήμερα κυρίως κατά της άποψης μόνο της ελεύθερης επιλογής. Ακόμα και ο ίδιος ο Χέρμπερτ Σπένσερ, του οποίου οι απόψεις καθημερινά κερδίζουν έδαφος, (*Οι αρχές της ψυχολογίας* του Χ. Σπένσερ, γερμανική έκδοση του Dr. B. Vetter, Stuttgart 1882) γράφει: «*Το να μπορεί ο καθένας κατά βούληση να επιθυμεί ή να μην επιθυμεί κάτι, βασική αρχή στην οποία στηρίζεται η θεωρία της ελεύθερης βούλησης, απορρίπτεται τόσο από την ανάλυση του συνειδητού όσο και από το περιεχόμενο του προηγούμενου κεφαλαίου (της ψυχολογίας)*». Από την ίδια ακριβώς θέση ξεκινούν κι άλλοι που αντιμάχονται την έννοια της ελεύθερης βούλησης. Ο πυρήνας όλων αυτών των επιχειρημάτων βρίσκεται αρχικά στα γραπτά του Σπινόζα. Αυτά που διατύπωσε ο ίδιος απλά και με σαφήνεια εναντίον αυτής της ιδέας επανέλαβαν στη συνέχεια αμέτρητες φορές πολλοί κατά τη διδασκαλία τους, μόνο που ήταν συνήθως συγκαλυμμένα με επιδέξιο τρόπο, ώστε να γίνεται δύσκολο να αναγνωρίσει κανείς σε αυτά την πορεία της σκέψης του Σπινόζα. Γράφει ο Σπινόζα σε ένα γράμμα του τον Οκτώβρη ή το Νοέμβρη του 1674: «*Ελεύθερο θεωρώ ένα πράγμα, όταν υπάρχει ή ενεργεί από την αναγκαιότητα της φύσης του και μόνον, ενώ ανελεύθερο (εξαναγκασμένο) ονομάζω εκείνο του οποίου η ύπαρξη και οι ενέργειές του καθορίζονται από κάτι άλλο κατά τρόπο απολύτως ακριβή και σταθερό. Για παράδειγμα, η Θεϊκή οντότητα, μολονότι αναγκαία, είναι ελεύθερη, επειδή υπάρχει από αναγκαιότητα της δικής της φύσης και μόνο. Και γνωρίζει ο Θεός ελεύθερα τον εαυτό του και τα πάντα, επειδή αυτή του η παντογνωσία είναι αναγκαία απόρροια της φύσης του. Βλέπετε λοιπόν ότι εγώ τοποθετώ την ελευθερία όχι σε μια ελεύθερη απόφαση, αλλά σε μια ελεύθερη αναγκαιότητα.*

Ας έλθουμε όμως τώρα στα δημιουργήματα, των οποίων ο τρόπος με τον οποίο ενεργούν είναι συγκεκριμένος και άκαμπος και καθορίζεται απολύτως από εξωτερικά αίτια. Για να γίνει αυτό σαφέστερο, ας φαντασθούμε κάτι πολύ απλό. Μια πέτρα για παράδειγμα αποκτά μια ορισμένη κίνηση από μια εξωτερική ώθηση, εξαιτίας της οποίας συνεχίζει αναγκαστικά να κινείται,

ακόμη κι όταν η ώθηση παύει να ενεργεί. Αυτή η διατήρηση της κίνησης της πέτρας είναι μια εξαναγκασμένη αλλά καθόλου αναγκαία κίνηση, διότι έχει καθοριστεί από τη δράση εξωτερικής αιτίας, κι όχι από κάποια έμφυτη αναγκαιότητα. Αυτό που ισχύει εδώ για την πέτρα, ισχύει και για όλα τα πράγματα ως προς την ύπαρξη και τη δράση τους με τρόπο πιο πολύπλοκο, δηλαδή κάθε πράγμα καθορίζεται από κάποια εξωτερική αιτία, για να υπάρχει και να δρα με ένα συγκεκριμένο τρόπο.

Υποθέστε τώρα σας παρακαλώ ότι η πέτρα καθώς κινείται σκέφτεται και γνωρίζει ότι προσπαθεί με όλες της τις δυνάμεις, να συνεχίσει την κίνησή της. Η πέτρα αυτή που μόνο την προσπάθειά της γνωρίζει και δε φέρεται καθόλου αδιάφορα, θα πιστεύει ότι είναι απολύτως ελεύθερη και πως η κίνησή της δεν οφείλεται σε κάποια εξωτερική αιτία παρά μόνο στη δική της θέληση. Όμως αυτή ακριβώς είναι η ανθρώπινη ελευθερία που όλοι ισχυρίζονται ότι κατέχουν και η οποία συνίσταται στο γεγονός ότι οι άνθρωποι έχουν συνείδηση της θέλησής τους, χωρίς όμως να γνωρίζουν τις αιτίες που την καθορίζουν. Έτσι λοιπόν το πεινασμένο παιδί πιστεύει πως επιθυμεί το γάλα από δική του ελεύθερη βούληση, το θυμωμένο αγόρι θεωρεί την επιθυμία του για εκδίκηση εξίσου ελεύθερη όπως κι ο δειλός τη διάθεσή του για απόδραση, ενώ ο μεθυσμένος πιστεύει πως από δική του ελεύθερη βούληση λέει αυτά που θα απέφευγε να πει αν δεν ήταν μεθυσμένος και επειδή η προκατάληψη αυτή είναι στη φύση των ανθρώπων, είναι δύσκολο να απαλλαγεί κανείς από αυτήν. Διότι παρόλο που η πείρα διδάσκει ξεκάθαρα πως οι άνθρωποι πολύ λίγο μπορούν να τιθασεύσουν την επιθυμία και πως όταν διακατέχονται από αλληλοσυγκρουόμενες επιθυμίες ίσως βλέπουν την καλύτερη όμως ικανοποιούν τη χειρότερη. Παρόλα αυτά θεωρούν τους εαυτούς τους ελεύθερους, επειδή υπάρχουν κάποιες λιγότερο έντονες επιθυμίες που μπορούν να ανασταλούν καθώς και άλλες που μπορούν να ξεχαστούν με διάφορες σκέψεις που εύκολα ανακαλούνται στη μνήμη».

Εδώ παρουσιάζεται μια άποψη απολύτως σαφής και γι' αυτό είναι εύκολο να ανακαλύψει κανείς το βασικό σφάλμα που κρύβεται μέσα της. Όσο αναγκαίο είναι για μια πέτρα να εκτελέσει μια ορισμένη κίνηση ανάλογα με την ώθηση που της δόθηκε, τόσο αναγκαίο επίσης είναι και για τον άνθρωπο να προβεί σε μια ορισμένη πράξη αν παρακινηθεί από συγκεκριμένη αιτία. Μόνο που επειδή ο άνθρωπος, λέει ο Σπινόζα, έχει συνείδηση αυτής της

πράξης του, θεωρεί αποκλειστικά υπεύθυνο τον ίδιο του τον εαυτό. Παραβλέπει όμως το γεγονός ότι υπάρχει κάποια αιτία που τον ωθεί να την ακολουθήσει απαραίτητα. Το λάθος σε αυτόν το συλλογισμό του Σπινόζα και όλων των άλλων που σκέφτονται παρόμοια, οφείλεται στο γεγονός ότι τους διαφεύγει πως ο άνθρωπος όχι μόνο συνείδηση των πράξεών του έχει αλλά μπορεί να έχει συνείδηση και των αιτίων που τον οδηγούν σε αυτές. Κανείς δε θα μπορούσε να αμφισβητήσει ότι το παιδί *δεν είναι ελεύθερο*, όταν επιθυμεί το γάλα, ούτε και ο μεθυσμένος, όταν λέει λόγια για τα οποία θα μετανιώσει. Και στις δυο περιπτώσεις υπάρχει άγνοια για τα αίτια που ενεργούν βαθιά μέσα στον οργανισμό τους, στην πίεση των οποίων δεν μπορούν να αντισταθούν. Αλλά δικαιολογείται να βάζουμε πράξεις τέτοιου είδους στην ίδια μοίρα με εκείνες τις πράξεις που έχουμε συνείδηση όχι μόνο αυτών των ιδίων, αλλά συνείδηση και των αιτίων που τις προκαλούν; Είναι πραγματικά όλες οι ανθρώπινες πράξεις του ίδιου είδους; Επιτρέπεται να τοποθετούμε επιστημονικά στην ίδια βαθμίδα τις πράξεις του πολεμιστή, του ερευνητή στο εργαστήριο ή του πολιτικού στις πολύπλοκες διπλωματικές υποθέσεις με εκείνη του παιδιού που θέλει γάλα; Αναμφίβολα είναι καλύτερα να αναζητούμε τη λύση ενός προβλήματος εκεί όπου οι συνθήκες είναι πιο απλές. Αλλά η έλλειψη ικανότητας να διακρίνουμε κάποιες διαφορές έχει δημιουργήσει έως τώρα τεράστια σύγχυση. Όταν κάνω κάτι, υπάρχει σίγουρα μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο να γνωρίζω και στο να μη γνωρίζω γιατί το κάνω. Αρχικά αυτό φαίνεται σαν μια πέρα για πέρα αυτονόητη αλήθεια. Και όμως οι πολέμοι της ελεύθερης βούλησης ποτέ δεν αναρωτιούνται για το εάν ένα κίνητρο μιας πράξης μου το οποίο γνωρίζω και κατανοώ πλήρως, μπορεί να θεωρηθεί σαν μια ανάγκη παρόμοια με την ανάγκη που προκαλούν οι συντελούμενες οργανικές διεργασίες σε ένα παιδί που το κάνουν να κλαίει για γάλα.

Ο *Έντουαρντ φον Χάρτμαν* υποστηρίζει στη *Φαινομενολογία της ηθικής συνείδησης*, σελ. 451 («Phänomenologie des sittlichen Bewußtseins» S. 451), ότι «η ανθρώπινη βούληση εξαρτάται από δυο κύριους παράγοντες: από τα κίνητρα και από το χαρακτήρα. Αν θεωρήσει κανείς όλους τους ανθρώπους όμοιους ή τουλάχιστον ότι οι διαφορές δεν είναι πολύ σημαντικές, τότε φαίνεται να καθορίζεται η βούλησή τους από *έξω* δηλαδή από τις εκάστοτε περιστάσεις. Αλλά αν σκεφτεί ότι για κάποιους μια ιδέα ή μια παράσταση γίνεται κίνητρο μιας πράξης τους μόνο αν ο χαρακτήρας τους είναι τέτοιος

ώστε αυτή η παράσταση να τους γεννά μια επιθυμία, φαίνεται ότι αυτοί οι άνθρωποι καθορίζονται από μέσα και όχι από έξω. Και πιστεύουν τότε πως αφού μόνο σύμφωνα με το χαρακτήρα τους πρέπει πρώτα να ενστερνιστούν μια επιβαλλόμενη από έξω εικόνα ως κίνητρο, πιστεύουν πως είναι ελεύθεροι, δηλαδή ανεξάρτητοι από εξωτερικές ωθήσεις». Η αλήθεια όμως κατά τον Ε. Χάρτμαν είναι ότι: «ακόμα κι αν οι ίδιοι υιοθετούμε πρώτα μια παράσταση ως κίνητρο, δεν το κάνουμε εντελώς αυθαίρετα, αλλά σύμφωνα με την αναγκαιότητα της προδιάθεσης του χαρακτήρα μας, δηλαδή *κάθε άλλο παρά ελεύθερα*». Κι εδώ επίσης δε λαμβάνεται καθόλου υπόψη η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα κίνητρα που ο ίδιος αφήνω να με επηρεάσουν μετά τη συνειδητοποίησή τους και σε εκείνα που ακολουθώ χωρίς να έχω επίγνωση.

Αυτό μας οδηγεί ακριβώς στο σημείο εκείνο από το οποίο πρέπει να δούμε τα πράγματα. Έχουμε το δικαίωμα να εξετάζουμε αυτό καθαυτό το ερώτημα της ελεύθερης βούλησης εντελώς μεμονωμένα; Κι αν όχι, με ποιο άλλο ερώτημα είναι αναγκαίο να συνδεθεί;

Αν υπάρχει διαφορά μεταξύ ενός συνειδητού κινήτρου για δράση και μιας ασυνείδητης ώθησης, τότε το συνειδητό κίνητρο θα καταλήξει σε μια πράξη που πρέπει να κριθεί διαφορετικά από εκείνη που γίνεται κάτω από την επίδραση μιας τυφλής ώθησης. Επομένως το πρώτο μας ερώτημα αφορά αυτή τη διαφορά και ο τρόπος που θα θέσουμε το ερώτημα της ελευθερίας θα εξαρτηθεί από τα αποτελέσματα της έρευνάς μας.

Τί σημαίνει ότι κάποιος έχει γνώση των αιτίων μιας πράξης του; Πολύ λίγη προσοχή έχει δοθεί σε αυτό το ερώτημα, επειδή δυστυχώς πάντα χωρίζαν στα δυο κάτι που είναι μια αδιαίρετη ολότητα, δηλαδή τον άνθρωπο. Έκαναν διάκριση ανάμεσα στον άνθρωπο που ενεργεί και στον άνθρωπο που γνωρίζει, και τους διέφευγε εκείνος που πραγματικά έχει σημασία, δηλαδή ο άνθρωπος που ενεργεί μέσα από γνώση.

Λέγεται ότι ελεύθερος είναι ο άνθρωπος όταν ενεργεί κινούμενος μόνο από τη λογική του και όχι από τα ζωώδη πάθη του. Ή ακόμα ότι ελευθερία σημαίνει να μπορείς να ορίζεις τη ζωή και τις πράξεις σου σύμφωνα με αποφάσεις και σκοπούς που έχεις θέσει.

Αλλά με ισχυρισμούς τέτοιου είδους δεν κερδίζουμε τίποτε, αφού ακριβώς αυτό είναι το ερώτημα, δηλαδή αν οι σκοποί και οι αποφάσεις κινούν τον άνθρωπο κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο τον κινούν οι ζωώδεις επιθυμίες. Αν

χωρίς τη δική μου συμμετοχή αναδύεται μέσα μου μια ορθολογική απόφαση με την ίδια αναγκαιότητα όπως ακριβώς η πείνα και η δίψα, αναγκαστικά θα την ακολουθήσω και τότε η ελευθερία μου θα είναι μια ψευδαίσθηση.

Μια άλλη έκφραση είναι ότι ελεύθερος δε σημαίνει να μπορεί κανείς να θέλει αυτό που θέλει αλλά να μπορεί να κάνει αυτό που θέλει. Αυτή τη σκέψη εκφράζει με σαφήνεια ο ποιητής και φιλόσοφος *Robert Hamerling* στο βιβλίο του *Ατομιστική της βούλησης* («Atomistik des Willens» 2^{ος} τόμος σελ. 213.): «ο άνθρωπος μπορεί σίγουρα να κάνει αυτό που θέλει, -αλλά δεν μπορεί να θέλει αυτό που θέλει, επειδή η θέλησή του καθορίζεται από *κίνητρα*!- Δεν μπορεί να θέλει αυτό που θέλει; Ας κοιτάξουμε πιο προσεκτικά αυτά τα λόγια. Υπάρχει λογική σε αυτά; Ελευθερία βούλησης τότε θα σήμαινε να μπορεί κανείς να θέλει κάτι χωρίς κάποιο λόγο ή κάποιο κίνητρο; Αλλά τότε τί άλλο σημαίνει να θέλει κανείς κάτι, αν όχι να έχει λόγους για να κάνει ή να προσπαθήσει να κάνει αυτό και όχι το άλλο; Το να θέλει κανείς κάτι χωρίς λόγο ή χωρίς κίνητρο θα σήμαινε να θέλει κάτι *χωρίς να το θέλει*. Η έννοια το κινήτρου είναι *αναπόσπαστα* συνδεδεμένη με την έννοια της θέλησης. Χωρίς κάποιο συγκεκριμένο *κίνητρο* η θέληση είναι εντελώς ανίσχυρη, ενώ ενεργή και πραγματική γίνεται μόνο με κίνητρο. Επομένως είναι απολύτως σωστό να ειπωθεί ότι η θέληση δεν είναι «ελεύθερη» δεδομένου ότι υπακούει πάντα στο ισχυρότερο από τα διάφορα κίνητρα. Από την άλλη πλευρά πρέπει να παραδεχτούμε ότι είναι παράλογο, να αντιτάξουμε απέναντι σε αυτήν την «ανελευθερία» μια άλλη, επινοημένη, «ελευθερία» της βούλησης που συνίσταται στο να μπορεί κάποιος να θέλει κάτι που *δε θέλει*».

Κι εδώ επίσης γίνεται λόγος μόνο για κίνητρα γενικά χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η διαφορά των συνειδητών από τα μη συνειδητά κίνητρα. Όταν ένα κίνητρο με επηρεάζει και είμαι αναγκασμένος να δράσω εξαιτίας του επειδή αποδεικνύεται «ισχυρότερο» από τα υπόλοιπα, τότε παύει να έχει νόημα κάθε σκέψη ελευθερίας. Πώς θα μπορούσε να έχει σημασία για μένα το αν μπορώ ή δεν μπορώ να κάνω ένα πράγμα, εφόσον εξαναγκάζομαι εξ αιτίας του *κινήτρου* να το κάνω; Το θέμα δεν είναι, αν μπορώ ή δεν μπορώ να κάνω ένα πράγμα όταν ένα κίνητρο μου έχει επιβληθεί, αλλά αν υπάρχουν άλλα κίνητρα εκτός από αυτά που δρουν επάνω μου με απόλυτη αναγκαιότητα. Αν αναγκάζομαι να θέλω κάτι, μπορεί και να μου είναι εντελώς αδιάφορο, αν μπορώ να το κάνω. Και όταν, εξαιτίας του χαρακτήρα μου ή των συνθηκών που επικρατούν στο

περιβάλλον μου, εξωθούμαι να πράξω κάτι που σκέφτομαι πως είναι παράλογο, τότε θα πρέπει να είμαι και πολύ χαρούμενος αν δεν κάνω αυτό που θέλω.

Δεν έχει σημασία αν μπορώ να πραγματοποιήσω κάτι που αποφάσισα, αλλά το πώς προκύπτει μέσα μου η απόφαση.

Αυτό που διαχωρίζει τον άνθρωπο από τους άλλους οργανισμούς είναι η λογική του σκέψη. Η ικανότητα δράσης βρίσκεται και στους άλλους οργανισμούς. Με τη διερεύνηση ύπαρξης αναλογιών στο ζωικό βασίλειο, προκειμένου να διευκρινιστεί η ιδέα της ελευθερίας της ανθρώπινης δράσης, δεν κερδίζουμε τίποτε. Στις σύγχρονες επιστήμες αρέσουν αυτές οι αναλογίες. Κι όταν οι επιστήμονες καταφέρνουν να βρουν στα ζώα συμπεριφορές όμοιες με αυτές του ανθρώπου, πιστεύουν πως έχουν αγγίξει το σημαντικότερο ζήτημα της επιστήμης, που έχει ως αντικείμενό της τον άνθρωπο. Οι παρανοήσεις στις οποίες οδηγεί μια τέτοια τακτική, φαίνονται για παράδειγμα στο βιβλίο *Η ψευδαίσθηση της ελευθερίας* του P. Rée, 1885, ο οποίος (σελ. 5) λέει για την ελευθερία τα εξής: «είναι εύκολο να εξηγήσουμε γιατί μας φαίνεται αναγκαία η κίνηση μιας πέτρας, αλλά όχι η θέληση του γαιδάρου. Τα αίτια που κινούν την πέτρα βρίσκονται έξω και είναι ορατά. Τα αίτια όμως της βούλησης του γαιδάρου βρίσκονται στο εσωτερικό του και είναι αόρατα: ανάμεσα σε μας και στη θέση όπου συμβαίνουν αυτά, παρεμβάλλεται το κρανίο του γαιδάρου... Δεν αντιλαμβανόμαστε τη σχέση αιτιότητας και γι' αυτό νομίζουμε πως δεν υπάρχει. Υποστηρίζουν πως η θέληση είναι μεν η αιτία της στροφής του γαιδάρου, όμως η ίδια είναι ανεξάρτητη· είναι η απόλυτη αφετηρία». Εδώ αγνοούνται ξανά οι ανθρώπινες πράξεις στις οποίες υπάρχει συνείδηση των κινήτρων. Ο Rée δηλώνει ότι: «ανάμεσα σε μας και στη θέση που συμβαίνουν αυτά παρεμβάλλεται το κρανίο του γαιδάρου». Αυτά τα λόγια υποδηλώνουν ότι ο Rée δεν έχει ιδέα για το γεγονός ότι υπάρχουν πράξεις ανθρώπων αλλά όχι ενός γαιδάρου, κατά τις οποίες παρεμβάλλεται, ανάμεσα σε μας και σ' αυτές, το κίνητρο που έχει γίνει συνειδητό. Το ότι ο Rée δεν το βλέπει αποδεικνύεται και πάλι, όταν μερικές σελίδες παρακάτω γράφει: «δεν αντιλαμβανόμαστε τα αίτια που καθορίζουν τη βούλησή μας, και γι' αυτό τη θεωρούμε εντελώς ανεξάρτητη».

Αλλά αρκετά με τα παραδείγματα που αποδείχνουν ότι πολλοί αρνούνται την ιδέα της ελευθερίας χωρίς να γνωρίζουν στο ελάχιστο τί ακριβώς είναι η ελευθερία.

Είναι αυτονόητο ότι μια πράξη δεν είναι *ελεύθερη* όταν εκτελείται από κάποιον που δε γνωρίζει γιατί την κάνει. Πώς όμως χαρακτηρίζεται εκείνη η πράξη για τα αίτια της οποίας έχει πλήρη συνείδηση αυτός που την εκτελεί; Αυτό μας οδηγεί στο ερώτημα της προέλευσης και της σημαντικότητας του σκέπτεσθαι. Διότι χωρίς βαθιά γνώση της *δραστηριότητας του σκέπτεσθαι* στην ψυχή, είναι αδύνατο να έχουμε την έννοια της γνώσης οποιουδήποτε πράγματος, επομένως και τη γνώση μιας πράξης. Αν γνωρίζουμε εν γένει τί σημαίνει σκέπτεσθαι, είναι εύκολο να διασαφηνίσουμε και το ρόλο που αυτό παίζει στην ανθρώπινη δράση. Όπως σωστά λέει ο Χέγκελ: “το σκέπτεσθαι είναι αυτό που μεταμορφώνει την ψυχή - με την οποία είναι προικισμένα και τα ζώα - σε πνεύμα” και γι’ αυτόν ακριβώς το λόγο το σκέπτεσθαι θα είναι εκείνο επίσης που θα προσδώσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα στην ανθρώπινη πράξη.

Σε καμιά περίπτωση δεν προβάλλεται εδώ ο ισχυρισμός ότι όλες μας οι ενέργειες είναι αποτέλεσμα μόνον σκέψεων που απορρέουν από τη λογική μας. Μακριά από μένα η άποψη ότι *ανθρώπινες*, με το ανώτερο νόημα της λέξης, είναι μόνο οι πράξεις εκείνες που προέρχονται από αφηρημένες κρίσεις. Αλλά εφόσον η συμπεριφορά μας ανυψώνεται πάνω από την ικανοποίηση καθαρά ζωικών επιθυμιών, τα κίνητρά μας διαπερνώνται πάντα από σκέψεις. Η αγάπη, η συμπόνια, ο πατριωτισμός είναι κίνητρα για πράξεις που δεν μπορούν να αποδοθούν στις ψυχρές έννοιες του νου. Λένε ότι σε αυτές κυριαρχούν η καρδιά και η ψυχική διάθεση. Αναμφίβολα. Αλλά δεν είναι η καρδιά και η ψυχική διάθεση που συνιστούν τα κίνητρα. Αντιθέτως τα προϋποθέτουν και τους επιτρέπουν να εισχωρήσουν μέσα τους. Στην καρδιά μου γεννιέται η συμπόνια, όταν στη συνείδησή μου εμφανίζεται η εικόνα ενός προσώπου που προκαλεί τη συμπόνια μου. Ο δρόμος προς την καρδιά περνά πρώτα από το μυαλό μας. Και η αγάπη δεν αποτελεί εξαίρεση. Όταν δεν είναι εκδήλωση μόνο της γενετήσιας ορμής, τότε στηρίζεται στη νοητική εικόνα που έχουμε εμείς δημιουργήσει για το αγαπημένο πρόσωπο. Κι όσο πιο ιδεαλιστική είναι αυτή η εικόνα, τόσο πιο ευλογημένη είναι η αγάπη μας. Εδώ επίσης η σκέψη είναι η πηγή του συναισθήματος. Υποστηρίζεται ότι η αγάπη μάς

τυφλώνει και έτσι δε βλέπουμε τις αδυναμίες του αγαπημένου προσώπου. Αυτό μπορεί να το δει κανείς και αντίστροφα, δηλαδή η αγάπη μάς κάνει να βλέπουμε μόνο τα προτερήματα του άλλου. Πολλοί προσπερνούν χωρίς καθόλου να τα προσέξουν. Κάποιος τα προσέχει κι ακριβώς γι' αυτό ξυπνά η αγάπη στην ψυχή του. Τί άλλο κάνει από το να διαμορφώνει μια παράσταση που εκατοντάδες άλλοι δεν μπόρεσαν να κάνουν; Αυτοί δεν αγάπησαν, γιατί δεν έφτιαξαν μια τέτοια *παράσταση*.

Από οποιαδήποτε πλευρά κι αν προσεγγίσουμε το θέμα, γίνεται ακόμη πιο σαφές ότι το ερώτημα που αφορά στη φύση της ανθρώπινης συμπεριφοράς προϋποθέτει τη μελέτη της προέλευσης του σκέπτεσθαι. Γι' αυτό το λόγο θα στραφώ αμέσως σε αυτό το ερώτημα.

2° ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΘΕΜΕΛΙΩΔΗΣ ΩΘΗΣΗ ΓΙΑ ΓΝΩΣΗ

*«Αχ! δυο ψυχές στο στήθος κατοικούν!
Και κάθε μια από την άλλη να χωρίσει θέλει.
Η μια κρατιέται γερά όσο μπορεί στον κόσμο αυτό
Για της αγάπης τις χαρές.
Η άλλη βιαστικά ανεβαίνει απ' τα σκοτάδια
Σε τόπους προγόνων μας ανώτερους.»*

(Φάουστ I, 1112-1117)

Με αυτά τα λόγια εκφράζει ο Γκαίτε ένα βαθιά ριζωμένο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης. Ο άνθρωπος δεν είναι οργανωμένος ως μια ενιαία ύπαρξη. Απαιτεί συνεχώς περισσότερα από αυτά που ο κόσμος από μόνος του του παρέχει. Η φύση μάς γέμισε με ανάγκες, και ανάμεσά τους είναι κι αυτές που αφήνει σε εμάς να ικανοποιήσουμε με δική μας προσπάθεια. Πλούσια είναι τα δώρα που μας μοιράζει, αλλά οι επιθυμίες μας είναι ακόμα περισσότερες. Φαίνεται πως είμαστε γεννημένοι με το ανικανοποίητο μέσα μας. Μια ιδιαίτερη έκφραση αυτού του ανικανοποίητου είναι η ανάγκη μας για γνώση. Παρατηρούμε ένα δέντρο δυο φορές. Την πρώτη φορά βλέπουμε τα κλαδιά του ακίνητα, τη δεύτερη τα βλέπουμε να κινούνται. Δεν είμαστε ικανοποιημένοι με αυτή την παρατήρηση. Ρωτάμε: γιατί μας παρουσιάζεται το δέντρο τη μια στιγμή σε ηρεμία και την επόμενη σε κίνηση; Κάθε βλέμμα στη φύση προκαλεί πληθώρα ερωτημάτων. Κάθε φαινόμενο που συναντάμε μας δημιουργεί κι ένα καινούργιο ερώτημα. Κάθε εμπειρία μας είναι κι ένα αίνιγμα. Βλέπουμε από το αυγό του πτηνού να αναδύεται μια ύπαρξη όμοια με αυτό. Αναρωτιόμαστε για την αιτία αυτής της ομοιότητας. Παρατηρούμε την ανάπτυξη ενός ζωντανού οργανισμού και την εξέλιξή του μέχρι ενός ορισμένου βαθμού ολοκλήρωσης και αναζητούμε τις συνθήκες μέσα στις οποίες εξελίσσεται αυτή η διαδικασία. Ποτέ δεν είμαστε ευχαριστημένοι με όσα η φύση παρουσιάζει μπροστά στις αισθήσεις μας. Παντού αναζητούμε αυτό που ονομάζουμε *εξήγηση*.

Αυτό το επιπλέον που αναζητούμε στα πράγματα, πέρα από αυτό που μας δίνεται στην άμεση εμπειρία μας, διασπά την ύπαρξή μας σε δυο κομμάτια. Συνειδητοποιούμε την αντίθεσή μας με τον κόσμο. Στεκόμαστε ως αυτόνομη ύπαρξη απέναντί του. Το σύμπαν μάς παρουσιάζεται διασπασμένο σε δυο αντιτιθέμενα μέρη. *Εγώ και ο Κόσμος*.

Υψώνουμε αυτό το τείχος ανάμεσα σε μας και τον κόσμο, μόλις αρχίζει να ανατέλλει η συνείδηση μέσα μας. Παρόλα αυτά ποτέ δεν παύουμε να έχουμε την αίσθηση ότι ανήκουμε στον κόσμο, ότι υπάρχει ένα νήμα που μας συνδέει με αυτόν, έτσι που να μην είμαστε *έξω* από το σύμπαν αλλά *μέσα* σε αυτό.

Αυτή η αίσθηση μας κάνει να αγωνιζόμαστε για τη γεφύρωση της παραπάνω αντίθεσης. Και γι' αυτήν τη γεφύρωση της αντίθεσης γίνεται σε τελευταία ανάλυση όλος αυτός ο πνευματικός αγώνας της ανθρωπότητας. Η ιστορία της πνευματικής μας ζωής είναι μια διαρκής αναζήτηση της ενότητάς μας με τον κόσμο. Θρησκεία, τέχνη και επιστήμη επιδιώκουν στον ίδιο βαθμό αυτό το στόχο. Ο θρησκευόμενος αναζητά τη λύση στο αίνιγμα του κόσμου σε αυτά που ο Θεός αποκαλύπτει, αυτό το αίνιγμα που το ανικανοποίητο εγώ του δεν μπορεί να λύσει μέσα στον κόσμο των απλών φαινομένων. Ο καλλιτέχνης αγωνίζεται να δώσει υλική μορφή στις ιδέες του Εγώ του, συμφιλιώνοντας έτσι το ζωντανό εσωτερικό του κόσμο με τον εξωτερικό. Και αυτός επίσης δεν αισθάνεται ικανοποιημένος με τον απλό κόσμο των φαινομένων κι αναζητά, υπερβαίνοντάς τον, να δώσει τη μορφή σε εκείνο το επί πλέον που το Εγώ εμπεριέχει. Ο στοχαστής αναζητά τους νόμους των φαινομένων και αγωνίζεται να διεισδύσει μέσω του σκέπτεσθαι σε όλα όσα βιώνει με την παρατήρηση. Μόνον όταν θα έχουμε κάνει *το περιεχόμενο του κόσμου περιεχόμενο της σκέψης μας*, θα έχουμε επανακτήσει την ενότητα που εμείς οι ίδιοι έχουμε απολέσει. Αργότερα θα δούμε ότι αυτός ο στόχος μπορεί να επιτευχθεί μόνον, όταν ο τρόπος και η αντίληψη της έρευνας του ερευνητή επιστήμονα προχωρήσει σε βαθύτερο επίπεδο από αυτό που συνήθως ερευνά. Η όλη κατάσταση που περιγράφω εδώ μας οδηγεί στο παγκόσμιο ιστορικό φαινόμενο που παρουσιάζεται ως αντιπαράθεση της αντίληψης ενός ενιαίου κόσμου ή αλλιώς το *μονισμό*, με τη θεωρία των δυο κόσμων δηλαδή το *δυϊσμό*. Ο δυϊσμός εστιάζει την προσοχή του μόνο στον πλήρη διαχωρισμό που η συνείδηση του ανθρώπου έχει προκαλέσει ανάμεσα στο Εγώ και τον Κόσμο. Ολόκληρη η προσπάθειά του συνίσταται σε ένα μάταιο αγώνα για τη

συμφιλίωση αυτών των αντιθέτων, που τότε ονομάζονται πνεύμα και ύλη, τότε υποκείμενο και αντικείμενο και τότε σκέψη και φαινόμενα. Έχει την αίσθηση ότι πρέπει να υπάρχει μια γέφυρα ανάμεσα στους δυο κόσμους, αλλά δεν είναι σε θέση να την ανακαλύψει. Όσο ο άνθρωπος βιώνει το «Εγώ», δεν μπορεί παρά να τοποθετεί αυτό το «Εγώ» στην πλευρά του πνεύματος. Και όσο ο κόσμος αντιπαράκειται σε αυτό το Εγώ, πρέπει να λογαριάζει ολόκληρο τον κόσμο που αντιλαμβάνεται μέσα από τις αισθήσεις, ως υλικό κόσμο κι έτσι βιώνει την αντίθεση Πνεύμα - Ύλη. Και πρέπει να το κάνει αυτό ακόμη περισσότερο επειδή το ίδιο του το σώμα ανήκει στην ύλη. Έτσι το «Εγώ» ανήκει στη σφαίρα του πνεύματος, και αποτελεί μέρος του. Τα υλικά αντικείμενα και φαινόμενα που αντιλαμβάνεται με τις αισθήσεις του συνιστούν τον «Κόσμο». Όλα τα αινίγματα που αφορούν το Πνεύμα και την Ύλη, ο άνθρωπος τα συναντά και πάλι στο θεμελιώδες αίνιγμα της ίδιας του της φύσης. Ο μονισμός εστιάζει το βλέμμα του αποκλειστικά στην ενότητα και προσπαθεί να αμφισβητήσει ή να εξαφανίσει τις αντιθέσεις που ανακύπτουν. Καμιά από τις δυο αυτές απόψεις δεν μπορεί να μας ικανοποιήσει, επειδή καμιά δε δικαιολογείται από τα πράγματα. Ο δυϊσμός βλέπει το πνεύμα (το Εγώ) και την ύλη (τον Κόσμο) ως δυο εντελώς διαφορετικές οντότητες και γι' αυτό δεν μπορεί να κατανοήσει πώς μπορούν να αλληλεπιδρούν. Πώς μπορεί το Πνεύμα να γνωρίζει τί συμβαίνει στην ύλη όταν του είναι παντελώς ξένη η πραγματική της φύση; Και πώς μπορεί, αν έτσι έχουν τα πράγματα, να επιδρά το πνεύμα πάνω της, έτσι ώστε οι προθέσεις του να μετατρέπονται σε πράξεις; Για να απαντηθεί αυτό το ερώτημα, πολλές υποθέσεις έχουν εμφανιστεί από τις πιο ευφυείς ως τις πιο παράδοξες. Αλλά και με το μονισμό τα πράγματα μέχρι σήμερα δεν είναι καλύτερα. Έχει προσπαθήσει με τρεις διαφορετικούς τρόπους να αντιμετωπίσει τη δυσκολία. Είτε με την άρνηση του πνεύματος, οπότε έχουμε τον υλισμό, είτε με την άρνηση της ύλης, οπότε αναζητά τη σωτηρία του στον σπιριτουαλισμό ή στον ισχυρισμό ότι ακόμα και στην πιο απλή ύπαρξη η ύλη και το πνεύμα είναι αδιάσπαστα ενωμένα, έτσι ώστε δε χρειάζεται να απορούμε καθόλου για την εμφάνιση στον άνθρωπο αυτών των δυο τρόπων ύπαρξης που ποτέ δεν μπορούν να χωριστούν.

Ο υλισμός δεν είναι σε θέση να μας δώσει ικανοποιητική εξήγηση του κόσμου. Κάθε του προσπάθεια να τον εξηγήσει πρέπει αναγκαστικά να ξεκινά από τη δημιουργία σκέψεων σχετικά με τα διάφορα φαινόμενα που

συμβαίνουν στον κόσμο. Δηλαδή η αρχή γίνεται με τις σκέψεις της ύλης ή τις υλικές διεργασίες. Έτσι μπροστά του έχει ήδη δυο διαφορετικές περιοχές γεγονότων: τον υλικό κόσμο καθώς και τις σκέψεις γι' αυτόν. Τις τελευταίες προσπαθεί να τις κατανοήσει αντιλαμβάνοντάς τες ως απλές υλικές διεργασίες. Πιστεύει ότι το σκέπτεσθαι λαμβάνει χώρα στον εγκέφαλο και ακολουθεί διεργασίες ίδιες περίπου με αυτές της λειτουργίας της πέψης στους ζωντανούς οργανισμούς. Όπως αποδίδει μηχανική και οργανική δράση στην ύλη, έτσι ακριβώς της αποδίδει την ικανότητα να σκέφτεται κάτω από ορισμένες συνθήκες. Παραβλέπει ότι αυτό που κάνει δεν είναι παρά να μεταθέτει αλλού το πρόβλημα. Αποδίδει την ικανότητα σκέψης στην ύλη αντί στον εαυτό του. Και έτσι επανέρχεται στο αρχικό του σημείο. Πώς μπορεί η ύλη να φτάνει να σκέφτεται για τη δική της φύση; Γιατί να μην είναι απλά ευχαριστημένη με τον εαυτό της και πρέπει να προβληματίζεται σε σχέση με την ύπαρξή της; Ο υλιστής αποστρέφει το βλέμμα του από το συγκεκριμένο υποκείμενο, το δικό του Εγώ, και φτάνει σε μια αόριστη, νεφελώδη εικόνα. Και έτσι παρουσιάζεται απέναντί του το ίδιο αίνιγμα πάλι. Η υλιστική αντίληψη δεν είναι σε θέση να λύσει το πρόβλημα παρά μόνο να το μεταθέσει.

Και με τον σπιριτουαλισμό τί γίνεται; Ο γνήσιος σπιριτουαλιστής αρνείται την αυθυπαρξία της ύλης και την αντιλαμβάνεται ως προϊόν του πνεύματος. Όταν μέσα από την κοσμοθεωρία του προσπαθεί να εξηγήσει το αίνιγμα της ίδιας της ανθρώπινης φύσης, νοιώθει στριμωγμένος. Ακριβώς απέναντι από το Εγώ που μπορεί να καταταχθεί στην πλευρά του πνεύματος, βρίσκεται ο κόσμος των αισθήσεων. Δε διαφαίνεται καμιά πνευματική προσπέλαση σε αυτόν. Μόνο μέσα από υλικές διεργασίες μπορεί να γίνει αντιληπτός και να βιωθεί από το Εγώ. Το Εγώ δεν ανακαλύπτει τέτοιες υλικές διεργασίες μέσα σε αυτό το ίδιο, όταν η φύση του θεωρείται αποκλειστικά πνευματική. Ο αισθητός κόσμος ποτέ δε θα βρεθεί μέσα σε αυτό που κατακτά πνευματικά με δική του προσπάθεια. Φαίνεται σαν το «Εγώ» να πρέπει να αποδεχτεί πως ο κόσμος για εκείνο θα παραμείνει κλειστό βιβλίο, όσο δε δημιουργεί μια μη πνευματική σχέση μαζί του. Κατά τον ίδιο τρόπο, όταν είναι να πάμε στην πράξη, πρέπει να μετατρέψουμε τους σκοπούς μας σε πραγματικότητα με τη βοήθεια υλικών πραγμάτων και δυνάμεων. Οδηγούμαστε λοιπόν πίσω στον εξωτερικό κόσμο. Ο ακραίος σπιριτουαλιστής ή, αν θέλετε, ο διανοητής που παρουσιάζεται έτσι μέσα από τον απόλυτο ιδεαλισμό του, είναι ο *Γιόχαν*

Γκόττλιμπ Φίχτε. Ο Φίχτε επιδίωξε τη δημιουργία ολόκληρου του οικοδομήματος του κόσμου από το Εγώ. Αυτό που πραγματικά πέτυχε ήταν μια μεγαλειώδης νοητική εικόνα του κόσμου χωρίς εμπειρικό περιεχόμενο. Όσο δύσκολο είναι για τους υλιστές να αμφισβητήσουν το πνεύμα, άλλο τόσο είναι και για τους σπιριτουαλιστές δύσκολο να αρνηθούν τον εξωτερικό κόσμο της ύλης.

Αν ο άνθρωπος στραφεί στο Εγώ του για να το γνωρίσει, αντιλαμβάνεται αρχικά τη δράση αυτού του Εγώ στη νοητική επεξεργασία του κόσμου των ιδεών. Γι' αυτό μια σύλληψη του κόσμου που κλίνει προς το σπιριτουαλισμό, ίσως αισθανθεί τον πειρασμό, όταν στρέψει το βλέμμα προς την ίδια την ανθρώπινη φύση, να μην αναγνωρίσει από το πνεύμα τίποτε άλλο, εκτός από αυτόν τον κόσμο των ιδεών του. Με αυτόν τον τρόπο ο σπιριτουαλισμός γίνεται μονόπλευρος ιδεαλισμός. Αντί να προχωρήσει προς τον πνευματικό κόσμο, διαπερνώντας τον κόσμο των ιδεών, ο ιδεαλισμός ταυτίζει τον πνευματικό κόσμο με τον ίδιο τον κόσμο των ιδεών. Το αποτέλεσμα είναι να αναγκάζεται να παραμένει σε αυτόν τον τρόπο θεώρησης του κόσμου, όντας εγκλωβισμένος στα πλαίσια της δραστηριότητας του Εγώ.

Μια παράδοξη παραλλαγή του ιδεαλισμού είναι η άποψη του *Friedrich Albert Langes*, όπως ο ίδιος την έχει περιγράψει στο πολυδιαβασμένο βιβλίο του *Ιστορία του υλισμού*. Ο Langes δέχεται ότι ο υλισμός έχει απόλυτο δίκιο, όταν διακηρύσσει ότι όλα τα φαινόμενα στον κόσμο, περιλαμβανομένης και της σκέψης, είναι καθαρά προϊόντα υλικών διεργασιών. Μόνο που συμβαίνει και το αντίστροφο δηλαδή η ύλη και τα φαινόμενά της είναι και αυτά τα ίδια προϊόντα της σκέψης μας. «Οι αισθήσεις μάς δίνουν μόνο τις επιδράσεις των πραγμάτων, όχι πιστές εικόνες τους ή τα ίδια τα πράγματα. Σε αυτές τις επιδράσεις όμως ανήκουν και ίδιες οι αισθήσεις μαζί με τον εγκέφαλο και τις μοριακές δονήσεις που δημιουργούνται εκεί». Δηλαδή η σκέψη μας γεννιέται από διεργασίες υλικές κι αυτές από τη σκέψη του Εγώ. Έτσι η φιλοσοφία του Langes δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια παραλλαγή, με φιλοσοφικούς όρους, του παραμυθιού του βαρόνου Μυνχάουζεν, όπου αιωρείται στον αέρα κρατημένος από τα μαλλιά του.

Η τρίτη μορφή του μονισμού είναι αυτή που βλέπει ακόμη και στην πιο απλή ουσία, στο άτομο, την αδιάσπαστη ενότητα (των δύο υπάρξεων δηλαδή) της ύλης και του πνεύματος. Αλλά και με αυτό δεν πετυχαίνεται τίποτε άλλο

παρά μόνο η μετάθεση του ερωτήματος που πραγματικά γεννιέται στη συνείδησή μας, σε ένα άλλο πεδίο. Πώς γίνεται η απλή, η στοιχειώδης αυτή ουσία να εκδηλώνεται με ένα διπλό τρόπο ενώ αποτελεί μια αδιάσπαστη ενότητα;

Σε όλες αυτές τις θεωρίες πρέπει να αντιπαραθέσουμε το γεγονός πως η βασική και πρωταρχική αντίθεση βρίσκεται στη δική μας συνείδηση. Εμείς οι ίδιοι είμαστε που δραπετεύουμε από τους κόλπους της μητέρας Φύσης και στεκόμαστε ως «Εγώ» απέναντι στον «Κόσμο». Ο Γκαίτε το εκφράζει με τον πλέον κλασσικό τρόπο στο δοκίμιό του *Η Φύση*, αν και με τρόπο που με πρώτη ματιά μπορεί να θεωρηθεί μη επιστημονικός: «Ζούμε μέσα σε αυτήν (στη φύση) και της είμαστε ξένοι. Συνομιλεί μαζί μας αδιάκοπα αλλά δε μας αποκαλύπτει το μυστικό της». Αλλά και το αντίστροφο γνωρίζει ο Γκαίτε: « οι άνθρωποι όλοι βρίσκονται μέσα της κι εκείνη μέσα σε όλους».

Όσο είναι αληθινό πως έχουμε αποξενωθεί από τη φύση, άλλο τόσο αληθινό είναι επίσης ότι αισθανόμαστε πως είμαστε μέσα της και της ανήκουμε. Μόνο η δική της παρουσία είναι αυτή που μπορεί να πάλλεται ζωντανή μέσα μας.

Πρέπει να ξαναβρούμε το δρόμο προς τη Φύση. Μπορεί να μας τον δείξει μια απλή σκέψη: αποκοπήκαμε από αυτήν είναι αλήθεια, όμως κρατήσαμε κάτι δικό της στην ουσία μας. Πρέπει να αναζητήσουμε αυτήν την ουσία της φύσης μέσα μας και τότε θα βρούμε ξανά τη σύνδεση μαζί της. Αυτό δεν μπορεί να το καταφέρει ο δυϊσμός. Θεωρεί το εσωτερικό του ανθρώπου ως μια πνευματική ουσία εντελώς ξένη προς τη Φύση και μετά προσπαθεί να την αγκιστρώσει πάνω της. Διόλου παράξενο που δεν μπορεί να βρει αυτόν τον συνδετικό κρίκο. Μπορούμε όμως να ανακαλύψουμε τη Φύση στον εξωτερικό κόσμο, μόνον αφού πρώτα τη γνωρίσουμε *μέσα μας*. Οδηγός μας πρέπει να είναι αυτό που είναι μέσα μας όμοιο με αυτήν. Αυτό σηματοδοτεί το μονοπάτι της έρευνάς μας. Δε θα χρησιμοποιήσουμε κανενός είδους εικασίες όσον αφορά την αλληλεπίδραση Φύσης και πνεύματος. Αντί γι' αυτό, θα διεισδύσουμε στα βάθη του είναι μας, για να βρούμε εκείνα τα στοιχεία που διασώσαμε κατά την απόδρασή μας από τη Φύση.

Αυτή η έρευνα της δικής μας οντότητας θα μας δώσει τη λύση του αινίγματος. Πρέπει να φτάσουμε σε εκείνο το σημείο όπου μπορούμε να πούμε

στον εαυτό μας: εδώ δεν είμαστε πλέον μόνο «Εγώ», εδώ βρίσκεται κάτι που είναι περισσότερο από «Εγώ».

Αντιλαμβάνομαι πως πολλοί από εκείνους που έχουν διαβάσει το βιβλίο ως εδώ, δε θα βρουν τις απόψεις μου «επιστημονικές» με την έννοια του όρου που χρησιμοποιείται σήμερα. Η απάντησή μου απλά είναι πως κύριο μέλημά μου ως εδώ δεν ήταν να ασχοληθώ με οποιαδήποτε επιστημονικά αποτελέσματα, παρά μόνο να περιγράψω αυτό που ο καθένας βιώνει μέσα στη δική του συνείδηση. Η χρήση κάποιων φράσεων εδώ σχετικά με την επιδίωξη της συμφιλίωσης της συνείδησης με τον κόσμο, αποβλέπει μόνο στην αποσαφήνιση των πραγματικών γεγονότων. Γι' αυτό δεν έκανα καμιά προσπάθεια να χρησιμοποιήσω τις λέξεις «Εγώ», «Πνεύμα», «Φύση», «Κόσμος», με τον απολύτως ακριβή τρόπο που συνηθίζεται στην ψυχολογία και τη φιλοσοφία. Η καθημερινή συνείδηση δε γνωρίζει τις λεπτές διακρίσεις που κάνει η επιστήμη, και πρόθεσή μου ήταν μέχρι τώρα απλά να περιγράψω τις καθημερινές μας εμπειρίες. Δε με ενδιαφέρει πώς η επιστήμη έχει ερμηνεύσει μέχρι σήμερα τη συνείδηση, αλλά πώς αυτή βιώνεται από μας την κάθε στιγμή στη ζωή μας.

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΣΚΕΠΤΕΣΘΑΙ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Όταν παρακολουθώ μια σφαίρα του μπιλιάρδου που έχει κτυπηθεί, πώς μεταφέρει τη κίνησή της σε μια άλλη, δεν επηρεάζω καθόλου την πορεία του παρατηρούμενου φαινομένου. Η τροχιά και η ταχύτητα της δεύτερης σφαίρας έχουν καθοριστεί από την τροχιά και την ταχύτητα της πρώτης. Όσο παραμένω απλώς παρατηρητής, μπορώ να μιλάω για την κίνηση της δεύτερης σφαίρας μόνο αφού αυτή έχει πραγματοποιηθεί. Στην περίπτωση που αρχίζει να με απασχολεί το περιεχόμενο της παρατήρησης, τα πράγματα αλλάζουν. Ο συλλογισμός μου έχει σκοπό να σχηματίσει έννοιες σχετικές με το φαινόμενο. Ορίζω την έννοια της ελαστικής σφαίρας σε συνδυασμό με ορισμένες άλλες έννοιες της μηχανικής και μελετώ τις ιδιαίτερες συνθήκες που κυριαρχούν στην περίπτωση αυτού του φαινομένου. Αναζητώ λοιπόν στο φαινόμενο που εξελίσσεται χωρίς τη δική μου παρέμβαση, να δημιουργήσω ένα δεύτερο φαινόμενο που πραγματοποιείται στη σφαίρα των εννοιών. Αυτό το τελευταίο εξαρτάται από εμένα. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι αρκούμαι στην παρατήρηση και μόνο, και παραιτούμαι από κάθε αναζήτηση εννοιών, αν δεν υπάρχει αυτή η ανάγκη. Αλλά στην περίπτωση που υπάρξει, δε θα ησυχάσω παρά μόνο όταν θα έχω συσχετίσει, με ένα σίγουρο τρόπο, τις έννοιες: σφαίρα, ελαστικότητα, κίνηση, κρούση, ταχύτητα και τα λοιπά που σχετίζονται με το φαινόμενο που παρατηρώ. Τώρα, όσο βέβαιο είναι ότι το φαινόμενο πραγματοποιείται ανεξάρτητα από μένα, άλλο τόσο είναι βέβαιο ότι χωρίς τη δική μου συμμετοχή δεν μπορώ να έχω την παράλληλη διαδικασία που εξελίσσεται στη σφαίρα της νόησης.

Θα εξετάσουμε αργότερα, αν αυτή η δραστηριότητά μου απορρέει πραγματικά από την ανεξάρτητη οντότητά μου ή αν έχουν δίκιο οι σύγχρονοι ψυχολόγοι που πρεσβεύουν πως δεν μπορούμε να σκεφτόμαστε όπως θέλουμε, παρά μόνο σύμφωνα με αυτό που καθορίζεται από τις σκέψεις και τις συνδέσεις των σκέψεων που είναι παρούσες στη συνείδηση (δες Ziehen, *Leitfaden der physiologischen Psychologie*, Αρχές της φυσιολογικής ψυχολογίας Jena 1893, σελ. 171). Προς το παρόν θα περιοριστούμε απλά στη διαπίστωση του γεγονότος πως αισθανόμαστε ότι είμαστε αναγκασμένοι να αναζητούμε συνεχώς έννοιες και σχέσεις εννοιών σχετικά με τα

παρατηρούμενα αντικείμενα και φαινόμενα που λαμβάνουν χώρα χωρίς τη δική μας συμμετοχή. Αν αυτό που κάνουμε είναι στην πραγματικότητα *δική μας πράξη* ή αν το κάνουμε εξ αιτίας μιας αναπότρεπτης αναγκαιότητας, είναι ένα ερώτημα που το αφήνουμε στην άκρη προς το παρόν. Με πρώτη ματιά αυτή η πράξη μάς φαίνεται αναμφίβολα δική μας. Γνωρίζουμε με απόλυτη σιγουριά ότι δε μας δίδονται οι έννοιες μαζί με τα αντικείμενα. Το ότι εγώ ο ίδιος είμαι αυτός που ενεργεί στη νοητική διεργασία ίσως είναι ψευδαίσθηση, αλλά σίγουρα έτσι φαίνεται στην άμεση παρατήρησή μου. Το ερώτημα λοιπόν είναι: τί κερδίζουμε με το να συμπληρώνουμε ένα γεγονός με ένα εννοιολογικό αντίστοιχο;

Υπάρχει μεγάλη διαφορά στον τρόπο με τον οποίο σχετίζονται για μένα τα διάφορα μέρη ενός γεγονότος μεταξύ τους πριν και μετά την ανακάλυψη των αντίστοιχων εννοιών. Η απλή παρατήρηση με κάνει να παρακολουθώ τα διάφορα μέρη του συγκεκριμένου φαινομένου στην εξέλιξή τους. Η σχέση τους όμως, χωρίς τη βοήθεια των σχετικών εννοιών παραμένει σκοτεινή. Βλέπω την πρώτη σφαίρα του μπιλιάρδου να κινείται με ορισμένη πορεία και ορισμένη ταχύτητα προς τη δεύτερη σφαίρα. Πρέπει να αναμείνω να δω αυτό που θα ακολουθήσει μετά από την πραγματοποίηση της σύγκρουσης και τότε μπορώ να το ακολουθήσω, και πάλι μόνο με τα μάτια μου. Ας υποθέσουμε ότι κάποιος μου κρύβει το οπτικό πεδίο μέσα στο οποίο συμβαίνει το φαινόμενο τη στιγμή της κρούσης. Τότε ως απλός παρατηρητής δε γνωρίζω ποια θα είναι η συνέχεια. Τα πράγματα είναι διαφορετικά, αν έχω βρει, πριν την απόκρυψη, τις αντίστοιχες έννοιες του φαινομένου. Στην περίπτωση αυτή θα είμαι σε θέση να περιγράψω αυτό που θα ακολουθήσει μετά την κρούση ακόμα κι αν δεν υπάρχει η δυνατότητα να παρατηρήσω το φαινόμενο. Ένα παρατηρούμενο απλά φαινόμενο ή αντικείμενο δε μας φανερώνει από μόνο του τον τρόπο της σύνδεσής του με άλλα φαινόμενα ή αντικείμενα. Αυτή η σχέση αποκαλύπτεται, όταν συνδυάζεται η παρατήρηση με τη σκέψη.

Η παρατήρηση και το σκέπτεσθαι είναι τα δυο σημεία εκκίνησης κάθε πνευματικής προσπάθειας του ανθρώπου, εφόσον αυτή γίνεται συνειδητά. Τόσο οι απλές εργασίες της κοινής λογικής όσο και οι πλέον πολύπλοκες επιστημονικές έρευνες στηρίζονται πάνω σε αυτούς τους δυο θεμελιώδεις πυλώνες του πνεύματος. Οι φιλόσοφοι ξεκινούν από διάφορες πρωταρχικές αντιθέσεις: ιδέα και πραγματικότητα, υποκείμενο και αντικείμενο, φαινόμενο

και πράγμα καθαυτό, Εγώ και όχι-Εγώ, ιδέα και θέληση, έννοια και ύλη, δύναμη και είδος της ύλης, συνειδητό και ασυνειδητό. Εύκολα όμως μπορεί κανείς να δείξει πως η αντίθεση «*παρατήρηση και σκέπτεσθαι*» που είναι η πιο σημαντική για τον άνθρωπο, πρέπει να προηγείται όλων των άλλων.

Οποιαδήποτε αρχή κι αν θελήσουμε να θέσουμε, πρέπει ή να αποδεικνύεται πως είναι κάτι που έχει παρατηρηθεί ή να εκφράζεται με τη μορφή μιας ξεκάθαρης σκέψης, έτσι που να μπορούν και άλλοι στοχαστές να τη σκεφτούν. Κάθε φιλόσοφος που αρχίζει να συζητά για τις θεμελιώδεις του αρχές, πρέπει να τις εκφράζει με τη μορφή εννοιών κι έτσι να κάνει χρήση του σκέπτεσθαι. Με αυτόν τον τρόπο παραδέχεται έμμεσα πως η δραστηριότητά του προϋποθέτει το σκέπτεσθαι. Προς το παρόν δε θα συζητηθεί αν το σκέπτεσθαι ή κάτι άλλο είναι το αποφασιστικό στοιχείο για την παγκόσμια εξέλιξη. Είναι σαφές όμως από την αρχή πως *χωρίς* το σκέπτεσθαι ο φιλόσοφος δεν μπορεί να αποκτήσει καμιά γνώση αυτής της εξέλιξης. Μπορεί το σκέπτεσθαι να παίζει δευτερεύοντα ρόλο στην πραγματοποίηση των φαινομένων του κόσμου, όμως παίζει αναμφίβολα τον κύριο ρόλο στη διαμόρφωση μιας *άποψης* για τα φαινόμενα αυτά.

Όσον αφορά τώρα στην παρατήρηση, το γεγονός ότι αυτή μας είναι αναγκαία οφείλεται στον τρόπο με τον οποίο είμαστε οργανωμένοι. Η σκέψη που κάνουμε για ένα άλογο και το αντικείμενο «*άλογο*» είναι δυο πράγματα που μας εμφανίζονται χωριστά. Αυτό το αντικείμενο είναι προσβάσιμο για μας μόνο μέσω της παρατήρησης. Όπως δεν μπορούμε να φτιάξουμε την έννοια ενός αλόγου απλά κοιτάζοντάς το, έτσι δεν μπορούμε με μόνη τη σκέψη να δημιουργήσουμε ένα αντίστοιχο αντικείμενο.

Η παρατήρηση χρονικά προηγείται του σκέπτεσθαι, αφού και το ίδιο το σκέπτεσθαι πρέπει να το γνωρίσουμε πρώτα με την παρατήρηση. Ουσιαστικά ήταν η περιγραφή μιας παρατήρησης όταν στην αρχή αυτού του κεφαλαίου περιγράψαμε πώς πυροδοτείται αμέσως το σκέπτεσθαι μπροστά σε ένα φαινόμενο και πηγαίνει πέρα από αυτό που παρουσιάζεται. Οτιδήποτε εισέρχεται στην περιοχή της εμπειρίας μας, γίνεται αρχικά αντιληπτό μέσω της παρατήρησης. Το περιεχόμενο των αισθήσεων, των αντιλήψεων, των πεποιθήσεων, των συναισθημάτων, των επιθυμιών, των ονείρων, των φαντασιώσεων, των αναμνήσεων, των εννοιών καθώς και των ιδεών και όλων των παραισθήσεων και των ψευδαισθήσεων μάς δίνεται από την *παρατήρηση*.

Το σκέπτεσθαι ως αντικείμενο παρατήρησης διαφέρει ουσιαστικά από όλα τα άλλα αντικείμενα. Η παρατήρηση ενός τραπεζιού ή ενός δέντρου πραγματοποιείται τη στιγμή κατά την οποία τα αντικείμενα εμφανίζονται στον ορίζοντα της εμπειρίας μου. Τη σκέψη όμως αυτών των αντικειμένων δεν την παρατηρώ ταυτόχρονα. Παρατηρώ το τραπέζι, κάνω και σκέψεις γι' αυτό, όμως την παρατήρηση αυτής της σκέψης δεν την κάνω. Αν θέλω παράλληλα με το τραπέζι να παρατηρώ και τη σκέψη μου γι' αυτό, πρέπει πρώτα να μετατοπιστώ σε ένα σημείο έξω από τη δραστηριότητά μου. Ενώ η παρατήρηση των αντικειμένων και των φαινομένων και η σκέψη γι' αυτά είναι εντελώς συνηθισμένες και καθημερινές καταστάσεις που γεμίζουν τη ζωή μας, η παρατήρηση του ίδιου του σκέπτεσθαι είναι ένα είδος εντελώς ιδιαίτερης κατάστασης. Αυτό το γεγονός πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη όταν πρόκειται να ορίσουμε τη σχέση του σκέπτεσθαι με τα άλλα περιεχόμενα της παρατήρησης. Πρέπει να καταλάβουμε καλά πως όταν το σκέπτεσθαι παρατηρεί τον εαυτό του, ακολουθεί μια διαδικασία που ενώ κατά την παρατήρηση όλων των υπόλοιπων αντικειμένων του κόσμου μας είναι σε μια φυσιολογική κατάσταση, στην περίπτωση της παρατήρησης του ίδιου του σκέπτεσθαι δε συμβαίνει καθόλου κάτι τέτοιο.

Θα μπορούσε κανείς να προβάλει την αντίρρηση πως αυτό που λέμε εδώ ότι ισχύει για το σκέπτεσθαι, ισχύει επίσης και για το συναίσθημα καθώς και για όλες τις πνευματικές μας δραστηριότητες. Όταν για παράδειγμα έχουμε το αίσθημα της ευχαρίστησης, μπορούμε μεν να παρατηρήσουμε το αντικείμενο που είναι πηγή αυτής της ευχαρίστησης, όχι όμως και το ίδιο το αίσθημα της ευχαρίστησης. Όμως αυτή η αντίρρηση βασίζεται σε μια πλάνη. Η σχέση που έχει η ευχαρίστηση με το αντικείμενό της δεν είναι καθόλου ίδια με τη σχέση που έχει η διαμορφωμένη, μέσω του σκέπτεσθαι, έννοια με το αντικείμενο. Έχω πλήρη συνείδηση του γεγονότος ότι η έννοια ενός αντικειμένου διαμορφώνεται με τη δική μου δραστηριότητα, ενώ η ευχαρίστηση παράγεται μέσα μου από ένα αντικείμενο κατά τον ίδιο τρόπο που συμβαίνει, για παράδειγμα, και με τη μεταβολή ενός αντικειμένου όταν μια πέτρα πέφτει επάνω του. Η ευχαρίστηση γίνεται αντικείμενο της παρατήρησης με τον ίδιο ακριβώς τρόπο με τον οποίο γίνεται και το γεγονός που προκαλεί την ευχαρίστηση. Δεν ισχύει το ίδιο για την έννοια. Μπορώ να ρωτήσω: γιατί μου προκαλεί ευχαρίστηση ένα γεγονός; Όμως δεν μπορώ καθόλου να πω: γιατί

κάποιο γεγονός γεννά μέσα μου ένα πλήθος εννοιών; Απλά δεν έχει κανένα νόημα. Κατά τη διάρκεια του συλλογισμού ενός φαινομένου δε δέχομαι καμιά απολύτως δράση πάνω μου. Συνεπώς δεν μπορώ να αποκομίσω καμιά γνώση για τον εαυτό μου με το να γνωρίσω τις έννοιες που αντιστοιχούν στη μεταβολή που έχει παρατηρηθεί πάνω σε ένα τζάμι, εξαιτίας μιας πέτρας που έπεσε πάνω του. Αλλά σίγουρα μαθαίνω πολλά πράγματα σχετικά με την προσωπικότητά μου, όταν γνωρίσω το συναίσθημα που δημιουργεί μέσα μου ένα ορισμένο γεγονός. Όταν παρατηρώντας ένα αντικείμενο λέω, «αυτό είναι τριαντάφυλλο», δε δηλώνω απολύτως τίποτα για μένα τον ίδιο. Αλλά αν πω για το ίδιο αντικείμενο: «μου προκαλεί ένα αίσθημα ευχαρίστησης», τότε εκφράζω κάποια χαρακτηριστικά όχι μόνο για το τριαντάφυλλο, αλλά και για μένα τον ίδιο ως προς τη σχέση μου με το τριαντάφυλλο.

Συνεπώς δεν τίθεται καθόλου θέμα να βάλουμε στο ίδιο επίπεδο το σκέπτεσθαι και το αισθάνεσθαι ως αντικείμενα παρατήρησης. Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για τις άλλες πνευματικές δραστηριότητες του ανθρώπου. Όλες τους ανήκουν σε μια ομάδα, στην οποία δεν ανήκει το σκέπτεσθαι. Η ιδιαιτερότητα της φύσης του σκέπτεσθαι συνίσταται στο ότι είναι μια δραστηριότητα προσανατολισμένη στο παρατηρούμενο αντικείμενο και όχι στο πρόσωπο που σκέφτεται. Αυτό επίσης φαίνεται από τον τρόπο με τον οποίον εκφράζουμε τις σκέψεις μας για ένα αντικείμενο, σε αντίθεση με τα αισθήματα και τις πράξεις της βούλησης. Όταν βλέπω ένα αντικείμενο και το αναγνωρίζω ως τραπέζι, δε λέω: «σκέφτομαι ένα τραπέζι», αλλά: «αυτό είναι τραπέζι». Από την άλλη πλευρά, λέω: «χαίρομαι γι' αυτό το τραπέζι». Στην πρώτη περίπτωση δεν ενδιαφέρομαι καθόλου να δηλώσω ότι έχω κάποια σχέση με το τραπέζι, ενώ στη δεύτερη η σχέση είναι ακριβώς εκείνο που ενδιαφέρει. Με την έκφραση «σκέφτομαι ένα τραπέζι», εισέρχομαι στην ιδιαίτερη κατάσταση που περιγράψαμε παραπάνω, όπου κάτι που πάντα υπάρχει μέσα στην πνευματική μας δραστηριότητα – αν και όχι ως παρατηρούμενο αντικείμενο-, γίνεται το ίδιο αντικείμενο παρατήρησης.

Αυτή είναι ακριβώς η ιδιάζουσα φύση του καθημερινού σκέπτεσθαι: ο σκεπτόμενος ξεχνά το σκέπτεσθαί του καθώς το ασκεί. Δεν τον απασχολεί η σκέψη του, αλλά μόνο το αντικείμενό της, δηλαδή το παρατηρούμενο αντικείμενο.

Η πρώτη παρατήρηση που κάνουμε για το σκέπτεσθαι είναι λοιπόν ότι το σκέπτεσθαι αποτελεί το στοιχείο της καθημερινής νοητικής και πνευματικής μας ζωής που περνά απαρατήρητο.

Το ότι δεν παρατηρούμε το σκέπτεσθαι στην καθημερινή πνευματική μας δραστηριότητα έχει ως αιτία το γεγονός ότι το σκέπτεσθαι αποτελεί καθαρά δική μας δραστηριότητα. Οτιδήποτε δεν παράγω εγώ ο ίδιος, εμφανίζεται στο χώρο της παρατήρησής μου ως κάτι αντικειμενικό. Βλέπω τον εαυτό μου να στέκεται απέναντι σε κάτι που έγινε ανεξάρτητα από εμένα· κάτι που αυτό το ίδιο με προσεγγίζει και πρέπει να το δεχτώ ως προαπαιτούμενο της διαδικασίας του σκέπτεσθαι. Ενώ συλλογίζομαι πάνω στο αντικείμενο, είμαι απορροφημένος από αυτό· η προσοχή μου είναι στραμμένη σε αυτό. Αυτός ακριβώς ο τρόπος του σκέπτεσθαι είναι η *στοχαστική παρατήρηση*. Η προσοχή μου δεν είναι στραμμένη στη σκέψη μου, αλλά στο αντικείμενο της δραστηριότητάς μου. Με άλλα λόγια, όταν σκέφτομαι δεν παρατηρώ τη σκέψη που εγώ ο ίδιος παράγω, αλλά το αντικείμενο της σκέψης που δεν παράγεται από μένα.

Στην ίδια θέση βρίσκομαι και όταν έρχομαι στην ιδιαίτερη κατάσταση κατά την οποία παρατηρώ το δικό μου σκέπτεσθαι. Ποτέ δεν είμαι σε θέση να παρατηρήσω το παρόν σκέπτεσθαι. Μπορώ όμως να θέσω εκ των υστέρων ως αντικείμενο του σκέπτεσθαι την εμπειρία μόνο της διαδικασίας του σκέπτεσθαι που ήδη έχω βιώσει. Αν ήθελα να παρατηρώ το σκέπτεσθαι τη στιγμή που αυτό πραγματοποιείται, θα έπρεπε να διασπάσω τον εαυτό μου σε δυο προσωπικότητες: τη μια που σκέφτεται και την άλλη που την παρακολουθεί να σκέφτεται. Αυτό δεν μπορώ να το κάνω. Μπορώ να το κάνω σε δυο χωριστές πράξεις. Το σκέπτεσθαι που πρέπει να παρατηρηθεί δεν είναι ποτέ το ίδιο με αυτό που εκείνη τη στιγμή πραγματοποιεί αυτή τη δραστηριότητα. Αυτό είναι κάτι άλλο. Δεν έχει τόση σημασία αν, γι' αυτό το σκοπό, κάνω παρατηρήσεις του δικού μου σκέπτεσθαι που προηγήθηκε ή αν παρακολουθώ τη διαδικασία του σκέπτεσθαι ενός άλλου προσώπου ή τέλος, όπως στην περίπτωση της κίνησης της σφαίρας του μπιλιάρδου, αν πραγματοποιώ μια διαδικασία σκέπτεσθαι στη φαντασία μου.

Υπάρχουν δυο πράγματα που είναι ασυμβίβαστα μεταξύ τους: η παραγωγική δραστηριότητα και η ταυτόχρονη παρατήρησή της. Αυτό φαίνεται και στο πρώτο βιβλίο του *Μωυσή*, στη «Γένεση» (1, 31). Τις πρώτες έξι ημέρες

δημιουργεί ο Θεός τον κόσμο, και μόνον όταν είναι τελειωμένος, υπάρχει η δυνατότητα της εποπτείας του: «κι ο Θεός κοίταζε τα πάντα όσα έπλασε, και είδε ότι όλα ήταν πολύ καλά». Το ίδιο συμβαίνει με τη σκέψη μας. Αν θέλουμε να την παρατηρήσουμε, πρέπει αυτή πρώτα να πραγματοποιηθεί.

Ο λόγος που καθιστά αδύνατη την παρακολούθηση του σκέπτεσθαι ταυτόχρονα με την πορεία του, είναι ο ίδιος που καθιστά εφικτή τη δυνατότητα να γνωρίσουμε με τον πιο άμεσο και πιο προσωπικό τρόπο μόνον αυτό (το σκέπτεσθαι) από όλα όσα συμβαίνουν στον κόσμο. Ακριβώς επειδή εμείς οι ίδιοι είμαστε οι δημιουργοί του, γνωρίζουμε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πορείας του και τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνει χώρα η διεργασία αυτή. Αυτά που στις άλλες περιπτώσεις της παρατήρησης μπορούν να βρεθούν μόνο με έμμεσο τρόπο, δηλαδή η σύνδεση και η σχέση των ξεχωριστών αντικειμένων, τα γνωρίζουμε με απόλυτα άμεσο τρόπο κατά τη διάρκεια του σκέπτεσθαι. Ασφαλώς δε γνωρίζω άμεσα κατά την παρατήρηση το γιατί η βροντή ακολουθεί την αστραπή, όμως το γιατί η σκέψη μου συνδέει την έννοια βροντή με την έννοια της αστραπής, το γνωρίζω κατευθείαν από τα περιεχόμενα των δυο εννοιών. Δεν έχει καμιά σημασία, αν κατέχω σωστά αυτές τις έννοιες. Η σύνδεση μεταξύ τους μου είναι σαφής και μάλιστα μέσα από αυτές τις ίδιες τις έννοιες.

Αυτή η κρυστάλλινη σαφήνεια που αφορά τη διεργασία του σκέπτεσθαι είναι εντελώς ανεξάρτητη από τη γνώση που έχουμε σχετικά με το φυσιολογικό υπόβαθρο του σκέπτεσθαι. Μιλώ εδώ για το σκέπτεσθαι, εφόσον αυτό το γνωρίζουμε από την παρατήρηση της δικής μας πνευματικής δραστηριότητας. Το θέμα εδώ δεν είναι πώς μια εγκεφαλική λειτουργία μας ενεργοποιεί ή επηρεάζει μιαν άλλη στο υλικό επίπεδο. Αυτό που παρατηρώ στο σκέπτεσθαι, δεν είναι η λειτουργία του εγκεφάλου μου που συνδέει την έννοια της βροντής με την έννοια της αστραπής, αλλά είναι εκείνο που με παρακινεί να βρω τη σχέση ανάμεσα στις δυο έννοιες. Η παρατήρησή μου δείχνει ότι τίποτε άλλο, εκτός από το περιεχόμενο της σκέψης μου, δεν υπάρχει που να με οδηγεί στη σύνδεση της μιας σκέψης μου με την άλλη. Σε μια εποχή λιγότερο υλιστική από την εποχή μας, μια τέτοια παρατήρηση φυσικά θα ήταν περιττή. Αλλά σήμερα που υπάρχουν άνθρωποι που πιστεύουν πως αν γνωρίζουμε τί είναι ύλη, θα γνωρίζουμε επίσης πώς σκέφτεται αυτή η ύλη, πρέπει πραγματικά να επιμένουμε στο ότι μπορεί να μιλά κανείς για το

σκέπτεσθαι χωρίς καθόλου να έρθει σε σύγκρουση με την επιστήμη της φυσιολογίας του εγκεφάλου. Σήμερα γίνεται δύσκολο για πολλούς ανθρώπους να συλλάβουν την έννοια του καθαρού σκέπτεσθαι. Αυτός που απέναντι στην εικόνα που έχω περιγράψει εδώ, αντιπαραθέτει τη φράση του *Cabanis*: «ο εγκέφαλος παράγει σκέψεις με τον ίδιο τρόπο που το ήπαρ παράγει χολή, το πάγκρεας παγκρεατικό υγρό κτλ.», αλλά δεν έχει καταλάβει για ποιο πράγμα ομιλώ. Αναζητά να βρει το σκέπτεσθαι μέσω της διαδικασίας της απλής παρατήρησης με τον ίδιο τρόπο που ακολουθούμε και στις περιπτώσεις παρατήρησης των άλλων αντικειμένων που υπάρχουν στον κόσμο. Όμως δεν μπορεί να τη βρει με τον τρόπο αυτό, επειδή έτσι απουσιάζει, όπως έχω δείξει, η κανονική παρατήρηση. Από αυτόν που δεν μπορεί να υπερβεί τον υλισμό, λείπει η δυνατότητα να δημιουργήσει την ιδιαίτερη κατάσταση που έχω περιγράψει, στην οποία συνειδητοποιεί εκείνο που σε όλες τις άλλες πνευματικές δραστηριότητες παραμένει ασυνείδητο. Με κάποιον που δεν έχει την καλή θέληση να περιέλθει σε αυτήν την κατάσταση, συζητάς για το σκέπτεσθαι το ίδιο όπως συζητάς και με έναν τυφλό για τα χρώματα. Σε κάθε περίπτωση, δεν πρέπει να φανταστεί κανείς ότι θεωρούμε τις φυσιολογικές λειτουργίες ως σκέπτεσθαι. Δεν καταφέρνει να εξηγήσει το σκέπτεσθαι επειδή απλά δεν το βλέπει.

Αλλά για εκείνον που έχει την ικανότητα να παρατηρεί τη διαδικασία του σκέπτεσθαι - και με καλή θέληση κάθε φυσιολογικός άνθρωπος την έχει - αυτή η παρατήρηση είναι το πιο σημαντικό από όλα που μπορεί να πράξει, επειδή παρατηρεί κάτι του οποίου δημιουργός είναι αυτός ο ίδιος. Καταρχήν δεν αισθάνεται να στέκεται απέναντι σε κάποιο ξένο πράγμα, αλλά σε μια δική του δραστηριότητα. Γνωρίζει πώς δημιουργείται αυτό που παρατηρεί. Βλέπει τις συνδέσεις και τις σχέσεις. Αποκτάται έτσι ένα σταθερό σημείο με βάση το οποίο μπορεί να αναζητήσει με σιγουριά την εξήγηση όλων των άλλων φαινομένων του κόσμου.

Η αίσθηση ότι κατέχει ένα τέτοιο σταθερό σημείο παρακίνησε τον θεμελιωτή της νεώτερης φιλοσοφίας Καρτέσιο να θέσει ως θεμέλιο ολόκληρης της ανθρώπινης γνώσης την πρόταση: *σκέφτομαι, άρα υπάρχω*. Όλα τα άλλα πράγματα, όλα τα άλλα γεγονότα υπάρχουν και χωρίς εμένα. Δε γνωρίζω αν είναι αληθινά, αν πρόκειται για αυταπάτη ή όνειρο. Ένα μόνο γνωρίζω με απόλυτη σιγουριά, επειδή εγώ ο ίδιος του δίνω τη σίγουρη ύπαρξή του: το δικό

μου σκέπτεσθαι. Σε τελική ανάλυση μπορεί να έχει οποιαδήποτε άλλη προέλευση, είτε να προέρχεται από το Θεό είτε από κάπου αλλού, όμως για ένα πράγμα είμαι σίγουρος: το σκέπτεσθαι υπάρχει με την έννοια ότι εγώ ο ίδιος το ασκώ. Πρώτα από όλα, ο Καρτέσιος δεν είχε το δικαίωμα να δώσει άλλο νόημα στην παραπάνω πρότασή του. Αυτό που είχε δικαίωμα να ισχυριστεί ήταν ότι μέσα σε ολόκληρο το περιεχόμενο του κόσμου, αντιλαμβάνομαι τον εαυτό μου στο δικό μου σκέπτεσθαι ως εκείνη τη δραστηριότητα που είναι αποκλειστικά δική μου. Έχει γίνει πολύς λόγος για το τί μπορεί να σημαίνει η συμπερασματική φράση: «*άρα υπάρχω*». Μπορεί να έχει νόημα μόνο με μια και μοναδική προϋπόθεση. Η πιο απλή διαβεβαίωση που μπορώ να διατυπώσω για κάποιο πράγμα, είναι ότι αυτό *είναι*, ότι υπάρχει. Το πώς μπορεί να προσδιοριστεί παραπέρα αυτή η ύπαρξη στην περίπτωση οποιουδήποτε συγκεκριμένου πράγματος που παρουσιάζεται στο χώρο των βιωμάτων μου, δεν είμαι σε θέση να το πω με την πρώτη ματιά. Κάθε αντικείμενο πρέπει πρώτα να μελετηθεί ως προς τη σχέση του με άλλα, πριν μπορέσω να προσδιορίσω με πια έννοια μπορεί να λεχθεί ότι υπάρχει. Ένα γεγονός που έχει βιωθεί μπορεί να είναι ένα σύνολο από αντιλήψεις, αλλά και ένα όνειρο, μια παραίσθηση ή κάτι άλλο. Με λίγα λόγια, δεν μπορώ να πω με ποιο νόημα υπάρχει. Δεν μπορώ να το συμπεράνω από το ίδιο το γεγονός, αλλά θα το εξακριβώσω αν το μελετήσω στη σχέση του με άλλα πράγματα. Και εδώ βέβαια δεν μπορώ να πω ότι γνωρίζω κάτι *περισσότερο* από αυτές τις σχέσεις του με τα άλλα αντικείμενα. Η έρευνά μου θα στηριχτεί σε γερά θεμέλια, μόνο αν βρω ένα αντικείμενο, του οποίου το νόημα της ύπαρξης διαπιστώνω ότι προκύπτει από αυτό το ίδιο. Ένα τέτοιο όμως αντικείμενο είμαι εγώ ο ίδιος ως σκεπτόμενο ον, αφού αποδίδω στην ίδια την ύπαρξή μου το συγκεκριμένο, αυτοπροσδιορισμένο περιεχόμενο της δραστηριότητας του σκέπτεσθαι. Από εδώ μπορώ να προχωρήσω και να ρωτήσω, αν άλλα αντικείμενα υπάρχουν με το ίδιο ή με διαφορετικό νόημα.

Όταν κάνουμε το σκέπτεσθαι αντικείμενο παρατήρησης, τότε στο περιεχόμενο του υπόλοιπου κόσμου που έχει γίνει αντικείμενο παρατήρησης, προσθέτουμε κάτι που κανονικά διαφεύγει της προσοχής μας. Απέναντί του όμως στεκόμαστε με τον ίδιο τρόπο που στεκόμαστε και απέναντι σε όλα τα άλλα αντικείμενα. Αυξάνουμε τον αριθμό των αντικειμένων της παρατήρησης όμως δεν αλλάζουμε τη μέθοδο της παρατήρησης. Ενώ παρατηρούμε τα άλλα

αντικείμενα, υπεισέρχεται μέσα στις διεργασίες που συμβαίνουν στον κόσμο– στις οποίες συμπεριλαμβάνουμε τώρα και την παρατήρηση – μια διεργασία που παραβλέπουμε. Κάτι είναι εκεί παρόν που διαφέρει από όλες τις άλλες διεργασίες, κάτι που δε λαμβάνεται υπόψη. Ωστόσο όταν παρατηρώ τη διαδικασία του δικού μου σκέπτεσθαι, κανένα στοιχείο τέτοιου είδους δεν υπάρχει που να διαφεύγει. Διότι αυτό που βρίσκεται στο βάθος της παρατήρησής μας είναι και πάλι το ίδιο το σκέπτεσθαι. Το αντικείμενο της παρατήρησης είναι ποιοτικά το ίδιο με τη δραστηριότητα που επικεντρώνεται σε αυτό. Αυτή είναι μια ακόμα χαρακτηριστική ιδιότητα του σκέπτεσθαι. Αν το κάνουμε αντικείμενο παρατήρησης, δεν είμαστε αναγκασμένοι να ενεργήσουμε με κάτι ποιοτικά διαφορετικό, αλλά είμαστε σε θέση να παραμείνουμε μέσα στο ίδιο στοιχείο.

Όταν αφήνω να στριφογυρίζει μέσα στο σκέπτεσθαί μου ένα αντικείμενο που δίνεται χωρίς τη δική μου σύμπραξη απέξω, υπερβαίνω την παρατήρησή μου και το ερώτημα που προκύπτει είναι: πώς δικαιολογείται να κάνω κάτι τέτοιο; Γιατί δεν αφήνω απλά το αντικείμενο να μου εντυπωθεί; Με ποιο τρόπο μπορεί το σκέπτεσθαί μου να σχετίζεται με το αντικείμενο; Αυτά είναι ερωτήματα που μπορεί να θέσει ο καθένας που στοχάζεται πάνω στις διεργασίες των σκέψεών του. Παύουν όμως να υπάρχουν, όταν σκεφτόμαστε το ίδιο μας το σκέπτεσθαι. Δεν προσθέτουμε στο σκέπτεσθαι κάτι ξένο, και γι' αυτό δε χρειάζεται να δικαιολογήσουμε καμιά τέτοια προσθήκη.

«Γνωρίζω τη Φύση, σημαίνει τη δημιουργώ», λέει ο *Σέλλινγκ*. Αυτός που θα πάρει κατά γράμμα αυτά τα λόγια του τολμηρού φυσικού φιλόσοφου, θα πρέπει να εγκαταλείψει για πάντα κάθε ελπίδα να γνωρίσει τη Φύση. Διότι η Φύση είναι παρούσα και για να φτιάξεις μια δεύτερη, θα πρέπει να γνωρίζεις τους νόμους σύμφωνα με τους οποίους δημιουργήθηκε. Αν θέλεις λοιπόν να τη φτιάξεις, πρέπει να αντιγράψεις τους θεμελιώδεις νόμους της ήδη υπάρχουσας Φύσης. Όμως αυτή η αντιγραφή που πρέπει να προηγηθεί της δημιουργίας, σημαίνει πως κατέχουμε την πλήρη γνώση της, ακόμα κι αν μετά την πετυχημένη αντιγραφή δε λάβει χώρα η δημιουργία αυτής της Φύσης. Το μόνο είδος Φύσης που θα μπορούσε κανείς να φτιάξει χωρίς *προηγουμένως* να τη γνωρίζει, θα ήταν μια Φύση που δεν έχει ήδη υπάρξει.

Αυτό που είναι αδύνατο να γίνει στη Φύση, δηλαδή η δημιουργία ενός πράγματος πριν από τη γνώση του, πραγματοποιείται στην περίπτωση του

σκέπτεσθαι. Αν απείχαμε από το σκέπτεσθαι μέχρι να αποκτήσουμε τη γνώση του, δε θα φθάναμε ποτέ σε αυτό. Πρέπει να βυθιστούμε με αποφασιστικότητα μέσα στην δραστηριότητα του σκέπτεσθαι, έτσι ώστε μετά, παρατηρώντας αυτό που κάναμε, ίσως καταφέρουμε να το γνωρίσουμε. Για την παρατήρηση του σκέπτεσθαι εμείς οι ίδιοι δημιουργούμε πρώτα ένα αντικείμενο· η παρουσία όλων των άλλων αντικειμένων εξασφαλίζεται χωρίς καμιά φροντίδα εκ μέρους μας.

Στη βασική μου αρχή: “για να μπορέσουμε να παρατηρήσουμε το σκέπτεσθαι, πρέπει προηγουμένως να σκεφτούμε”, θα μπορούσε εύκολα κάποιος να αντιπαραθέσει ως ισότιμη την αρχή: “ το ίδιο συμβαίνει και με την πέψη. Για να παρατηρήσουμε τη λειτουργία της πέψης, πρέπει αυτή να έχει προηγηθεί” . Είναι η ίδια με την αντίρρηση που είχε εκφράσει ο Πασκάλ για τον Καρτέσιο, υποστηρίζοντας ότι μπορεί κανείς με την ίδια λογική του Καρτέσιου να πει: «περπατώ, άρα υπάρχω. Σίγουρα πρέπει να προχωρήσω με την πέψη προτού μελετήσω τη φυσιολογική της διαδικασία. Όμως δε θα μπορούσε να γίνει σύγκριση με την παρατήρηση του σκέπτεσθαι παρά μόνο τότε όταν, αντί να πρέπει να γίνει πρώτα η πέψη και να ακολουθήσει η παρατήρηση και η μελέτη της μέσω του σκέπτεσθαι, να πρέπει, αφού προηγηθεί η πέψη, μετά να τη φάμε και να τη χωνέψουμε. Τελικά το γεγονός ότι η πέψη δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο της πέψης, ενώ το σκέπτεσθαι μπορεί άνετα να γίνει αντικείμενο του σκέπτεσθαι, σαφώς έχει το λόγο του.

Είναι επομένως αναμφισβήτητο το ότι στο σκέπτεσθαι στεκόμαστε σε μια γωνιά του παγκόσμιου γίνεσθαι, εκεί όπου, αν κάτι πρόκειται να συμβεί, η παρουσία μας είναι απαραίτητη. Κι αυτό είναι ακριβώς το σημείο πάνω στο οποίο στηρίζονται τα πάντα. Αυτή καθαυτή η αιτία που τα πράγματα μας παρουσιάζονται με τόσο αινιγματικό τρόπο, είναι ότι είμαστε εντελώς αμέτοχοι στην παραγωγή τους. Απλά μας δίνονται στην περίπτωση όμως του σκέπτεσθαι, γνωρίζω πώς γίνονται. Γι’ αυτό δεν υπάρχει πιο θεμελιώδης αφετηρία για τη μελέτη όλων όσων συμβαίνουν στον κόσμο από το ίδιο το σκέπτεσθαι.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να αναφέρω μια ακόμα ευρέως διαδεδομένη πλάνη που επικρατεί σχετικά με το σκέπτεσθαι. Συχνά λέγεται ότι δε συναντάμε πουθενά αυτό καθαυτό το σκέπτεσθαι. Το σκέπτεσθαι που συνδέει

τις παρατηρήσεις των εμπειριών μας και δημιουργεί ένα πλέγμα εννοιών δεν είναι καθόλου το ίδιο με αυτό που στη συνέχεια αποσπούμε από τα αντικείμενα της παρατήρησης, για να το κάνουμε αντικείμενο της μελέτης μας. Αυτό που καταρχήν ασυνείδητα δημιουργούμε ως ιστό μέσα στα πράγματα, είναι διαφορετικό από αυτό που συνειδητά αποσπούμε και πάλι από αυτά.

Εκείνος που φτάνει σε αυτό το συμπέρασμα δεν καταλαβαίνει ότι είναι αδύνατο, με αυτόν τον τρόπο, να ξεφύγει από το σκέπτεσθαι. Όταν θέλω να μελετήσω το σκέπτεσθαι, δε γίνεται να βγω έξω από αυτό. Αν κάνω διάκριση ανάμεσα σε εκείνο το σκέπτεσθαι για το οποίο δεν έχω συνείδηση και στο μεταγενέστερο σκέπτεσθαι που γίνεται με πλήρη συνείδηση, δε θα πρέπει να ξεχνώ ότι αυτή η διάκριση είναι εντελώς εξωτερική και δεν έχει καμιά σχέση με το ίδιο το πράγμα. Με κανένα τρόπο δεν μπορώ να αλλάξω ένα πράγμα με το να το σκέπτομαι. Μπορώ να φανταστώ ότι ένα ον με μια εντελώς διαφορετική κατασκευή αισθητηρίων οργάνων και με διαφορετική λειτουργία της νοημοσύνης του, θα είχε για ένα άλογο μια εντελώς διαφορετική εικόνα από την εικόνα που εγώ έχω γι' αυτό. Όμως δεν μπορώ να φανταστώ πως το δικό μου σκέπτεσθαι γίνεται κάτι άλλο, επειδή απλά και μόνο το παρατηρώ. Παρατηρώ αυτό που εγώ ο ίδιος δημιουργώ. Δε συζητάμε εδώ για το πώς θα φαινόταν το δικό μου σκέπτεσθαι σε ένα ον με νοημοσύνη διαφορετική από τη δική μου, αλλά πώς αυτό φαίνεται σε μένα. Σε κάθε περίπτωση όμως, η εικόνα που θα σχημάτιζε μια άλλη νοημοσύνη για το δικό μου σκέπτεσθαι, δεν μπορεί να είναι πιο πραγματική από την εικόνα που εγώ ο ίδιος έχω γι' αυτό. Μόνο αν δεν ήμουν εγώ ο ίδιος το σκεπτόμενο ον, αλλά ερχόμουν αντιμέτωπος με το σκέπτεσθαι ως δραστηριότητα ενός ξένου σε εμένα όντος, θα μπορούσα να πω ότι αν και θα σχημάτιζα μια συγκεκριμένη εικόνα του σκέπτεσθαι αυτού του όντος, δε θα μπορούσα να γνωρίζω πώς θα ήταν πραγματικά το σκέπτεσθαί του.

Αλλά δεν υπάρχει ο παραμικρός λόγος να δω το δικό μου σκέπτεσθαι από μια άποψη διαφορετική από τη δική μου. Σε τελευταία ανάλυση, εξετάζω ολόκληρο τον υπόλοιπο κόσμο με τη βοήθεια του σκέπτεσθαι. Γιατί θα έπρεπε να εξαιρέσω το δικό μου σκέπτεσθαι;

Πιστεύω ότι με τα παραπάνω εξηγώ επαρκώς το λόγο για τον οποίο πρέπει να κάνουμε το σκέπτεσθαι σημείο αφετηρίας για τη μελέτη του κόσμου. Όταν ο Αρχιμήδης εφεύρε το μοχλό, πείστηκε πως θα μπορούσε να σηκώσει

ολόκληρο τον κόσμο, αρκεί μόνο να έβρισκε ένα σημείο όπου θα μπορούσε να στηρίξει αυτό το όργανο. Χρειαζόταν κάτι που δε θα στηριζόταν πουθενά αλλού παρά μόνο σε αυτό το ίδιο. Στο σκέπτεσθαι έχουμε μια αρχή που υφίσταται από μόνη της. Έχοντας ως αφετηρία αυτή τη βάση, ας προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τον κόσμο. Μπορούμε να συλλάβουμε το σκέπτεσθαι μέσα από αυτό το ίδιο. Το ερώτημα είναι αν μπορούμε να συλλάβουμε και άλλα πράγματα μέσα από αυτό.

Μέχρι τώρα έχω μιλήσει για το σκέπτεσθαι χωρίς να λάβω υπόψη το όχημά του, την ανθρώπινη συνείδηση. Οι περισσότεροι σύγχρονοι φιλόσοφοι θα πρόβαλλαν την αντίρρηση ότι πρέπει να υπάρχει συνείδηση προτού υπάρξει οποιοδήποτε σκέπτεσθαι. Γι' αυτό πρέπει να ξεκινήσουμε από τη συνείδηση και όχι από το σκέπτεσθαι. Υποστηρίζουν πως δεν υπάρχει σκέπτεσθαι χωρίς συνείδηση. Σε αυτό πρέπει να απαντήσω ότι αν θέλω να διαλευκάνω τη σχέση ανάμεσα στο σκέπτεσθαι και τη συνείδηση, πρέπει να σκεφτώ. Επομένως προϋποθέτω το σκέπτεσθαι. Εδώ θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι όταν ο φιλόσοφος προσπαθεί να *κατανοήσει* τη συνείδηση, κάνει χρήση του σκέπτεσθαι, επομένως το προϋποθέτει. Στην καθημερινή όμως ζωή το σκέπτεσθαι γεννιέται μέσα στη συνείδηση και επομένως την προϋποθέτει. Αν αυτή η απάντηση δινόταν στο δημιουργό του κόσμου, όταν επρόκειτο να δημιουργήσει το σκέπτεσθαι, χωρίς αμφιβολία θα ήταν δικαιολογημένη. Φυσικά δε θα μπορούσε κανείς να δημιουργήσει το σκέπτεσθαι χωρίς να διαθέτει συνείδηση. Για το φιλόσοφο όμως δεν τίθεται θέμα δημιουργίας του κόσμου αλλά κατανόησής του. Συνεπώς πρέπει να αναζητήσει την αφετηρία όχι στη δημιουργία αλλά στην κατανόηση του κόσμου. Μου φαίνεται πολύ παράξενο να κατηγορείται ο φιλόσοφος, επειδή ενδιαφέρεται πάνω απ' όλα για την ορθότητα των αρχών του και δε στρέφεται κατευθείαν στα αντικείμενα που θέλει να κατανοήσει. Ο δημιουργός του κόσμου θα πρέπει πάνω από όλα να γνωρίζει πώς θα βρει ένα όχημα για το σκέπτεσθαι, ενώ ο φιλόσοφος πρέπει να αναζητήσει ένα ασφαλές θεμέλιο για τις προσπάθειές του να κατανοήσει αυτό που ήδη υπάρχει. Σε τί θα μας βοηθήσει το να ξεκινήσουμε από τη συνείδηση και να την υποβάλουμε στη λεπτομερή εξέταση του σκέπτεσθαι, αν δε γνωρίζουμε προηγουμένως αν αυτό το ίδιο το *σκέπτεσθαι* είναι πραγματικά ικανό να μας δώσει βαθιά γνώση των πραγμάτων;

Πρέπει καταρχάς να εξετάσουμε το σκέπτεσθαι εντελώς ουδέτερα, χωρίς αναφορά σε ένα σκεπτόμενο υποκείμενο ή σε μια σκέψη που λειτουργεί ως αντικείμενο. Διότι και το υποκείμενο και το αντικείμενο είναι έννοιες που έχουν διαμορφωθεί από το σκέπτεσθαι. Δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι *πριν κατανοηθεί οτιδήποτε άλλο, πρέπει να κατανοηθεί το σκέπτεσθαι*. Όποιος το αρνείται, παραβλέπει ότι ο άνθρωπος δεν είναι ο πρώτος αλλά ο τελευταίος κρίκος στην αλυσίδα της δημιουργίας. Επομένως για την εξήγηση του κόσμου μέσω των εννοιών, δεν μπορούμε να αρχίσουμε από τα στοιχεία της ύπαρξης που προηγούνται χρονικά, αλλά απ' αυτά που μας δίνονται ως πιο κοντινά και οικεία. Δεν μπορούμε με ένα άλμα να μεταφερθούμε πίσω στην απαρχή του κόσμου για να αρχίσουμε τη μελέτη μας από εκεί, αλλά να ξεκινήσουμε από την παρούσα στιγμή και να δούμε αν μπορούμε να προχωρήσουμε από τα μεταγενέστερα στα προγενέστερα. Όσο η γεωλογία επινοούσε στρωματικές αναταράξεις, προκειμένου να εξηγήσει τη σημερινή κατάσταση της γης, ψηλαφούσε στο σκοτάδι. Όταν άρχισε να μελετά τις διεργασίες που συνεχίζουν ακόμα και τώρα να εκτυλίσσονται πάνω στη γη και απ' αυτές να εξάγει συμπεράσματα για αυτό που έχει προηγηθεί, μόνον τότε ήταν που απέκτησε γερά θεμέλια. Όσο η φιλοσοφία συνεχίζει να δέχεται τις παντός είδους βασικές αρχές όπως άτομο, κίνηση, ύλη, θέληση ή ασυνείδητο, θα αιωρείται στον αέρα. Μόνον αν ο φιλόσοφος αναγνωρίσει ως πρώτο εκείνο που είναι τελευταίο χρονικά, μπορεί να φτάσει στο στόχο του. Αυτό όμως το απόλυτα τελευταίο πράγμα στο οποίο έχει φθάσει η εξέλιξη του κόσμου, είναι το *σκέπτεσθαι*.

Υπάρχουν άνθρωποι που υποστηρίζουν ότι δεν μπορούμε με βεβαιότητα να γνωρίζουμε αν το σκέπτεσθαι μας είναι σωστό ή λάθος, και έτσι αυτό το αρχικό σημείο παραμένει σε κάθε περίπτωση αμφίβολο. Θα ήταν εξίσου λογικό να αναρωτιέται κανείς αν ένα δέντρο, είναι σωστό ή λάθος. Το σκέπτεσθαι είναι ένα γεγονός και δεν έχει νόημα να μιλάμε για το αν είναι σωστό ή λάθος. Μπορώ το πολύ-πολύ να αμφιβάλλω αν το σκέπτεσθαι χρησιμοποιείται με σωστό τρόπο, το ίδιο όπως ακριβώς μπορώ να αμφιβάλλω αν ένα συγκεκριμένο δέντρο παρέχει το κατάλληλο ξύλο για την κατασκευή κάποιου συγκεκριμένου εργαλείου. Σκοπός αυτού του βιβλίου είναι να δείξει ακριβώς κατά πόσο η εφαρμογή του σκέπτεσθαι στον κόσμο είναι σωστή ή λανθασμένη. Μπορώ να κατανοήσω οποιονδήποτε διατηρεί αμφιβολίες για το

αν μπορούμε μέσω του σκέπτεσθαι να αποκτήσουμε γνώση του κόσμου, αλλά είναι ακατανόητο για μένα να αμφιβάλλει κανείς για την ορθότητα του ίδιου του σκέπτεσθαι.

Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918.

Στο θέμα που προηγήθηκε επισημάνθηκε η σημαντικότερη διαφορά μεταξύ του σκέπτεσθαι και όλων των άλλων δραστηριοτήτων της ψυχής, ως ένα γεγονός που παρουσιάζεται σε κάθε πραγματικά απροκατάληπτη παρατήρηση. Αν δεν επιδιώξει κανείς με επιμονή να είναι μια τέτοια παρατήρηση αντικειμενική, θα προσπαθήσει να φέρει αντιρρήσεις στην παραπάνω άποψη όπως, για παράδειγμα, τις παρακάτω: όταν σκέφτομαι ένα τριαντάφυλλο, αυτό και μόνο εκφράζει μια σχέση του «Εγώ» μου με το τριαντάφυλλο, ακριβώς όπως συμβαίνει όταν νιώθω την ομορφιά του τριαντάφυλλου. Υπάρχει δηλαδή κατά το σκέπτεσθαι μια σχέση ανάμεσα στο «Εγώ» και το αντικείμενο όμοια ακριβώς με εκείνη που υπάρχει στην περίπτωση του αισθάνεσθαι ή του αντιλαμβάνεσθαι. Αυτός που θα εκφράσει αυτήν την αντίρρηση δεν αντιλαμβάνεται ότι το «Εγώ» μόνο στη δραστηριότητα του σκέπτεσθαι γνωρίζει ότι είναι ένα και το αυτό με εκείνο που ενεργεί σε όλες ανεξαιρέτως τις εκφάνσεις αυτής της δραστηριότητας. Σε καμιά άλλη ψυχική δραστηριότητα δεν έχουμε την ίδια ακριβώς περίπτωση. Στην περίπτωση για παράδειγμα ενός αισθήματος ευχαρίστησης, είναι πολύ πιθανόν μια λεπτή παρατήρηση να μπορεί να διακρίνει κατά πόσο το «Εγώ» γνωρίζει ότι το ίδιο είναι ένα και το αυτό με εκείνο που ενεργεί και κατά πόσο υπάρχει κάτι το παθητικό στο «Εγώ», στο οποίο απλά παρουσιάζεται η ευχαρίστηση. Το ίδιο ισχύει και με τις άλλες ψυχικές δραστηριότητες. Πάνω απ' όλα δεν πρέπει κανείς το «έχω σκέψεις-εικόνες» να το συγγέει με την επεξεργασία σκέψεων μέσω του σκέπτεσθαι. Εικόνες σκέψεων μπορούν να εμφανισθούν στην ψυχή ως ασαφείς υπαινιγμοί με ονειρική μορφή. Αυτό όμως δεν είναι *σκέπτεσθαι*. Είναι αλήθεια ότι θα μπορούσε να πει κάποιος: αν έτσι νοείται το «σκέπτεσθαι», τότε το βούλεσθαι υποκρύπτεται στο σκέπτεσθαι και δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με το σκέπτεσθαι αλλά και με τη βούληση του σκέπτεσθαι. Θα μπορούσαμε βεβαίως δικαιολογημένα να πούμε ότι το γνήσιο σκέπτεσθαι πρέπει πάντα να είναι ηθελημένο. Ωστόσο αυτό δεν έχει να κάνει με τα χαρακτηριστικά του σκέπτεσθαι όπως αυτό έχει ήδη περιγραφεί εδώ.

Δεδομένου ότι η φύση του σκέπτεσθαι συνεπάγεται την *συνύπαρξη του βούλεσθαι*, αυτό που έχει μεγάλη σημασία είναι ότι τίποτα δεν είναι ηθελημένο που, ενώ πραγματοποιείται, δεν εμφανίζεται στο «Εγώ» ως μια δραστηριότητα εντελώς δική του και υπό την εποπτεία του. Πραγματικά μπορούμε να πούμε πως εξαιτίας αυτής της ίδιας της φύσης του σκέπτεσθαι, όπως ορίζεται εδώ, θα πρέπει να φαίνεται στον παρατηρητή πέρα για πέρα *ηθελημένο*. Αν πραγματικά προσπαθήσουμε να διεισδύσουμε σε όλα όσα έχουν σχέση με την κρίση για τη φύση του σκέπτεσθαι, δεν μπορούμε παρά να δούμε ότι αυτή η ψυχική δραστηριότητα έχει πραγματικά ακριβώς αυτόν τον *ιδιάζοντα χαρακτήρα* που έχει περιγραφεί εδώ.

Από μια προσωπικότητα που ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου εκτιμά πολύ ως διανοητή, έχει διατυπωθεί η αντίρρηση ότι είναι αδύνατο να συζητάμε για το σκέπτεσθαι όπως γίνεται εδώ, επειδή αυτό που κάποιος πιστεύει ότι παρατηρεί ως ενεργό σκέπτεσθαι, δεν είναι παρά ψευδαίσθηση. Στην πραγματικότητα παρατηρεί κανείς μόνο τα αποτελέσματα μιας ασυνείδητης δραστηριότητας που βρίσκεται στη βάση του σκέπτεσθαι. Μόνον που, επειδή ακριβώς αυτή η μη συνειδητή δραστηριότητα δεν παρατηρείται, γεννιέται η ψευδαίσθηση ότι το παρατηρούμενο σκέπτεσθαι υπάρχει από μόνο του, ακριβώς όπως μια σειρά από φωτάκια που ανάβουν διαδοχικά δημιουργούν την εντύπωση ότι υπάρχει κίνηση. Κι αυτή επίσης η αντίρρηση βασίζεται μόνο σε μια ανακριβή θεώρηση του πράγματος αφού δε λαμβάνει υπόψη ότι το ίδιο το «Εγώ» είναι αυτό που από ένα σημείο που βρίσκεται *μέσα* στη σκέψη, παρατηρεί τη δραστηριότητά του. Το «Εγώ» θα έπρεπε να στεκόταν έξω από το σκέπτεσθαι για να είναι δυνατό να εξαπατηθεί, όπως συμβαίνει κατά την εκπομπή των φωτεινών σημάτων στο παραπάνω παράδειγμα. Θα έπρεπε κανείς μάλλον να πει ότι αυτός που κάνει μια τέτοια σύγκριση, αυταπατάται το ίδιο με εκείνον που βλέποντας μια κινούμενη φωτεινή πηγή, θα νόμιζε ότι αυτό είναι ένα φως που σε κάθε θέση που βλέπει να εμφανίζεται, ανάβει εκ νέου από κάποιο άγνωστο χέρι.

Όχι. Όποιος θέλει να δει στο σκέπτεσθαι κάτι άλλο και όχι μια σαφέστατα ερευνησιμη δραστηριότητα που πραγματοποιείται από το ίδιο το «Εγώ», πρέπει πρώτα να κλείσει τα μάτια του μπροστά στα πραγματικά γεγονότα που υπάρχουν εκεί για την παρατήρησή του, για να μπορέσει ύστερα να επινοήσει μια υποθετική δραστηριότητα ως βάση για το σκέπτεσθαι. Όποιος δεν

τυφλώνεται με αυτόν τον τρόπο, θα πρέπει να παραδεχθεί πως όλα όσα σκέπτεται ως δραστηριότητα του σκέπτεσθαι, απλά τον οδηγούν μακριά από την πραγματική φύση του σκέπτεσθαι. Από την απροκατάληπτη παρατήρηση προκύπτει ότι τίποτε δεν μπορεί να αποδοθεί στη φύση του σκέπτεσθαι πέρα απ' αυτό που ανήκει μέσα στο ίδιο το σκέπτεσθαι. Και κανείς δεν μπορεί να φθάσει σε κάτι που ενεργοποιεί το σκέπτεσθαι, αν βγει έξω από την περιοχή του ίδιου του σκέπτεσθαι.

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΩΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗ

Μέσω του σκέπτεσθαι αναδύονται *έννοιες* και *ιδέες*. Δεν μπορεί να ειπωθεί με λόγια τί είναι έννοια. Οι λέξεις δεν μπορούν να κάνουν τίποτε περισσότερο από το να επιστήσουν την προσοχή του ανθρώπου στο γεγονός ότι έχουμε έννοιες. Όταν κάποιος βλέπει ένα δέντρο, συμβαίνει το εξής: το σκέπτεσθαι του αντιδρά στην παρατήρησή του, ένα ιδεατό στοιχείο προστίθεται στο αντικείμενο και αντιλαμβάνεται το αντικείμενο και το ιδεατό αντίστοιχό του μαζί ως μια ολότητα. Όταν το αντικείμενο εξαφανίζεται από το οπτικό του πεδίο, παραμένει μόνο το ιδεατό αντίστοιχό του. Αυτό το τελευταίο είναι η έννοια του αντικειμένου. Όσο περισσότερο εκτείνεται η εμπειρία μας, τόσο μεγαλύτερο γίνεται το πλήθος των εννοιών μας. Αλλά βέβαια οι έννοιες δεν παραμένουν εκεί μεμονωμένες μεταξύ τους, αλλά συνδυάζονται για να σχηματίσουν ένα ταξινομημένο σε σύστημα όλον. Η έννοια «οργανισμός», για παράδειγμα, συνδέεται με τις έννοιες «συστηματική εξέλιξη, ανάπτυξη». Άλλες έννοιες που σχηματίστηκαν για διάφορα αντικείμενα συγχωνεύονται και συνιστούν μια γενικότερη έννοια. Όλες οι έννοιες που σχηματίζονται μέσα μου για τα λιοντάρια, συγχωνεύονται στη γενική έννοια «λιοντάρι». Με αυτόν τον τρόπο οι μεμονωμένες έννοιες συνδέονται σε ένα κλειστό σύστημα εννοιών, στο οποίο η κάθε έννοια έχει τη δική της θέση. Οι ιδέες δεν είναι ποιοτικά διαφορετικές από τις έννοιες, απλά είναι έννοιες με πιο πλούσιο περιεχόμενο, μεγαλύτερη πληρότητα και έκταση. Πρέπει να τονίσω πόσο σπουδαίο είναι να ληφθεί υπόψη σε αυτό το σημείο ότι παίρνω ως αφετηρία μου το *σκέπτεσθαι* και όχι τις *έννοιες* και τις *ιδέες* που αποκτώνται ακριβώς μέσω του σκέπτεσθαι. Αυτές προϋποθέτουν το σκέπτεσθαι, και γι' αυτό το λόγο δεν μπορεί να μεταφερθεί στις έννοιες ό,τι είπαμε για το σκέπτεσθαι, αναφορικά με την αυτόνομη και ανεξάρτητη από οτιδήποτε άλλο φύση του. (Επισημαίνω αυτό το γεγονός, διότι σε αυτό ακριβώς έγκειται η διαφορά μου με τον Χέγκελ που θεωρεί την έννοια ως κύριο και πρωταρχικό στοιχείο).

Η έννοια δεν μπορεί να αποκτηθεί από την παρατήρηση. Αυτό που συμβαίνει είναι ότι ο άνθρωπος, καθώς μεγαλώνει, σχηματίζει αργά και βαθμιαία τις έννοιες που αντιστοιχούν στα αντικείμενα που τον περιβάλλουν. Οι έννοιες έρχονται να προστεθούν στην παρατήρηση.

Ένας σύγχρονος φιλόσοφος με πολύ μεγάλο αναγνωστικό κοινό, ο *Χέρμπερτ Σπένσερ*, περιγράφει την πνευματική διαδικασία που πραγματοποιούμε ως εξής:

«Αν κάποια μέρα του Σεπτέμβρη, καθώς βαδίζουμε μέσα σε ένα λιβάδι, ακούσουμε ένα θόρυβο λίγα βήματα πιο πέρα, δίπλα σε ένα χαντάκι από όπου φαίνεται να έρχεται ο θόρυβος και δούμε το χόρτο να κινείται, τότε ίσως στραφούμε προς αυτό το σημείο για να καταλάβουμε τί ήταν αυτό που προκάλεσε το θόρυβο και την κίνηση. Καθώς πλησιάζουμε, μια πέρδικα φτερουγίζει στο χαντάκι και έτσι ικανοποιείται η περιέργειά μας· έχουμε αυτό που ονομάζουμε εξήγηση του φαινομένου. Μια προσεκτική παρατήρηση δείχνει ότι η εξήγηση συνίσταται στο εξής: επειδή στη ζωή μας έχουμε βιώσει αμέτρητες φορές τη διαταραχή μικρών, αρχικά ακίνητων σωμάτων που συνοδεύει την κίνηση άλλων σωμάτων που βρίσκονται ανάμεσά τους, και επειδή για το λόγο αυτό έχουμε γενικεύσει τη σχέση ανάμεσα σε τέτοιες διαταραχές και τέτοιες κινήσεις, θεωρούμε ότι αυτή η συγκεκριμένη διαταραχή εξηγείται, καθόσον παρουσιάζεται ως περίπτωση ακριβώς μιας τέτοιας σχέσης». Προχωρώντας σε πιο λεπτομερή ανάλυση βλέπουμε ότι η κατάσταση παρουσιάζεται εντελώς διαφορετικά από τον τρόπο που περιγράφηκε εδώ. Όταν ακούσω ένα θόρυβο, αναζητώ καταρχήν την έννοια που ταιριάζει σε αυτήν την παρατήρηση. Και είναι η έννοια αυτή που με πηγαίνει αρχικά πέραν του απλού θορύβου. Αυτός που δε θα σκεφτεί περισσότερο, θα ακούσει απλώς το θόρυβο και θα μείνει ικανοποιημένος με αυτό. Όμως αν το σκεφτώ περισσότερο, πρέπει να συλλάβω το θόρυβο ως αποτέλεσμα. Αν συνδέσω την έννοια του *αποτελέσματος* με αυτήν της αντίληψης του θορύβου, θα παρακινηθώ να προχωρήσω πιο πέρα από τη μεμονωμένη παρατήρηση και να αναζητήσω την *αιτία*. Η έννοια του αποτελέσματος προκαλεί την έννοια της αιτίας και το επόμενο βήμα είναι να αναζητήσω το αντικείμενο που το προκάλεσε που το βρίσκω στη μορφή της πέρδικας. Τις έννοιες όμως αιτία και αποτέλεσμα δεν μπορώ σε καμιά περίπτωση να τις αποκτήσω με την απλή παρατήρηση, όσες περιπτώσεις παρατήρησης κι αν έχω. Η παρατήρηση προκαλεί το σκέπτεσθαι, κι αυτό ακριβώς είναι που μου δείχνει το δρόμο για τη σύνδεση μιας συγκεκριμένης εμπειρίας με κάποια άλλη.

Όταν απαιτεί κανείς από μια «αυστηρά αντικειμενική επιστήμη» να εξάγει το περιεχόμενό της μόνο από την παρατήρηση, πρέπει συγχρόνως να απαιτεί να παραιτηθεί εντελώς από το σκέπτεσθαι. Διότι το σκέπτεσθαι από την ίδια του τη φύση προχωρεί πέρα απ' αυτό που παρατηρείται.

Θα περάσουμε τώρα από το σκέπτεσθαι στην οντότητα που σκέφτεται, αφού μέσα σ' αυτήν γίνεται η σύνδεση του σκέπτεσθαι με την παρατήρηση. Η ανθρώπινη συνείδηση είναι το πεδίο συνάντησης και σύνδεσης της έννοιας με την παρατήρηση. Άλλωστε απ' αυτό χαρακτηρίζεται η (ανθρώπινη) συνείδηση. Είναι ο διαμεσολαβητής ανάμεσα στο σκέπτεσθαι και την παρατήρηση. Όσο παρατηρούμε ένα αντικείμενο, αυτό παρουσιάζεται σε εμάς ως δεδομένο, όσο σκεφτόμαστε, παρουσιάζομαστε στον εαυτό μας ως ενεργοί. Θεωρούμε το πράγμα ως *αντικείμενο* και τον εαυτό μας ως σκεπτόμενο *υποκείμενο*. Επειδή στρέφουμε τη σκέψη μας στην παρατήρησή μας, έχουμε συνείδηση των αντικειμένων επειδή τη στρέφουμε προς τον εαυτό μας, έχουμε συνείδηση του εαυτού μας, δηλαδή έχουμε αυτοσυνείδηση. Η ανθρώπινη συνείδηση, επειδή είναι μια συνείδηση *σκεπτόμενη*, αναγκαστικά πρέπει να είναι συγχρόνως αυτοσυνείδηση διότι, όταν το σκέπτεσθαι παρατηρεί τη δική του δραστηριότητα, μετατρέπει την πραγματική του οντότητα, το υποκείμενο, σε πράγμα, σε αντικείμενο δηλαδή.

Όμως εδώ δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι με τη βοήθεια του σκέπτεσθαί μας και μόνο ορίζουμε τον εαυτό μας ως υποκείμενο και μπορούμε έτσι να τον τοποθετούμε απέναντι στα αντικείμενα. Γι' αυτό δεν πρέπει ποτέ να αντιλαμβανόμαστε το σκέπτεσθαι ως μια απλή, υποκειμενική δραστηριότητα. Το σκέπτεσθαι βρίσκεται *πέρα* από το υποκείμενο και το αντικείμενο. Δημιουργεί αυτές τις δυο έννοιες το ίδιο όπως και όλες τις άλλες. Επομένως όταν εγώ, ως σκεπτόμενο υποκείμενο, σχετίζω μια έννοια με ένα αντικείμενο, δεν πρέπει να θεωρώ τη σχέση αυτή ως κάτι καθαρά υποκειμενικό. Δεν είναι το υποκείμενο αυτό που δημιουργεί τη σχέση αλλά το σκέπτεσθαι. Το υποκείμενο δε σκέπτεται επειδή είναι υποκείμενο, αλλά εμφανίζεται ως υποκείμενο στον εαυτό του, επειδή είναι σε θέση να σκέπτεται. Η δραστηριότητα που ασκεί ο άνθρωπος ως *σκεπτόμενο* ον δεν είναι επομένως καθαρά υποκειμενική. Είναι κάτι που δεν είναι ούτε υποκειμενικό, ούτε αντικειμενικό^ο υπερβαίνει αυτές τις δυο έννοιες. Ποτέ δεν μπορώ να πω ότι το ατομικό μου υποκείμενο σκέπτεται. Στην πραγματικότητα το ατομικό μου

υποκείμενο υπάρχει, ζει ακριβώς χάρη στο ίδιο το σκέπτεσθαι. Το σκέπτεσθαι λοιπόν είναι ένα στοιχείο που με οδηγεί έξω και πέρα από τον εαυτό μου και με συνδέει με τα αντικείμενα. Ταυτόχρονα όμως με χωρίζει από αυτά στο βαθμό που με τοποθετεί, ως υποκείμενο, απέναντί τους.

Αυτό είναι ακριβώς που συνθέτει τη διπλή φύση του ανθρώπου: ο άνθρωπος σκέφτεται, και με αυτόν τον τρόπο αγκαλιάζει και τον εαυτό του και τον υπόλοιπο κόσμο. Την ίδια στιγμή ωστόσο μέσω του σκέπτεσθαι ορίζει τον εαυτό του ως άτομο που στέκεται απέναντι στα πράγματα.

Το επόμενο βήμα είναι να αναρωτηθούμε πώς εισέρχεται στη συνείδησή μας το άλλο στοιχείο που έχουμε χαρακτηρίσει απλά ως αντικείμενο παρατήρησης και το οποίο συναντά το σκέπτεσθαι στη συνείδησή μας.

Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, πρέπει να αποβάλουμε όλα όσα έχουν εισαχθεί, μέσω του σκέπτεσθαι, στο πεδίο της παρατήρησής μας, αφού την κάθε στιγμή το περιεχόμενο της συνείδησής μας είναι ήδη γεμάτο με έννοιες συνυφασμένες με πολλούς και διάφορους τρόπους.

Πρέπει να φανταστούμε ένα ον με πλήρως ανεπτυγμένη νοημοσύνη να εμφανίζεται από το πουθενά και να στέκεται απέναντι στον κόσμο. Αυτό που θα πρόσεχε, πριν ενεργοποιήσει το σκέπτεσθαι, θα ήταν το καθαρό περιεχόμενο της παρατήρησης. Ο κόσμος θα του παρουσιαζόταν ως ένα συνονθύλευμα από μεμονωμένα, ασύνδετα μεταξύ τους *αισθητά αντικείμενα εντυπώσεων*: χρώματα, ήχοι, πίεση, θερμότητα, γεύσεις, οσμές καθώς και αισθήματα ευχαρίστησης ή δυσαρέσκειας. Αυτό το σύνολο είναι το περιεχόμενο της καθαρής, χωρίς σκέψη, παρατήρησης. Απέναντί του στέκεται το σκέπτεσθαι, το οποίο είναι έτοιμο να αναπτύξει τη δραστηριότητά του αν βρεθεί το κατάλληλο σημείο. Η πείρα γρήγορα δείχνει ότι αυτό πραγματικά βρίσκεται. Το σκέπτεσθαι είναι σε θέση να δημιουργήσει εκείνα τα νήματα που θα συνδέσουν το ένα στοιχείο της παρατήρησης με το άλλο. Συνδέει συγκεκριμένες έννοιες με αυτά τα στοιχεία και με αυτόν τον τρόπο δημιουργεί σχέσεις ανάμεσά τους. Έχουμε δει ήδη στο παραπάνω παράδειγμα πώς ένας θόρυβος που ακούσαμε συνδέεται με μια άλλη παρατήρηση με το να χαρακτηρίσουμε τον πρώτο ως αποτέλεσμα του δεύτερου.

Αν τώρα θυμηθούμε πως η δραστηριότητα του σκέπτεσθαι δεν πρέπει με κανένα τρόπο να θεωρηθεί ως κάτι καθαρά υποκειμενικό, δε θα μπορούμε στον

πειρασμό να πιστέψουμε ότι οι σχέσεις που έχουν δημιουργηθεί με αυτόν τον τρόπο μέσω του σκέπτεσθαι, έχουν απλά υποκειμενική αξία.

Ο επόμενός μας στόχος είναι να αναζητήσουμε, μέσα από στοχαστική σκέψη, τη σχέση ανάμεσα στο άμεσα δεδομένο περιεχόμενο της παρατήρησης που αναφέρθηκε παραπάνω και στο συνειδητό υποκείμενο.

Η αμφισημία της σημερινής γλώσσας μου φαίνεται πως επιβάλλει να συμφωνήσουμε για τη χρήση μιας λέξης που πρέπει να χρησιμοποιώ στη συνέχεια. Θα ονομάσω «αντιλήψεις» (Σ.Μ *Wahrnehmungen, percepts*) τα άμεσα αντικείμενα της παρατήρησης που αναφέρθηκαν προηγουμένως, εφόσον το συνειδητό υποκείμενο τα αντιλαμβάνεται μέσω παρατήρησης. Δε χαρακτηρίζω επομένως «αντίληψη» τη διαδικασία της παρατήρησης αλλά το αντικείμενο της παρατήρησης.

Δε διαλέγω την έκφραση «εντύπωση» (Σ.Μ *Empfindung, sensation*), επειδή αυτή έχει ένα συγκεκριμένο νόημα στη φυσιολογία με πιο στενή έννοια από αυτή της «αντίληψης» όπως την έχω ορίσει εγώ. Μπορώ να χαρακτηρίσω ένα συναίσθημα (Σ.Μ *Gefühl, feeling, emotion*) μέσα μου ως αντίληψη, όχι όμως ως εντύπωση με την έννοια του όρου που χρησιμοποιείται στη φυσιολογία. Ακόμη και το συναίσθημά μου γίνεται γνωστό σε μένα ως αντίληψη. Και ο τρόπος με τον οποίο αποκτούμε γνώση του δικού μας σκέπτεσθαι μέσω παρατήρησης είναι τέτοιος, ώστε να μπορούμε να ονομάσουμε αντίληψη και το σκέπτεσθαι, όταν πρωτοεμφανίζεται στη συνείδησή μας.

Ο αφελής άνθρωπος θεωρεί τις αντιλήψεις του, όπως εμφανίζονται στην άμεσή του σύλληψη, ως πράγματα που έχουν ύπαρξη εντελώς ανεξάρτητα από τον ίδιο. Όταν βλέπει ένα δέντρο, πιστεύει αρχικά ότι το δέντρο στέκεται με τη μορφή που παρουσιάζεται, με τα χρώματα που έχουν τα διάφορα μέρη του και τα λοιπά εκεί, στο μέρος που κατευθύνεται το βλέμμα του. Όταν ο ίδιος άνθρωπος βλέπει τον ήλιο να εμφανίζεται τα πρωινά ως δίσκος στον ορίζοντα και παρακολουθεί την τροχιά αυτού του δίσκου, πιστεύει ότι όλα αυτά πραγματικά υπάρχουν και συμβαίνουν έτσι ακριβώς όπως τα παρατηρεί. Προσκολλάται σε αυτήν την πίστη του μέχρις ότου συναντήσει άλλες αντιλήψεις που έρχονται σε αντίθεση με τις πρώτες. Το παιδί που ακόμα δεν έχει την εμπειρία των αποστάσεων, προσπαθεί να πιάσει το φεγγάρι και διορθώνει την εικόνα της πραγματικότητας που βασίζεται στην πρώτη εντύπωση, όταν μια δεύτερη αντίληψη συμβεί να αντιφάσκει με την

προηγούμενη. Κάθε διεύρυνση της σφαίρας των αντιλήψεών μου με υποχρεώνει να διορθώσω την εικόνα μου για τον κόσμο. Αυτό φαίνεται τόσο στην καθημερινή ζωή όσο και στην πνευματική εξέλιξη της ανθρωπότητας. Η εικόνα που διαμορφώθηκε στους αρχαίους για τη σχέση της γης με τον ήλιο και τα άλλα ουράνια σώματα, έπρεπε να αντικατασταθεί με μια άλλη από τον Κοπέρνικο, επειδή αυτή η εικόνα δε συμφωνούσε πια με αντιλήψεις που ήταν άγνωστες εκείνο τον πρώιμο καιρό. Ένας εκ γενετής τυφλός είπε, όταν τον χειρούργησε ο Dr. Franz, ότι η εικόνα που είχε σχηματίσει πριν την εγχείρηση για το μέγεθος των αντικειμένων μέσω της αίσθησης της αφής, ήταν τελείως διαφορετική. Έπρεπε τώρα να διορθώσει τις αντιλήψεις της αφής με τις αντιλήψεις της όρασης.

Πώς συμβαίνει να αναγκάζομαστε να κάνουμε αυτές τις διαρκείς διορθώσεις των παρατηρήσεών μας;

Την απάντηση σε αυτό το ερώτημα δίνει ένας απλός συλλογισμός. Όταν στέκομαι στην άκρη μιας λεωφόρου, στο άλλο άκρο, σε αυτό που είναι πιο μακριά από μένα, τα δέντρα μου φαίνονται μικρότερα και πλησιέστερα μεταξύ τους από αυτά που είναι πιο κοντά στο σημείο που στέκομαι. Η εικόνα που αντιλαμβάνομαι θα γίνει διαφορετική, αν αλλάξω τη θέση από την οποία κάνω την παρατήρηση. Γι' αυτόν το λόγο, η μορφή με την οποία μου παρουσιάζεται εξαρτάται από έναν παράγοντα που δεν ανήκει στο αντικείμενο αλλά σε μένα, τον παρατηρητή. Για τη λεωφόρο είναι παντελώς αδιάφορο σε ποιο σημείο στέκομαι. Αλλά η εικόνα που έχω γι' αυτήν, εξαρτάται ουσιαστικά από το σημείο αυτό. Κατά τον ίδιο τρόπο, αδιάφορο είναι για τον ήλιο και το πλανητικό σύστημα το γεγονός ότι οι άνθρωποι τα κοιτούν από τη γη. Αλλά η παρουσιάζομενη στους ανθρώπους εικόνα (das Wahrnehmungsbild,) του ουρανού καθορίζεται από το γεγονός ότι αυτοί κατοικούν στη γη. Αυτή η εξάρτηση της παρουσιάζομενης εικόνας από το σημείο παρατήρησης είναι μια από εκείνες που εύκολα κανείς μπορεί να καταλάβει. Το θέμα γίνεται πιο δύσκολο όταν γνωρίζουμε πόσο εξαρτημένος είναι ο κόσμος των αντιλήψεών μας από την σωματική και την πνευματική μας οργάνωση. Ο φυσικός επιστήμονας μας εξηγεί ότι μέσα στο χώρο που ακούμε έναν ήχο, λαμβάνουν χώρα ταλαντώσεις των μορίων του αέρα και ότι στο σώμα επίσης στο οποίο αναζητούμε την προέλευση του ήχου, συμβαίνουν ταλαντώσεις των μερών του. Αντιλαμβανόμαστε αυτές τις ταλαντώσεις ως ήχο, μόνον όταν έχουμε ένα

φυσιολογικά οργανωμένο αυτί. Χωρίς αυτό ολόκληρος ο κόσμος θα έμενε για μας αιώνια βουβός. Η φυσιολογία μάς διδάσκει ότι υπάρχουν άνθρωποι που δεν αντιλαμβάνονται τίποτε από την υπέροχη λαμπρότητα των χρωμάτων που μας περιβάλλει. Η δική τους εικόνα έχει μόνο αποχρώσεις του ανοιχτού και του σκούρου. Άλλοι δεν αντιλαμβάνονται ένα συγκεκριμένο χρώμα μόνο, όπως για παράδειγμα το κόκκινο. Λείπει αυτός ο τόνος των χρωμάτων από την εικόνα του κόσμου τους και έτσι αυτή είναι πραγματικά διαφορετική από την εικόνα που έχει ο μέσος άνθρωπος. Θα ήθελα να ονομάσω μαθηματική την εξάρτηση της δικής μου αντίληψης-εικόνας από τη θέση της παρατήρησης, ενώ την εξάρτησή της από την οργάνωσή μου θα την ονομάσω ποιοτική. Η πρώτη καθορίζει τις σχέσεις μεγέθους των αντιλήψεών μου καθώς και τις μεταξύ τους αποστάσεις και η δεύτερη την ποιότητά τους. Το γεγονός ότι βλέπω μια κόκκινη επιφάνεια ως κόκκινη –αυτός ο ποιοτικός προσδιορισμός – εξαρτάται από την οργάνωση του ματιού μου.

Πρώτ' από όλα λοιπόν, οι σχηματιζόμενες εικόνες (αντιλήψεις) είναι υποκειμενικές. Η αναγνώριση του υποκειμενικού χαρακτήρα των αντιλήψεών μας εύκολα μπορεί να οδηγήσει στην αμφιβολία σχετικά με την ύπαρξη κάποιας αντικειμενικής βάσης γι' αυτές. Αν γνωρίζουμε πως μια αντίληψη, η αντίληψη, παραδείγματος χάριν, του κόκκινου χρώματος ή μιας συγκεκριμένης απόχρωσης, δεν είναι δυνατή χωρίς την ιδιαίτερη κατασκευή του οργανισμού μας, εύκολα μπορούμε να πιστέψουμε ότι και αυτό το ίδιο το χρώμα δεν υπάρχει χωρίς την υποκειμενική μας οργάνωση και ότι χωρίς τη δική μας πράξη αντίληψης αυτού ως αντικειμένου, αυτό δεν θα υπήρχε με κανένα τρόπο. Κλασικός εκπρόσωπος αυτής της άποψης είναι ο *Μπέρκλεϋ*, ο οποίος θεωρούσε ότι από τη στιγμή που ο άνθρωπος συνειδητοποίησε τη σπουδαιότητα του υποκειμένου για την αντίληψη, δεν μπορούσε πλέον να πιστέψει στην ύπαρξη ενός κόσμου χωρίς ένα συνειδητό Πνεύμα. Λέει λοιπόν: «κάποιες αλήθειες είναι τόσο οικείες και τόσο φανερές, ώστε το μόνο που χρειάζεται κάποιος είναι να ανοίξει τα μάτια του για να τις δει. Ως μια από αυτές τις αλήθειες θεωρώ αυτή τη σημαντική πρόταση, ότι ολόκληρη η ουράνια χορωδία καθώς και όλα όσα ανήκουν στη γη, αλλά και όλα τα σώματα που συνθέτουν το μεγαλειώδες οικοδόμημα του κόσμου δεν έχουν ανεξάρτητη ύπαρξη χωρίς ένα νου, έτσι που το είναι τους να γίνεται αντιληπτό και γνωστό και κατά συνέπεια, αν δε γίνονται στην πραγματικότητα αντιληπτά από μένα ή

αν δεν υπάρχουν στο δικό μου νου ή στο νου ενός άλλου δημιουργημένου πνεύματος, τότε πρέπει να μην έχουν καθόλου ύπαρξη, ή να υπάρχουν μόνο στο νου κάποιου Αιώνιου Πνεύματος». Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, τίποτε δεν απομένει από την αντίληψη, αν εξαιρέσουμε το γεγονός αυτής της ίδιας της αντιληπτικής πράξης. Δεν υπάρχει χρώμα αν δεν το βλέπει κάποιος, δεν υπάρχει ήχος αν δεν υπάρχει κάποιος να τον ακούει. Αν δεν υπάρχει η πράξη της αντίληψης, τότε είναι ανύπαρκτες και η επιφάνεια και η μορφή και η κίνηση το ίδιο όπως ανύπαρκτα είναι και το χρώμα και ο ήχος. Πουθενά δε βλέπουμε μόνο επιφάνεια ή μόνο μορφή· συνοδεύονται πάντα από χρώμα ή άλλες ιδιότητες εξαρτημένες χωρίς αμφιβολία από την υποκειμενικότητά μας. Αν αυτές οι τελευταίες εξαφανιστούν όταν παύουμε να τις αντιλαμβανόμαστε, θα πρέπει τότε να συμβεί το ίδιο και με τις πρώτες, επειδή είναι στενά συνδεδεμένες μαζί τους.

Στην αντίρρηση που θα εκφράζαμε ότι ακόμα κι αν η μορφή, το χρώμα, ο ήχος και λοιπά δεν υπάρχουν πουθενά αλλού παρά μόνο στην πράξη του αντιλαμβάνεσθαι, ωστόσο πρέπει να υπάρχουν πράγματα ανεξάρτητα από τη συνείδηση, πράγματα των οποίων οι συνειδητές εικόνες (αντιλήψεις) είναι όμοιες με αυτά, η παραπάνω άποψη θα απαντούσε πως ένα χρώμα μπορεί να είναι όμοιο μόνο με κάποιο χρώμα, μια μορφή μόνο με κάποια μορφή. Οι αντιλήψεις μας μπορούν να είναι όμοιες μόνο με τις αντιλήψεις μας και με κανένα πράγμα άλλου είδους. Ακόμα και αυτό που εμείς ονομάζουμε αντικείμενο δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια ομάδα αντιλήψεων συνδεδεμένων με έναν ιδιαίτερο τρόπο. Αν από ένα τραπέζι βγάλω το χρώμα, τη μορφή, την επιφάνεια και κοντολογίς οτιδήποτε συνθέτει για μένα μια αντίληψη του τραπεζιού, δεν απομένει πλέον τίποτε. Η άποψη αυτή, όταν ακολουθείται με λογική συνέπεια, οδηγεί στον ισχυρισμό ότι τα αντικείμενα των αντιλήψεών μου υπάρχουν μόνο μέσα από μένα και μάλιστα εφόσον και όσο τα αντιλαμβάνομαι, ενώ εξαφανίζονται μαζί με τη διαδικασία της αντίληψης και δεν έχουν νόημα χωρίς αυτή. Πέρα από τις αντιλήψεις μου δε γνωρίζω κανένα αντικείμενο και ούτε μπορώ να γνωρίσω κάποιο.

Αντίρρηση σε αυτό τον ισχυρισμό δεν μπορώ να εκφράσω καθόσον αναφέρομαι γενικά στο γεγονός ότι η αντίληψη καθορίζεται εν μέρει από την οργάνωση του εαυτού μου ως υποκειμένου. Το ζήτημα παρουσιάζεται πολύ διαφορετικά, αν ήμασταν σε θέση να περιγράψουμε, τη λειτουργία της

αντιληπτικής μας διαδικασίας κατά τη δημιουργία της αντίληψης. Θα γνωρίζαμε τότε τί συμβαίνει στην αντίληψη κατά την αντιληπτική διαδικασία, και θα μπορούσαμε επίσης να προσδιορίσουμε το χαρακτήρα που πρέπει ήδη αυτή να έχει προτού καταλήξει να γίνει αντίληψη.

Αυτό μας κάνει να στρέψουμε την προσοχή μας από το αντικείμενο της αντίληψης στο υποκείμενό της. Δεν αντιλαμβάνομαι μόνο άλλα πράγματα, αλλά και τον ίδιο μου τον εαυτό. Η αντίληψη του εαυτού μου περιέχει, πρώτα απ' όλα, το γεγονός ότι εγώ είμαι το σταθερό στοιχείο σε αντίθεση με τις αντιλήψεις-εικόνες που διαρκώς έρχονται και φεύγουν. Η αντίληψη του Εγώ μπορεί να εμφανίζεται στη συνείδησή μου συνεχώς στο χρονικό διάστημα που έχω άλλες αντιλήψεις. Όταν είμαι απορροφημένος στην αντίληψη ενός συγκεκριμένου αντικειμένου, τότε προσωρινά έχω συνείδηση αυτού μονάχα. Στη συνέχεια μπορεί να εμφανισθεί επιπρόσθετα η αντίληψη του εαυτού μου. Τότε όχι μόνο του αντικειμένου έχω συνείδηση, αλλά και της δικής μου προσωπικότητας που στέκεται απέναντι στο αντικείμενο και το παρατηρεί. Δε βλέπω μόνο το δέντρο, αλλά γνωρίζω επίσης ότι *εγώ είμαι αυτός που το βλέπει* και ότι καθώς το παρατηρώ, κάτι συμβαίνει μέσα μου. Όταν το δέντρο εξαφανίζεται από το οπτικό μου πεδίο, μένει κάτι απ' αυτή τη διαδικασία στη συνείδησή μου: μια εικόνα του δέντρου. Η εικόνα αυτή συνδέθηκε με τον εαυτό μου κατά τη διάρκεια της παρατήρησής μου. Ο εαυτός μου έχει εμπλουτιστεί τώρα το περιεχόμενό του απορρόφησε ένα καινούργιο στοιχείο. Αυτό το στοιχείο το ονομάζω *παράσταση (Vorstellung, mental picture)* του δέντρου. Δε θα μπορούσα ποτέ να μιλήσω για *παραστάσεις*, αν δεν τις βίωνα στην αντίληψη του ίδιου μου του εαυτού. Αντιλήψεις θα έρχονταν και θα έφευγαν θα περνούσαν φευγαλέα. Μόνο επειδή αντιλαμβάνομαι τον εαυτό μου και παρατηρώ ότι με κάθε αντίληψη το περιεχόμενό του επίσης αλλάζει, είμαι αναγκασμένος να συνδέσω την παρατήρηση του αντικειμένου με τη μεταβολή της δικής μου κατάστασης και να μιλήσω για την παράσταση μου.

Αντιλαμβάνομαι την παράσταση μέσα μου με τον ίδιο τρόπο που αντιλαμβάνομαι το χρώμα των άλλων αντικειμένων, τον ήχο τους και τα λοιπά. Μπορώ επίσης τώρα να διακρίνω αυτά τα άλλα αντικείμενα που παρουσιάζονται απέναντί μου ονομάζοντάς τα *εξωτερικό* κόσμο, ενώ το περιεχόμενο της αντίληψης του εαυτού μου εσωτερικό κόσμο. Η δυσκολία να αναγνωρισθεί η πραγματική σχέση μεταξύ παράστασης και αντικειμένου έχει

δημιουργήσει τις μεγαλύτερες παρανοήσεις στη σύγχρονη φιλοσοφία. Η αντίληψη μιας μεταβολής μέσα μου, δηλαδή η τροποποίηση που υφίσταται ο εαυτός μου έρχεται αναγκαστικά στο προσκήνιο, ενώ το αντικείμενο που προκαλεί αυτήν την τροποποίηση εξαφανίζεται εντελώς από το μάτια. Έχει λεχθεί ότι δεν αντιλαμβανόμαστε τα αντικείμενα αλλά μόνο τις παραστάσεις μας. Δε χρειάζεται να γνωρίζω τίποτε γι' αυτό το ίδιο το τραπέζι που είναι αντικείμενο της παρατήρησής μου, αλλά μόνο τη μεταβολή που συμβαίνει σε μένα τον ίδιο καθώς αντιλαμβάνομαι το τραπέζι. Δεν πρέπει να συγχέουμε αυτήν την άποψη με την άποψη του Μπέρκλεϋ που αναφέρθηκε παραπάνω. Ο Μπέρκλεϋ υποστηρίζει την υποκειμενική φύση του περιεχομένου της αντίληψής μου, αλλά δε λέει ότι η γνώση μου είναι περιορισμένη μόνο στις παραστάσεις μου. Περιορίζει τις γνώσεις μόνο στις παραστάσεις, επειδή έχει την άποψη ότι δεν υπάρχουν αντικείμενα έξω από τη διαδικασία δημιουργίας της παράστασης (Vorstellen). Κατά τον Μπέρκλεϋ, αυτό που βλέπω για τραπέζι δεν υπάρχει όταν παύω να κατευθύνω το βλέμμα μου πάνω του. Γι' αυτό το λόγο ισχυρίζεται ότι οι αντιλήψεις μου δημιουργούνται κατευθείαν μέσα από την παντοδυναμία του Θεού. Βλέπω ένα τραπέζι, επειδή ο Θεός δημιουργεί αυτήν την αντίληψη μέσα μου. Γι' αυτόν το λόγο δεν υπάρχουν για τον Μπέρκλεϋ άλλες πραγματικές υπάρξεις παρά μόνο ο Θεός και τα ανθρώπινα πνεύματα. Αυτό που ονομάζεται «κόσμος» δεν υπάρχει, παρά μόνο μέσα σε αυτά τα πνεύματα. Αυτό που ο αφελής άνθρωπος ονομάζει εξωτερικό κόσμο ή υλική φύση, δεν υπάρχει κατά την άποψη του Μπέρκλεϋ. Με αυτήν έρχεται αντιμέτωπη η επικρατούσα σήμερα καντιανή άποψη που περιορίζει τη γνώση μας για τον κόσμο στις παραστάσεις μας, όχι επειδή είναι πεπεισμένος πως δεν μπορούν να υπάρχουν πράγματα πέρα από αυτές τις παραστάσεις, αλλά επειδή πιστεύει ότι είμαστε έτσι οργανωμένοι, ώστε να μπορούμε να έχουμε εμπειρία μόνο των μεταβολών του εαυτού μας και όχι των πραγμάτων καθαυτών που προκάλεσαν αυτές τις μεταβολές. Η άποψή του προκύπτει από το γεγονός ότι γνωρίζω μόνο τις παραστάσεις μου, όχι επειδή δεν υπάρχει καμιά πραγματικότητα πέρα και ανεξάρτητα από αυτές, αλλά μόνο για το λόγο ότι το υποκείμενο δεν μπορεί να αφομοιώσει αυτήν την πραγματικότητα άμεσα. Δεν μπορεί να κάνει διαφορετικά παρά μόνο «μέσα από τις υποκειμενικές του σκέψεις να τη φανταστεί, να την επινοήσει, να τη σκεφτεί, να τη γνωρίσει ή ακόμα και να μη τη γνωρίσει» (0. Liebmann, Zur Analysis

der Wirklichkeit, Seite 28, *Περί της ανάλυσης της πραγματικότητας*, σελ. 28). Αυτή η καντιανή θεώρηση πιστεύει ότι εκφράζει κάτι απόλυτα σίγουρο, κάτι που είναι προφανές και δε χρειάζεται καμιά απόδειξη. « Η πρώτη θεμελιώδης αρχή την οποία ο φιλόσοφος οφείλει να παρουσιάσει με σαφήνεια, συνίσταται στην επίγνωση του γεγονότος ότι η γνώση μας *καταρχάς* περιορίζεται στις παραστάσεις μας. Οι παραστάσεις μας είναι το μόνο που γνωρίζουμε άμεσα, που έχουμε την άμεση εμπειρία τους. Και ακριβώς επειδή έχουμε άμεση εμπειρία των παραστάσεων αυτών, ακόμα και η πιο ισχυρή αμφιβολία δεν είναι σε θέση να μας στερήσει τη γνώση τους. Από την άλλη πλευρά, η γνώση που πηγαινει πέρα από τις παραστάσεις μας – χρησιμοποιώ αυτήν την έκφραση με την ευρύτερη έννοια του όρου, έτσι ώστε να περιλαμβάνει όλες τις ψυχικές διαδικασίες, - δεν προστατεύεται καθόλου από τον κίνδυνο αμφιβολιών. Γι' αυτό το λόγο *στην αρχή του «φιλοσοφείν»* πρέπει όλη η γνώση που πηγαινει πέρα από τις παραστάσεις μας, να τεθεί άμεσα υπό αμφισβήτηση». Έτσι αρχίζει ο *Volkelt* το βιβλίο του *Η θεωρία της γνώσης του Ιμάνουελ Καντ* («Immanuel Kants Erkenntnistheorie»). Αυτό που τίθεται εδώ ως μια άμεση και αυταπόδεικτη αλήθεια είναι στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα μιας συλλογιστικής που λαμβάνει χώρα κατά τον ακόλουθο τρόπο: ο αφελής άνθρωπος πιστεύει ότι τα αντικείμενα υπάρχουν έξω από τη συνείδησή του έτσι ακριβώς όπως τα αντιλαμβάνεται. Η φυσική, η φυσιολογία και η ψυχολογία όμως φαίνεται να μας διδάσκουν ότι για τις αντιλήψεις μας είναι απαραίτητη η οργάνωσή μας, κι ότι επομένως δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τίποτε για τα εξωτερικά αντικείμενα παρά μόνο αυτά που μας μεταφέρει η οργάνωσή μας. Οι αντιλήψεις μας είναι τροποποιήσεις της οργάνωσής μας και όχι τα πράγματα καθαυτά. Αυτή η συλλογιστική χαρακτηρίζεται από τον *E. Χάρτμαν* ως εκείνη που πρέπει να οδηγήσει στην πεποίθηση ότι μπορούμε να έχουμε άμεση γνώση μόνο των παραστάσεών μας. (δες «Grundproblem der Erkenntnistheorie», σελ. 16-40) . Επειδή βρίσκουμε έξω από τον οργανισμό μας ταλαντώσεις φυσικών σωμάτων καθώς και ταλαντώσεις του αέρα που μας παρουσιάζονται ως ήχος, συμπεραίνουμε ότι αυτό που ονομάζουμε ήχο δεν είναι τίποτε άλλο από μια υποκειμενική αντίδραση του οργανισμού μας σε αυτές τις κινήσεις που συμβαίνουν στον εξωτερικό κόσμο. Κατά τον ίδιο τρόπο συμπεραίνει κανείς ότι το χρώμα και η θερμότητα απλά είναι τροποποιήσεις του οργανισμού μας. Μάλιστα έχει την

άποψη ότι αυτά τα δύο είδη αντίληψης που δημιουργούνται μέσα μας από τη δράση φαινομένων του εξωτερικού κόσμου, είναι εντελώς διαφορετικά από αυτά που βιώνουμε ως θερμότητα ή ως χρώμα. Όταν τέτοιες διαδικασίες ερεθίζουν τα νεύρα του δέρματός μου, έχω την υποκειμενική αντίληψη της θερμότητας και όταν ερεθίζουν το οπτικό νεύρο, αντιλαμβάνομαι φως και χρώμα. Συνεπώς φως, χρώμα και θερμότητα είναι αυτά με τα οποία αποκρίνονται τα αισθητήρια νεύρα στα εξωτερικά ερεθίσματα. Η αίσθηση επίσης της αφής δε μου αποκαλύπτει τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου παρά μόνο καταστάσεις του δικού μου σώματος. Θα μπορούσαμε ίσως να σκεφτούμε, σύμφωνα με την αντίληψη της σύγχρονης φυσικής, ότι τα σώματα αποτελούνται από απείρως μικρά σωματίδια, τα μόρια, και ότι αυτά τα μόρια δεν έχουν άμεση επαφή, αλλά βρίσκονται σε συγκεκριμένες αποστάσεις μεταξύ τους. Επομένως υπάρχει κενός χώρος ανάμεσά τους. Μέσω αυτού δρουν τα μόρια ασκώντας μεταξύ τους ελκτικές και απωστικές δυνάμεις. Όταν πλησιάζω το χέρι μου σε ένα σώμα, τα μόρια του χεριού μου δεν ακουμπούν καθόλου τα μόρια του άλλου σώματος, αλλά ανάμεσα στο σώμα και το χέρι μεσολαβεί κάποια απόσταση, και αυτό που αισθάνομαι ως αντίσταση του σώματος δεν είναι τίποτε άλλο από την επίδραση της απωστικής δύναμης που ασκούν τα μόριά του πάνω στο χέρι μου. Είμαι εντελώς έξω από το σώμα και αντιλαμβάνομαι μόνο την επίδραση που ασκεί στον οργανισμό μου.

Αυτές τις σκέψεις έρχεται να συμπληρώσει η θεωρία των ονομαζόμενων «ειδικών ενεργειών των νεύρων», την οποία παρουσίασε ο *J. Müller* (1801-1858). Υποστηρίζει ότι κάθε αίσθηση έχει την ιδιότητα να αποκρίνεται σε όλα τα εξωτερικά ερεθίσματα με ένα ορισμένο τρόπο μόνο. Όταν ασκείται ένα ερέθισμα στο οπτικό νεύρο, τότε δημιουργείται η αντίληψη του φωτός, ανεξάρτητα αν το ερέθισμα προέρχεται από αυτό που ονομάζουμε φως, ή αν επιδρά στο νεύρο μια μηχανική πίεση ή ακόμα ένα ηλεκτρικό ρεύμα. Από την άλλη πλευρά, δημιουργούνται διαφορετικές αντιλήψεις στις διάφορες αισθήσεις από το ίδιο εξωτερικό ερέθισμα. Από αυτό φαίνεται να προκύπτει ότι οι αισθήσεις μας το μόνο που μπορούν να μεταβιβάσουν είναι αυτό που συμβαίνει σε αυτές τις ίδιες, αλλά τίποτε από τον εξωτερικό κόσμο. Καθορίζουν τις αντιλήψεις μας ανάλογα με τη δική τους φύση.

Η φυσιολογία δείχνει ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια άμεση γνώση ούτε ακόμα και των επιδράσεων που προκαλούν τα αντικείμενα στα

αισθητήρια όργανά μας. Καθώς ο φυσιολόγος παρακολουθεί τις διεργασίες που συμβαίνουν στο σώμα μας, βρίσκει ότι οι επιδράσεις της εξωτερικής κίνησης μετασχηματίζονται με τους πλέον ποικίλους τρόπους ακόμη και στα αισθητήρια όργανα. Αυτό το βλέπουμε πιο καθαρά στην περίπτωση του ματιού και του αυτιού. Και τα δυο είναι πολύπλοκα όργανα που μεταβάλλουν ουσιαστικά το εξωτερικό ερέθισμα πριν το οδηγήσουν στο αντίστοιχο νεύρο. Το ήδη τροποποιημένο ερέθισμα διαβιβάζεται στον εγκέφαλο από το περιφερειακό άκρο του νεύρου. Τότε μόνο μπορούν να διεγερθούν τα κεντρικά όργανα. Από αυτά συμπεραίνεται ότι το εξωτερικό φαινόμενο έχει υποστεί μια σειρά μετασχηματισμών πριν φθάσει στη συνείδηση. Όλα όσα συμβαίνουν στον εγκέφαλο, συνδέονται με το εξωτερικό γεγονός μέσω τόσων πολλών ενδιάμεσων διεργασιών, ώστε δεν μπορεί πλέον να γίνεται λόγος για κάποια ομοιότητα με αυτό. Τελικά αυτό που μεταφέρει ο εγκέφαλος στην ψυχή, δεν είναι ούτε τα εξωτερικά γεγονότα ούτε οι διεργασίες που συμβαίνουν στα αισθητήρια όργανα, αλλά μόνο όσα συμβαίνουν μέσα σε αυτόν. Ωστόσο και αυτά δεν τα αντιλαμβάνεται η ψυχή άμεσα. Αυτό που τελικά έχουμε στη συνείδηση δεν είναι καθόλου εγκεφαλικές λειτουργίες αλλά εντυπώσεις. Η εντύπωση του κόκκινου χρώματος δεν έχει καμιά ομοιότητα με τη διαδικασία που εμφανίζεται στον εγκέφαλο τη στιγμή που αισθάνομαι το κόκκινο. Το κόκκινο εμφανίζεται πάλι στην ψυχή μόνο ως αποτέλεσμα ενώ η εγκεφαλική λειτουργία είναι απλά η αιτία του. Γι' αυτό λέει ο *E. Χάρτμαν* («Grundproblem der Erkenntnistheorie», *Το βασικό πρόβλημα της θεωρίας της γνώσης*, σελ. 37): «επομένως αυτό που αντιλαμβάνεται το υποκείμενο, είναι πάντοτε τροποποιήσεις των δικών του ψυχικών καταστάσεων και τίποτε άλλο. Ωστόσο, όταν έχω τα αισθήματα, απέχουν ακόμα πολύ από το να ομαδοποιηθούν σε αυτό που αντιλαμβάνομαι ως πράγμα. Μόνο μεμονωμένα αισθήματα μπορούν να μου μεταφερθούν μέσω του εγκεφάλου. Το αίσθημα του σκληρού ή του μαλακού μού μεταδίδεται με την αφή, εκείνα του χρώματος και του φωτός με την όραση. Όμως αυτά βρίσκονται ενωμένα σε ένα και το αυτό αντικείμενο. Αυτή η επανένωση επομένως θα πρέπει να πραγματοποιηθεί από την ίδια την ψυχή. Δηλαδή η ψυχή συνθέτει σε σώματα τα μεμονωμένα αισθήματα που έχουν μεταφερθεί μέσω του εγκεφάλου. Ο εγκέφαλός μου μου μεταφέρει μεμονωμένα, και μάλιστα από εντελώς διαφορετικούς δρόμους, τα αισθήματα της όρασης, της αφής και της ακοής που η ψυχή στη συνέχεια τα συνθέτει σε

παράσταση μιας τρομπέτας για παράδειγμα. Αυτός ακριβώς ο τελευταίος κρίκος μιας διαδικασίας, δηλαδή η παράσταση της τρομπέτας, αποτελεί για τη συνείδησή μου το πρώτο δεδομένο. Μέσα σε αυτήν την παράσταση, δεν μπορεί πλέον να βρεθεί τίποτε από αυτό που υπάρχει έξω από μένα και που αρχικά προκάλεσε μια εντύπωση στις αισθήσεις μου. Το εξωτερικό αντικείμενο έχει εντελώς χαθεί στην πορεία του προς τον εγκέφαλο και μέσω αυτού προς την ψυχή».

Δύσκολα θα μπορούσε κανείς να βρει στην ιστορία της πνευματικής ζωής του ανθρώπου άλλο οικοδόμημα της σκέψης τέτοιο, που να έχει οικοδομηθεί με μεγαλύτερη εφευρετικότητα, αλλά που ωστόσο να μην αντέχει σε μια πιο προσεκτική εξέταση, αλλά να καταρρέει και να μετατρέπεται σε ένα τίποτε. Ας δούμε από πιο κοντά πώς δημιουργείται. Ξεκινά κανείς με αυτό που είναι δεδομένο στην αφελή συνείδηση, δηλαδή με το πράγμα που γίνεται αντιληπτό. Έπειτα δείχνει ότι καμιά από τις ιδιότητες που βρίσκουμε σε αυτό το πράγμα δε θα υπήρχε για μας, αν δεν είχαμε τις αισθήσεις. Αν δεν υπάρχει μάτι, δεν υπάρχει χρώμα. Άρα το χρώμα ακόμα δεν υπάρχει μέσα σε αυτό που επηρεάζει το μάτι. Προκύπτει μόνο κατά την αλληλεπίδραση του ματιού με το αντικείμενο. Αυτό το τελευταίο είναι λοιπόν άχρωμο. Αλλά ούτε και στο μάτι υπάρχει το χρώμα, διότι μέσα στο μάτι υπάρχει μόνο μια χημική ή φυσική διεργασία που μεταφέρεται πρώτα μέσω του οπτικού νεύρου στον εγκέφαλο και εκεί θέτει σε λειτουργία μια άλλη διαδικασία. Ούτε κι αυτή όμως είναι ακόμα το χρώμα. Αυτό δημιουργείται μόνο στην ψυχή μέσα από διεργασίες του εγκεφάλου. Ακόμα και τότε δεν έχει εισέλθει στη συνείδησή μου, αλλά πρώτα μεταφέρεται από την ψυχή σε ένα σώμα στον εξωτερικό κόσμο. Εκεί, πάνω σε αυτό το σώμα, πιστεύω τελικά πως το αντιλαμβάνεται η συνείδησή μου. Πραγματοποιήσαμε ένα πλήρη κύκλο. Αποκτήσαμε συνείδηση ενός έγχρωμου σώματος. Αυτό είναι το πρώτο πράγμα. Τώρα αρχίζει η εργασία της σκέψης. Αν δεν είχα μάτια, το σώμα θα ήταν για μένα άχρωμο. Δεν μπορώ επομένως να αποδώσω το χρώμα στο σώμα. Αρχίζω την αναζήτησή του. Το αναζητώ στο μάτι◦ μάτια. Στο νεύρο◦ μάτια. Στον εγκέφαλο◦ κι εδώ μάτια. Στην ψυχή◦ εδώ το βρίσκω πραγματικά, αλλά όχι ενωμένο με το σώμα. Βρίσκω το έγχρωμο σώμα πάλι, μόνο όταν επιστρέψω στο αρχικό σημείο. Ο κύκλος κλείνει. Πιστεύω πως αναγνωρίζω ως προϊόν της ψυχής μου αυτό που ο αφελής άνθρωπος θεωρεί πως υπάρχει στο χώρο, έξω από αυτόν.

Αν κανείς σταματήσει εδώ, όλα φαίνονται πολύ όμορφα τακτοποιημένα. Αλλά το πράγμα πρέπει να εξετασθεί πάλι από την αρχή. Ασχολήθηκα μέχρι τώρα με ένα πράγμα, την εξωτερική αντίληψη, για την οποία αρχικά, ως αφελής άνθρωπος, είχα εντελώς λανθασμένη άποψη. Νόμιζα ότι η αντίληψη έχει, όπως την αντιλαμβάνομαι, μια αντικειμενική υπόσταση. Παρατηρώ τώρα ότι εξαφανίζεται μαζί με την παράστασή μου, ότι είναι απλά μια τροποποίηση της εσωτερικής κατάστασης της ψυχής μου. Έχω λοιπόν πραγματικά το δικαίωμα να αρχίσω τα επιχειρήματά μου από αυτήν; Μπορώ να πω ότι αυτή είναι που δρα πάνω στην ψυχή μου; Πρέπει στο εξής να χειριστώ το ίδιο το τραπέζι που είχα πιστέψει προηγουμένως ότι δρούσε επάνω μου και δημιουργούσε μια παράστασή του μέσα μου, ως παράσταση. Από αυτό όμως προκύπτει λογικά ότι και τα αισθητήρια όργανά μου και οι λειτουργίες τους είναι καθαρά υποκειμενικές. Δεν έχω δικαίωμα να μιλώ για πραγματικό μάτι, αλλά μόνο για την παράσταση που έχω για το μάτι. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για το αγωγό νεύρο και για τις διαδικασίες στον εγκέφαλο και βεβαίως και για τις διαδικασίες στην ψυχή την ίδια, μέσα από την οποία υποτίθεται ότι οικοδομούνται πράγματα από το χάος των ποικίλων αισθημάτων. Αν, με προϋπόθεση την ορθότητα του πρώτου κύκλου των συλλογισμών, επαναλάβω τα βήματα της γνωστικής μου διαδικασίας, η τελευταία αποδεικνύεται ότι είναι ένα πλέγμα παραστάσεων που φυσικά δεν μπορούν να δρουν η μια πάνω στην άλλη. Δεν μπορώ να πω ότι η παράσταση του αντικειμένου που έχω, δρα στην παράσταση που έχω για το μάτι και ότι από αυτήν την αλληλεπίδραση προκύπτει η παράσταση που έχω για το χρώμα. Αλλά ούτε και είναι ανάγκη να το πω. Διότι, μόλις διαπιστώσω ότι τα αισθητήρια όργανά μου και η λειτουργία τους καθώς και οι διαδικασίες του νεύρου και της ψυχής μπορούν επίσης να μου γίνουν γνωστές μόνο μέσω της αντίληψης, η πορεία της σκέψης που έχω σκιαγραφήσει αποκαλύπτεται στον πλήρη παραλογισμό της. Είναι αλήθεια πως δεν μπορώ να έχω καμιά αντίληψη χωρίς το αντίστοιχο αισθητήριο όργανο. Αλλά ούτε και αισθητήριο όργανο μπορώ χωρίς αντίληψη. Μπορώ να περάσω από την αντίληψη του τραπεζιού στο μάτι που το βλέπει, στα νεύρα του δέρματος που το αγγίζουν, αλλά αυτό που λαμβάνει χώρα μέσα τους, μπορώ στη συνέχεια μόνο με την αντίληψη να το γνωρίσω. Και τότε παρατηρώ αμέσως ότι δεν υπάρχει ίχνος ομοιότητας μεταξύ της διαδικασίας που εξελίσσεται στο μάτι και του χρώματος που αντιλαμβάνομαι. Δεν μπορώ

να εξαφανίσω την αντίληψη του χρώματος που έχω απλά με το να επισημάνω τη διαδικασία που εξελίσσεται στο μάτι κατά τη διάρκεια της αντίληψης. Ούτε ξαναβρίσκω το χρώμα στις διαδικασίες του νεύρου και του εγκεφάλου. Συνδέω μόνο νέες αντιλήψεις που εντοπίζονται μέσα στον οργανισμό με τις πρώτες, τις οποίες ο αφελής άνθρωπος τοποθετεί έξω από τον οργανισμό του. Απλά περνά από τη μια αντίληψη στην άλλη.

Επίσης παρουσιάζεται ένα χάσμα στον όλο συλλογισμό. Μπορώ να παρακολουθήσω τις διεργασίες μέσα στον οργανισμό μου μέχρι και εκείνες του εγκεφάλου, αν και οι υποθέσεις μου γίνονται όλο και πιο απίθανες, όσο περισσότερο πλησιάζω τις κεντρικές εγκεφαλικές λειτουργίες. Ο δρόμος της *εξωτερικής* παρατήρησης παύει με τη λειτουργία του εγκεφάλου μου και μάλιστα με εκείνη που θα αντιλαμβανόμουν, αν μπορούσα να μελετήσω τον εγκέφαλο με τη βοήθεια μέσων και μεθόδων της φυσικής και της χημείας. Ο δρόμος της *εσωτερικής* παρατήρησης αρχίζει με την αίσθηση και καταλήγει στην οικοδόμηση πραγμάτων με υλικό των αισθήσεων. Στη διάρκεια της μετάβασης από την εγκεφαλική λειτουργία στην αίσθηση, ο δρόμος της παρατήρησης διακόπτεται.

Ο τρόπος του σκέπτεσθαι που περιγράφεται εδώ, γνωστός ως κριτικός ιδεαλισμός, σε αντίθεση με την άποψη της αφελούς συνείδησης που είναι γνωστή ως αφελής ρεαλισμός, κάνει το λάθος να χαρακτηρίζει τη *μια* αντίληψη ως παράσταση, ενώ εκλαμβάνει την άλλη με την ίδια ακριβώς έννοια του αφελούς ρεαλισμού που ο κριτικός ιδεαλισμός δήθεν αντικρούει. Θέλει να αποδείξει ότι οι αντιλήψεις έχουν το χαρακτήρα παραστάσεων με το να θεωρεί αφελώς τις αντιλήψεις που είναι συνδεδεμένες με το δικό του οργανισμό ως αντικειμενικά ισχύουσες πραγματικότητες, και πέρα από αυτό δεν καταφέρνει να δει ότι συγγέει δυο περιοχές παρατήρησης, ανάμεσα στις οποίες δεν μπορεί να βρει κάποια σύνδεση.

Ο κριτικός ιδεαλισμός είναι σε θέση να αντικρούσει τον αφελή ρεαλισμό, μόνον όταν ο ίδιος αποδεχθεί κατά αφελή-ρεαλιστικό τρόπο ότι ο δικός του οργανισμός έχει αντικειμενική ύπαρξη. Τη στιγμή κατά την οποία ο ιδεαλιστής αντιλαμβάνεται ότι οι αντιλήψεις που συνδέονται με το δικό του οργανισμό είναι ακριβώς της ίδιας φύσης με αυτές που ο αφελής ρεαλισμός θεωρεί ως αντικειμενικά υπάρχουσες, δεν μπορεί πλέον να χρησιμοποιεί τις πρώτες ως ασφαλή βάση. Κανονικά θα πρέπει να θεωρεί και την υποκειμενική του

οργάνωση ως ένα πλέγμα παραστάσεων. Αυτό όμως καταργεί τη δυνατότητα να θεωρήσουμε το περιεχόμενο του αντιληπτού κόσμου ως προϊόν της πνευματικής μας οργάνωσης. Θα πρέπει να δεχτούμε ότι η παράσταση «χρώμα» δεν είναι παρά μόνο μια τροποποίηση της παράστασης «μάτι». Ο επονομαζόμενος κριτικός ιδεαλισμός δεν μπορεί να αποδειχθεί χωρίς να δανειστεί στοιχεία από τον αφελή ρεαλισμό. Ο αφελής ρεαλισμός δηλαδή μπορεί να αντικρουστεί μόνον, αν σε μian άλλη περιοχή οι δικές του παραδοχές γίνουν δεκτές ως έγκυρες χωρίς απόδειξη.

Επομένως είναι βέβαιο ότι οι έρευνες στον αισθητό κόσμο δεν μπορούν να αποδείξουν τον κριτικό ιδεαλισμό και κατά συνέπεια δεν μπορούν να απογυμνώσουν τις αντιλήψεις από τον αντικειμενικό τους χαρακτήρα.

Ακόμα περισσότερο δεν μπορεί να υποστηριχθεί η αρχή ότι «ο αντιληπτός κόσμος είναι η παράστασή μου» ως προφανής, χωρίς την ανάγκη απόδειξης. Ο Σοπενχάουερ αρχίζει το κύριο έργο του *Ο κόσμος ως βούληση και παράσταση*, με αυτά τα λόγια: «Ο κόσμος είναι η παράστασή μου - αυτή είναι η αλήθεια που ισχύει για κάθε τι που ζει και καταλαβαίνει, αν και μόνο ο άνθρωπος μπορεί να τη μεταμορφώσει σε στοχαστική και αφηρημένη συνείδηση. Αν πραγματικά το κάνει, έχει αποκτήσει φιλοσοφική σκέψη. Θα του γίνει τότε σαφές και βέβαιο ότι δε γνωρίζει κανέναν ήλιο και καμιά γη, παρά μόνο ένα μάτι που βλέπει έναν ήλιο, ένα χέρι που αισθάνεται τη γη και ότι ο κόσμος που τον περιβάλλει μόνο ως παράσταση είναι εκεί, δηλαδή μόνο σε σχέση με κάτι άλλο, με εκείνον δηλαδή που έχει την παράσταση και που είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Αν κάποια αλήθεια μπορεί να εκφραστεί a priori, τότε είναι αυτή εδώ, αφού εκφράζει τη μορφή κάθε εφικτής και νοητής εμπειρίας, που είναι πιο γενική από όλες τις άλλες, δηλαδή το χρόνο, το χώρο και την αιτιότητα, διότι σαφώς όλες αυτές την προϋποθέτουν...». Ολόκληρη αυτή η θεωρία καταρρέει από το γεγονός που παρατέθηκε παραπάνω, δηλαδή ότι το μάτι και το χέρι δεν είναι λιγότερο αντιλήψεις από ότι είναι ο ήλιος και η γη. Θα μπορούσε κανείς στο πνεύμα του Σοπενχάουερ και χρησιμοποιώντας τις δικές του προτάσεις να αντιτείνει: το μάτι μου που βλέπει τον ήλιο και το χέρι μου που αισθάνεται τη γη, είναι παραστάσεις μου ακριβώς όπως παραστάσεις μου είναι κι ο ήλιος κι η γη η ίδια. Αναμφίβολα όμως είναι σαφές ότι ολόκληρη η θεωρία ακυρώνεται από μόνη της. Διότι μόνο το πραγματικό μου μάτι και το πραγματικό μου χέρι θα μπορούσαν να έχουν τις παραστάσεις του ήλιου και

της γης ως τροποποιήσεις τους και όχι οι παραστάσεις του ματιού και του χεριού. Ωστόσο μόνο γι' αυτές τις παραστάσεις επιτρέπεται να μιλά ο κριτικός ιδεαλισμός.

Ο κριτικός ιδεαλισμός είναι εντελώς ακατάλληλος να διαμορφώσει άποψη για τη σχέση αντίληψης και παράστασης. Δεν μπορεί να επιχειρήσει κανείς να κάνει τη διάκριση που αναφέρθηκε παραπάνω, ανάμεσα σε αυτό που συμβαίνει στην αντίληψη κατά τη διαδικασία του αντιλαμβάνεσθαι και σε αυτό που πρέπει να είναι ήδη μέσα της πριν γίνει αντιληπτή. Γι' αυτό πρέπει να ακολουθήσουμε άλλο δρόμο.

5^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΠΩΣ ΑΠΟΚΤΑΤΑΙ Η ΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Από τις προηγηθείσες σκέψεις συνάγεται πως είναι αδύνατο να αποδειχθεί μόνο με τη διερεύνηση του περιεχομένου της παρατήρησής μας ότι οι αντιλήψεις μας είναι παραστάσεις. Για να θεμελιωθεί μια τέτοια απόδειξη, πρέπει κανείς να δείξει ότι, αν η διαδικασία της αντίληψης πραγματοποιείται με τον τρόπο που φαντάζεται κανείς ότι γίνεται, με βάση τις αφελείς-ρεαλιστικές εικασίες σχετικά με την ψυχολογική και φυσιολογική μας συγκρότηση- , τότε έχουμε να κάνουμε όχι με τα ίδια τα πράγματα, αλλά μόνο με τις δικές μας παραστάσεις των πραγμάτων. Άρα, αν ο αφελής ρεαλισμός, όταν ακολουθείται με συνέπεια, οδηγεί σε αποτελέσματα που έρχονται σε άμεση αντίθεση με τις προϋποθέσεις του, αυτές οι προϋποθέσεις πρέπει τότε να απορριφθούν ως ακατάλληλες για τη θεμελίωση μιας κοσμοθεωρίας. Σε κάθε περίπτωση, είναι απαράδεχτο να απορρίπτονται οι αρχικές προϋποθέσεις και να γίνονται αποδεκτά ως έγκυρα τα συμπεράσματα, πράγμα που κάνει ο κριτικός ιδεαλιστής, όταν στηρίζει τον ισχυρισμό του ότι «ο κόσμος είναι η παράστασή μου» στην επιχειρηματολογία που έχει ήδη περιγραφεί. (Ο Χάρτμαν στο έργο του *Το βασικό πρόβλημα της θεωρίας της γνώσης*, εκθέτει διεξοδικά αυτήν την αποδεικτική πορεία).

Άλλο πράγμα είναι η αλήθεια του κριτικού ιδεαλισμού κι άλλο η αποδεικτική του ικανότητα. Αυτή η αλήθεια θα προκύψει αργότερα στην πορεία αυτού του βιβλίου. Η αποδεικτική του ικανότητα όμως είναι άνευ αξίας. Όταν κάποιος χτίζει ένα σπίτι και κατά την κατασκευή του πρώτου ορόφου καταρρέει το ισόγειο, καταρρέει μαζί του και ο πρώτος όροφος. Ο αφελής ρεαλισμός και ο κριτικός ιδεαλισμός έχουν τη σχέση που έχει το ισόγειο με τον πρώτο όροφο της παρομοίωσης.

Γι' αυτόν που έχει την άποψη ότι όλος ο κόσμος που αντιλαμβανόμαστε είναι μόνο ένας φανταστικός κόσμος, μια παράσταση, ενώ στην πραγματικότητα είναι η επίδραση στην ψυχή μου των άγνωστων σε μένα πραγμάτων, γι' αυτόν λοιπόν το πραγματικό γνωσιολογικό πρόβλημα φυσικά αφορά όχι στις παραστάσεις που υπάρχουν μόνο στην ψυχή, αλλά στα ανεξάρτητα από εμάς πράγματα που βρίσκονται έξω από τη συνείδησή μας. Ρωτά: πόσα από αυτά τα πράγματα μπορούμε να γνωρίσουμε *έμμεσα*, αφού

δεν μπορούμε να τα παρατηρήσουμε *άμεσα*; Αυτός που έχει μια τέτοια θέση δεν ενδιαφέρεται για την εσωτερική σύνδεση των συνειδητών αντιλήψεών του, παρά μόνο για τις αιτίες τους αυτές που υπερβαίνουν τη συνείδησή του και υπάρχουν ανεξάρτητα από αυτόν, επειδή, κατά την άποψή του, οι αντιλήψεις εξαφανίζονται μόλις αποτραβήξει τις αισθήσεις του από τα πράγματα. Η συνείδησή μας ενεργεί, απ' αυτήν την άποψη, ως καθρέφτης του οποίου τα είδωλα συγκεκριμένων πραγμάτων εξαφανίζονται μόλις η ανακλώσα επιφάνεια παύει να είναι στραμμένη προς αυτά. Τώρα, αν δε βλέπουμε τα ίδια τα πράγματα παρά μόνο τα είδωλά τους, θα πρέπει να μαθαίνουμε έμμεσα για τη φύση των πραγμάτων βγάζοντας συμπεράσματα από τη συμπεριφορά των ειδώλων. Αυτή τη στάση υιοθετούν οι φυσικές επιστήμες στην εποχή μας όταν χρησιμοποιούν τις αντιλήψεις μόνο ως έσχατο μέσο, προκειμένου να αποκτήσουν πληροφορίες για τις διεργασίες της ύλης που βρίσκονται πίσω από αυτές και που είναι οι μόνες που πραγματικά «υπάρχουν». Αν ο φιλόσοφος δέχεται, ως κριτικός ιδεαλιστής, την πραγματική ύπαρξη, η προσπάθειά του για γνώση, χρησιμοποιώντας τις παραστάσεις ως μέσον, κατευθύνεται μόνον προς αυτήν την ύπαρξη. Το ενδιαφέρον του παρακάμπτει τον υποκειμενικό κόσμο των παραστάσεων και πηγαίνει κατευθείαν σε εκείνο που δημιουργεί αυτές τις εικόνες.

Ο κριτικός ιδεαλιστής όμως μπορεί να πάει ακόμα πιο πέρα και να πει: είμαι αποκλεισμένος στον κόσμο των παραστάσεών μου και δεν μπορώ να αποδράσω από αυτόν. Αν σκέφτομαι ένα πράγμα σαν να είναι πίσω από την παράστασή μου, αυτή επίσης η σκέψη δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια παράσταση. Ένας τέτοιος ιδεαλιστής ή θα αρνηθεί εντελώς το πράγμα καθαυτό (*Ding an sich*), ή τουλάχιστον θα ισχυριστεί ότι αυτό δεν έχει καμιά σημασία για τους ανθρώπους, με άλλα λόγια είναι σαν να μην υπάρχει, αφού δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τίποτε γι' αυτό.

Σε ένα κριτικό ιδεαλιστή αυτού του είδους, ολόκληρος ο κόσμος φαίνεται σαν όνειρο που μπροστά του κάθε προσπάθεια για γνώση απλά δεν έχει κανένα νόημα. Γι' αυτόν μπορούν να υπάρχουν μόνο δυο κατηγορίες ανθρώπων: τα θύματα της ψευδαίσθησης που θεωρούν τις ονειρικές τους καταστάσεις πραγματικές και οι σοφοί που αντιλαμβάνονται το ασήμαντο, το μηδαμινό αυτού του ονειρικού κόσμου και οι οποίοι γι' αυτό το λόγο βαθμιαία χάνουν όλη τους τη διάθεση να προβληματιστούν παραπέρα γι' αυτόν. Απ'

αυτήν την άποψη μπορεί για κάποιον ακόμα κι η δική του προσωπικότητα να γίνει γι' αυτόν απλή ονειρική μορφή. Ακριβώς όπως κατά τη διάρκεια του ύπνου εμφανίζεται στο όνειρο ανάμεσα σε άλλες κι η δική μας εικόνα, έτσι και στη συνείδηση που έχουμε στην κατάσταση της εγρήγορσης, έρχεται η παράσταση του δικού μας Εγώ να προστεθεί στην παράσταση του εξωτερικού κόσμου. Τότε δεν έχουμε ως δεδομένο στη συνείδηση το πραγματικό μας Εγώ, αλλά μόνον την παράσταση του Εγώ μας. Όποιος αρνείται το γεγονός ότι υπάρχουν πράγματα ή τουλάχιστον ότι μπορούμε να γνωρίσουμε κάτι γι' αυτά, πρέπει να αρνηθεί επίσης την ύπαρξη καθώς και τη γνώση της δικής του προσωπικότητας. Ο κριτικός ιδεαλιστής έτσι καταλήγει στον ισχυρισμό ότι «η πραγματικότητα ολόκληρη μετατρέπεται σε ένα θαυμάσιο όνειρο, χωρίς κάποια ζωή με την οποία να σχετίζεται το όνειρο, χωρίς κάποιο πνεύμα που ονειρεύεται σε ένα όνειρο που μαζί του αιωρείται μέσα στο ίδιο το όνειρο». (δες *Φίχτε*, *Die Bestimmung des Menschen*, *Ο προορισμός του ανθρώπου*).

Είναι αδιάφορο αν κάποιος πιστεύει ότι αναγνωρίζει την άμεση ζωή ως όνειρο και υποθέτει πως τίποτε πλέον δεν υπάρχει πίσω από αυτό το όνειρο, ή αν σχετίζει τις παραστάσεις του με υπαρκτά πράγματα. Γι' αυτόν η ζωή η ίδια θα πρέπει να πάψει να έχει οποιοδήποτε επιστημονικό ενδιαφέρον.

Αλλά ενώ γι' αυτόν που πιστεύει πως ολόκληρο το προσιτό σε μας σύμπαν εξαντλείται στα όνειρα κάθε γνώση είναι άνευ νοήματος, για εκείνον που πιστεύει πως έχει το δικαίωμα να καταλήγει σε συμπεράσματα σχετικά με τα πράγματα μέσω των παραστάσεων, η γνώση συνίσταται στην έρευνα αυτών των «πραγμάτων καθαυτών». Η πρώτη απ' αυτές τις θεωρίες μπορεί να ονομασθεί «απόλυτος Ιλουζιονισμός» (*absoluter Illusionismus*, *θεωρία της απόλυτης ψευδαίσθησης*), η δεύτερη *υπερβατικός ρεαλισμός* (*transzendentaler Realismus*) από τον πιο συνεπή εκπρόσωπό της Ε. Χάρτμαν ¹.

Αυτό που και οι δυο θεωρίες έχουν κοινό με τον αφελή ρεαλισμό είναι ότι αναζητούν στέρεο έδαφος στον κόσμο μέσα από μια διερεύνηση των

¹ *Υπερβατική* (*transzendental*) ονομάστηκε, με την έννοια που δόθηκε από αυτήν την κοσμοθεωρία, μια γνώση που πιστεύει συνειδητά ότι τίποτε δε θα μπορούσε να βεβαιωθεί άμεσα για τα πράγματα καθαυτά, παρά μόνο για τα συμπεράσματα που εξάγονται έμμεσα από το γνωστό υποκειμενικό, για το άγνωστο που βρίσκεται πέρα από το υποκειμενικό (*transzendental*). Το πράγμα καθαυτό, κατ' αυτήν την άποψη, βρίσκεται πέραν της σφαίρας του κόσμου για τον οποίο μπορούμε να έχουμε άμεση γνώση, είναι δηλαδή υπερβατικό. Ο κόσμος μας όμως μπορεί υπερβατικά να συσχετιστεί με το υπερβατικό. Ως ρεαλισμός χαρακτηρίστηκε η θεωρία του Χάρτμαν, επειδή υπερβαίνει το υποκειμενικό, το ιδεατό, για να περάσει στο υπερβατικό (*Transzendente*), το πραγματικό (*Reale*).

αντιλήψεων. Όμως μέσα σ' αυτό το χώρο δεν μπορούν να βρουν κάποιο γερό θεμέλιο.

Ένα από τα πιο βασικά ερωτήματα για έναν που υποστηρίζει τον υπερβατικό ρεαλισμό θα έπρεπε να είναι: πώς το Εγώ δημιουργεί τον κόσμο των παραστάσεων μέσα απ' αυτό το ίδιο; Ένας κόσμος παραστάσεων που μας δίνεται και που εξαφανίζεται μόλις αποσύρουμε τις αισθήσεις μας από τον εξωτερικό κόσμο, μπορεί να πυροδοτήσει θερμό ζήλο για απόκτηση γνώσης στο βαθμό που αποτελεί έμμεσα το μέσον για έρευνα του κόσμου του Εγώ μέσα στον εαυτό του. Αν τα πράγματα της εμπειρίας μας ήταν παραστάσεις, η καθημερινή μας ζωή θα έμοιαζε με όνειρο και η γνώση της αληθινής πραγματικότητας με αφύπνιση. Οι εικόνες των ονείρων μας μας ενδιαφέρουν όσο ονειρευόμαστε και συνεπώς δε διακρίνουμε την ονειρική τους φύση. Όμως μόλις ξυπνήσουμε, δεν αναζητούμε πλέον τις εσωτερικές συνδέσεις που έχουν αυτές οι ονειρικές εικόνες, αλλά τις σωματικές, φυσιολογικές και ψυχολογικές διαδικασίες που βρίσκονται πίσω απ' αυτές. Κατά τον ίδιο τρόπο, ένας φιλόσοφος που θεωρεί ότι ο κόσμος είναι η παράστασή του, δεν ενδιαφέρεται για τις εσωτερικές αλληλοσυνδέσεις των λεπτομερειών μέσα σ' αυτήν. Αν δεχθεί την ύπαρξη ενός πραγματικού Εγώ, δε θα ρωτήσει πώς μια παράστασή του συνδέεται με κάποια άλλη, αλλά τί συμβαίνει στην ψυχή που υπάρχει ανεξάρτητα απ' αυτόν τον ίδιο όταν μια ορισμένη σειρά από παραστάσεις περνάει μέσα από τη συνείδησή του. Αν ονειρευτώ ότι πίνω κρασί που μου στεγνώνει το λάρυγγα και ξυπνήσω με βήχα (δες *Weygandt*, «*Entstehung der Träume*» 1893, *Η δημιουργία των ονείρων*) τότε μόλις ξυπνήσω παύω να ενδιαφέρομαι γι' αυτό καθαυτό το περιεχόμενο του ονείρου. Η προσοχή μου στρέφεται τώρα μόνο στις φυσιολογικές και ψυχολογικές διαδικασίες εξαιτίας των οποίων ο ερεθισμός που μου προκαλεί το βήχα εκφράζεται συμβολικά στην εικόνα του ονείρου. Παρόμοια ο φιλόσοφος πρέπει να μεταστρέψει αμέσως το ενδιαφέρον του απ' αυτόν τον κόσμο στην πραγματική ψυχή που βρίσκεται πίσω απ' αυτόν, καθώς έχει πειστεί ότι ο δεδομένος κόσμος δεν αποτελείται από τίποτε άλλο παρά μόνο από παραστάσεις. Πάντως πιο σοβαρό είναι το θέμα για τον οπαδό του ιλουζιονισμού, (Σ.Μ Illusionismus ψευδαίσθηση) αφού αυτός αρνείται παντελώς την ύπαρξη του καθατού Εγώ πίσω από τις παραστάσεις, ή τουλάχιστον θεωρεί πως είναι αδύνατο να το γνωρίσουμε. Μπορούμε πολύ

εύκολα να οδηγηθούμε σε μια τέτοια άποψη όταν παρατηρούμε ότι ενώ για την κατάσταση που είμαστε όταν ονειρευόμαστε υπάρχει και η κατάσταση όπου είμαστε ξύπνιοι, κατά την οποία έχουμε την ευκαιρία να κατανοήσουμε τα όνειρά μας και να τα συσχετίσουμε με αληθινές σχέσεις πραγμάτων, ωστόσο δεν υπάρχει μια ανάλογη κατάσταση στην οποία να αναφέρεται κατά παρόμοιο τρόπο η αφυπνισμένη συνείδηση. Αυτός που πρεσβεύει μια τέτοια άποψη, δεν μπορεί να δει ότι υπάρχει κάτι που στην πραγματικότητα σχετίζεται με την αντίληψη με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που η εμπειρία κατά το ξύπνημα σχετίζεται με την κατάσταση του ονείρου. Αυτό το κάτι είναι το *σκέπτεσθαι*.

Ευθύνη δεν μπορεί να αποδοθεί στον αφελή άνθρωπο για την έλλειψη επίγνωσης για την οποία γίνεται εδώ λόγος. Αποδέχεται τη ζωή όπως είναι και θεωρεί τα πράγματα ως πραγματικά, ακριβώς όπως παρουσιάζονται στην εμπειρία του. Ωστόσο, το πρώτο βήμα που επιχειρείται πέρα απ' αυτήν τη θέση συνίσταται στο να αναρωτηθούμε πώς σχετίζεται το *σκέπτεσθαι* με την αντίληψη. Δεν έχει σημασία, αν η αντίληψη με τη μορφή που μου δίνεται, υπάρχει συνεχώς πριν και μετά τη διαμόρφωση της παράστασής μου. Αν θέλω να αποφανθώ γι' αυτήν, μπορώ να το κάνω μόνο με τη βοήθεια του *σκέπτεσθαι*. Όταν ισχυρίζομαι ότι ο κόσμος είναι η παράστασή μου, εκφράζω το αποτέλεσμα μιας πράξης του *σκέπτεσθαι*, και αν το *σκέπτεσθαι* μου δεν είναι εφαρμόσιμο στον κόσμο, τότε πρόκειται για ένα λανθασμένο συμπέρασμα. Ανάμεσα σε μια αντίληψη και σε κάθε είδους ισχυρισμό γι' αυτήν παρεμβάλλεται το *σκέπτεσθαι*.

Ο λόγος για τον οποίο γενικά κατά την εξέταση των πραγμάτων παραβλέπουμε το *σκέπτεσθαι* έχει ήδη αναφερθεί (δες 3^ο κεφ.) στο αντικείμενο που σκεφτόμαστε και όχι συγχρόνως και στο ίδιο το *σκέπτεσθαι*. Γι' αυτό το λόγο, η αφελής συνείδηση αντιμετωπίζει το *σκέπτεσθαι* ως κάτι που δεν έχει καμιά σχέση με τα πράγματα· απεναντίας στέκεται στην άκρη, έξω απ' αυτά και τα μελετά. Η εικόνα την οποία σχηματίζει για τα φαινόμενα του κόσμου ο διανοητής θεωρείται ως κάτι που δεν ανήκει στα πράγματα, πως αυτή υπάρχει μόνο στο ανθρώπινο κεφάλι. Ο κόσμος και χωρίς αυτήν την εικόνα είναι από μόνος του πλήρης. Είναι τελειωμένος και γεμάτος με όλες τις ουσίες και τις δυνάμεις του και ο άνθρωπος σχηματίζει μια εικόνα αυτού του έτοιμου κόσμου. Όποιος σκέπτεται με αυτόν τον τρόπο, πρέπει να ερωτηθεί: με ποιο

δικαίωμα διακηρύσσει ότι ο κόσμος είναι πλήρης χωρίς το σκέπτεσθαι. Δεν είναι ο κόσμος αυτός που δημιουργεί το σκέπτεσθαι μέσα στην κεφαλή του ανθρώπου με την ίδια αναγκαιότητα που δημιουργεί το άνθος πάνω στο φυτό; Βάλτε ένα σπόρο στο χώμα. Θα βγάλει ρίζα και βλαστό. Θα βγάλει φύλλα και άνθη. Βάλτε το φυτό μπροστά σας. Συνδέεται με μια συγκεκριμένη έννοια μέσα στο μυαλό σας. Γιατί θα πρέπει η έννοια αυτή να ανήκει στην ολότητα-φυτό λιγότερο από όσο ανήκουν τα φύλλα και τα άνθη; Λέτε ότι τα φύλλα και τα άνθη υπάρχουν και χωρίς κάποιο υποκείμενο που αντιλαμβάνεται, ενώ η έννοια εμφανίζεται τότε μόνο, όταν ο άνθρωπος έχει μπροστά του το φυτό. Εντάξει. Αλλά φύλλα και άνθη βγαίνουν επίσης μόνον όταν υπάρχει χώμα μέσα στο οποίο να μπορεί να τοποθετηθεί ο σπόρος, και επιπλέον απαραίτητο είναι να υπάρχουν φως και αέρας ώστε μέσα τους να μπορούν να αναπτυχθούν φύλλα και άνθη. Με τον ίδιο τρόπο προκύπτει και η έννοια του φυτού, όταν μια σκεπτόμενη συνείδηση το προσεγγίζει.

Είναι εντελώς αυθαίρετο να θεωρούμε ως ολότητα, ως ολόκληρο το πράγμα, τις εμπειρίες που έχουμε γι αυτό το πράγμα μέσω μόνο της αντίληψης, ενώ εκείνο που αποκαλύπτεται μέσα από στοχαστική θεώρηση να θεωρείται απλά ως κάτι επιπρόσθετο που δεν έχει καμιά σχέση με το ίδιο το πράγμα. Αν μου δοθεί ένα μπουμπούκι τριαντάφυλλου, η εικόνα που παρουσιάζεται στην αντίληψή μου είναι ολοκληρωμένη μόνο για εκείνη τη στιγμή. Αν το βάλω στο νερό, θα έχω μια πολύ διαφορετική εικόνα του αντικειμένου την επόμενη ημέρα. Αν παρακολουθώ το μπουμπούκι χωρίς καμιά διακοπή, θα δω τη σημερινή κατάσταση να αλλάζει συνεχώς προς την κατάσταση του αύριο, περνώντας μέσα από αμέτρητα ενδιάμεσα στάδια. Η εικόνα που μου παρουσιάζεται σε οποιαδήποτε στιγμή δεν είναι παρά μια τυχαία τομή ενός αντικειμένου που βρίσκεται σ' ένα συνεχές γίγνεσθαι. Αν δε βάλω το μπουμπούκι στο νερό, μια ολόκληρη σειρά από στάδια εξέλιξης που ενυπάρχουν μέσα του δε θα εκδηλωθούν. Μπορεί επίσης να εμποδιστώ την επομένη μέρα να το παρατηρήσω και έτσι θα έχω μια ανολοκλήρωτη εικόνα για το μπουμπούκι.

Η άποψη που θα δήλωνε ότι η στιγμιαία εικόνα ενός πράγματος είναι το ίδιο το πράγμα, θα ήταν μια υποκειμενική άποψη εξαρτώμενη εντελώς από το τυχαίο.

Εξίσου λίγο νομιμοποιούμαστε να θεωρούμε το σύνολο των χαρακτηριστικών ενός πράγματος που γίνονται αντιληπτά, ως το ίδιο το πράγμα. Δε θα ήταν πολύ δύσκολο για ένα πνεύμα να μπορέσει να συλλάβει την έννοια ταυτόχρονα και ενωμένη με την αντίληψη. Σ' ένα τέτοιο πνεύμα δε θα μπορούσε ποτέ να περάσει μέσα από το μυαλό του η σκέψη ότι η έννοια είναι κάτι που δεν ανήκει στο αντικείμενο. Θα έπρεπε να αποδώσει στην έννοια μια ύπαρξη άρρηκτα δεμένη μαζί του.

Για να γίνω πιο σαφής θα δώσω ένα παράδειγμα. Αν πετάξω μια πέτρα σε οριζόντια διεύθυνση στον αέρα, θα τη βλέπω σε διαφορετικά διαδοχικά σημεία. Συνδέω αυτές τις θέσεις και σχηματίζω μια γραμμή. Στα μαθηματικά μαθαίνω διάφορα είδη γραμμών ανάμεσα στις οποίες είναι και η παραβολή. Γνωρίζω την παραβολή ως μια γραμμή που σχηματίζεται, όταν ένα σημείο κινείται σύμφωνα με συγκεκριμένο νόμο. Αν εξετάσω τις συνθήκες υπό τις οποίες κινείται η πέτρα που έριξα, βρίσκω ότι η τροχιά της κίνησής της ταυτίζεται με τη γραμμή που γνωρίζω ως παραβολή. Το γεγονός ότι η πέτρα κινείται διαγράφοντας παραβολική τροχιά, είναι αποτέλεσμα των δεδομένων συνθηκών και προκύπτει κατ' ανάγκη από αυτές. Η μορφή της παραβολής ανήκει και αυτή στο όλο φαινόμενο, όπως ακριβώς σε αυτό ανήκει και οποιοδήποτε άλλο χαρακτηριστικό του. Σε εκείνο το πνεύμα που περιγράψαμε πιο πάνω, ένα πνεύμα δηλαδή που δε θα χρειαζόταν να ακολουθήσει όλη αυτή τη διαδρομή του σκέπτεσθαι, το φαινόμενο θα παρουσιαζόταν, όχι μόνο ως σύνολο από εικόνες της πέτρας στις διάφορες θέσεις, αλλά επί πλέον θα εμφανιζόταν ως αναπόσπαστο μέρος αυτού του φαινομένου, και η μορφή της παραβολικής τροχιάς της πέτρας την οποία *εμείς* μόνο μέσω του σκέπτεσθαι προσθέτουμε στο φαινόμενο.

Στη δική μας νοητική συγκρότηση κι όχι στα ίδια τα αντικείμενα οφείλεται το γεγονός ότι αυτά δε μας δίνονται αρχικά με τις έννοιές τους. Ολόκληρη η οντότητά μας λειτουργεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε τα στοιχεία κάθε πραγματικού αντικειμένου να μας έρχονται από δύο πλευρές: μέσα από τις διαδικασίες του *αντιλαμβάνεσθαι* και απ' αυτές του *σκέπτεσθαι*.

Ο τρόπος με τον οποίο είμαι συγκροτημένος για να κατανοώ τα πράγματα, δεν έχει καθόλου να κάνει με τη φύση των ίδιων των πραγμάτων. Το χάσμα ανάμεσα στην αντιληπτική και τη νοητική διαδικασία (στο *αντιλαμβάνεσθαι* και το *σκέπτεσθαι*) εμφανίζεται από τη στιγμή που εγώ, ως παρατηρητής,

στέκομαι απέναντι στα πράγματα. Ποια στοιχεία ανήκουν στα πράγματα και ποια όχι, δεν εξαρτάται καθόλου από τον τρόπο με τον οποίο αποκτώ τη γνώση αυτών των στοιχείων.

Ο άνθρωπος είναι ένα περιορισμένο ον. Πρώτα απ' όλα είναι ένα ον ανάμεσα σε άλλα όντα. Η παρουσία του ανήκει στο χώρο και στο χρόνο. Έτσι μόνο ένα περιορισμένο μέρος του όλου σύμπαντος μπορεί να του διατίθεται κάθε φορά. Αυτό όμως το περιορισμένο τμήμα είναι συνδεδεμένο με άλλα τμήματα προς όλες τις κατευθύνσεις τόσο στο χρόνο όσο και στο χώρο. Αν η ύπαρξή μας ήταν συνδεδεμένη με τα πράγματα έτσι ώστε κάθε γεγονός του κόσμου να ήταν ταυτόχρονα και δικό μας γεγονός, δε θα υπήρχε η διάκριση ανάμεσα σ' εμάς και στα πράγματα. Αλλά τότε δε θα υπήρχαν για εμάς καθόλου ξεχωριστά πράγματα. Θα υπήρχε μια συνεχής μετάβαση από το ένα στο άλλο. Ο κόσμος θα ήταν μια ενότητα και μια πλήρης ολότητα. Η ροή των γεγονότων θα ήταν πάντα αδιάκοπη. Οι περιορισμοί μας είναι αυτοί που κάνουν ένα πράγμα να εμφανίζεται μεμονωμένο, ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι καθόλου ένα ξεχωριστό πράγμα. Πουθενά, για παράδειγμα, δε βρίσκεται η ξεχωριστή ποιότητα «κόκκινο». Περιβάλλεται απ' όλες τις πλευρές από άλλες ποιότητες στις οποίες και η ίδια ανήκει και χωρίς τις οποίες δε θα μπορούσε να υπάρξει. Αλλά για μας είναι αναγκαίο να απομονώνουμε ορισμένα τμήματα από τον κόσμο και να τα εξετάζουμε ξεχωριστά. Το μάτι μας μπορεί να συλλάβει μόνο ξεχωριστά χρώματα το ένα μετά το άλλο μέσα από μια χρωματική ολότητα πολλών στοιχείων και το μυαλό μας μπορεί να συλλάβει μόνο ξεχωριστές έννοιες μέσα από ένα σύστημα συνδεδεμένων εννοιών. Ο διαχωρισμός αυτός είναι μια υποκειμενική πράξη που οφείλεται στο γεγονός ότι δεν είμαστε ταυτισμένοι με το παγκόσμιο γίνεσθαι, αλλά είμαστε μεμονωμένα όντα ανάμεσα στα άλλα.

Τώρα, είναι πολύ σημαντικό να προσδιορίσουμε πώς σχετίζεται με τις άλλες οντότητες η οντότητα που εμείς οι ίδιοι είμαστε. Ο προσδιορισμός αυτός πρέπει να διαφοροποιηθεί από την απλή συνειδητοποίηση του εαυτού μας. Η συνειδητοποίηση αυτή βασίζεται στην αντίληψη, όπως ακριβώς συμβαίνει και στη συνειδητοποίηση κάθε άλλου πράγματος. Η αυτοαντίληψη μου αποκαλύπτει ένα πλήθος από ιδιότητες με τις οποίες συνθέτω την προσωπικότητά μου ως ολότητα, κατά τον ίδιο τρόπο που από τις ιδιότητες του κίτρινου, της μεταλλικής λάμψης, του σκληρού κτλ. συνθέτω την ενότητα

«χρυσός». Η αυτοαντίληψη δε με οδηγεί πέρα από τη σφαίρα αυτών που μου ανήκουν. Αυτή η αυτοαντίληψη πρέπει να αντιδιασταλεί από τον προσδιορισμό του εαυτού μου μέσω του *σκέπτεσθαι*. Ακριβώς όπως ενσωματώνω κάθε μεμονωμένη εξωτερική αντίληψη στο πλαίσιο της ολότητας του κόσμου, έτσι ενσωματώνω με τη σκέψη μου και την αντίληψη του εαυτού μου στο παγκόσμιο γίνεσθαι. Η αυτοαντίληψη με περιορίζει σε συγκεκριμένα όρια, ωστόσο το σκέπτεσθαι μου δεν έχει να κάνει καθόλου με αυτά τα όρια. Με αυτήν την έννοια είμαι μια δυσπόστατη ύπαρξη. Είμαι κλεισμένος στη σφαίρα που αντιλαμβάνομαι ως σφαίρα της προσωπικότητάς μου, αλλά είμαι και φορέας μιας δραστηριότητας που προσδιορίζει την περιορισμένη μου ύπαρξη από μια ανώτερη σφαίρα. Το σκέπτεσθαι μας δεν είναι ατομικό όπως είναι το αίσθημα και το συναίσθημά μας. Είναι οικουμενικό. Προσλαμβάνει μια ατομική σφραγίδα σε κάθε ξεχωριστό άνθρωπο, μόνο επειδή σχετίζεται με τα αισθήματα και συναισθήματά του. Αυτές οι ιδιαίτερες αποχρώσεις του οικουμενικού σκέπτεσθαι συντελούν στην διαφοροποίηση των ανθρώπων. Ένα τρίγωνο έχει μια και μοναδική έννοια. Είναι αδιάφορο, αν το περιεχόμενο αυτής της έννοιας θα γίνει αντιληπτό από τον Α ή τον Β φορέα συνείδησης. Θα γίνει όμως αντιληπτό από τον καθένα με το δικό του ατομικό τρόπο.

Σ' αυτή τη σκέψη αντιπαρατίθεται μια προκατάληψη που οι άνθρωποι είναι πολύ δύσκολο να υπερβούν. Αυτή η προκατάληψη εμποδίζει κάποιον να δεχθεί ότι η έννοια του τριγώνου που συλλαμβάνει στο κεφάλι του είναι η ίδια με εκείνη που συλλαμβάνει ο διπλανός του στο δικό του κεφάλι. Ο αφελής άνθρωπος πιστεύει ότι ο ίδιος είναι δημιουργός των εννοιών του. Γι' αυτό πιστεύει πως κάθε πρόσωπο έχει τις δικές του έννοιες. Βασική απαίτηση του φιλοσοφικού σκέπτεσθαι είναι η υπέρβαση αυτής της προκατάληψης. Η μια και ενιαία έννοια του τριγώνου δε γίνεται πολλαπλή επειδή τη σκέπτονται πολλοί. Το σκέπτεσθαι των πολλών είναι αυτό το ίδιο μια ενότητα.

Στο σκέπτεσθαι έχουμε δεδομένο εκείνο το στοιχείο που συνενώνει την ιδιαίτερη ατομικότητά μας με τον κόσμο σε μια ολότητα. Στο βαθμό που αισθανόμαστε και συναισθανόμαστε (και επίσης αντιλαμβανόμαστε), είμαστε μεμονωμένα όντα· ενώ σκεπτόμαστε είμαστε η «όλες -μια» ύπαρξη που διαπερνά τα πάντα. Αυτό είναι το βαθύτερο νόημα της διπλής μας φύσης: βλέπουμε μέσα μας να γεννιέται μια πλήρης και απόλυτη δύναμη, μια δύναμη που αν και είναι οικουμενική, τη γνωρίζουμε συναντώντας την σε κάποιο

σημείο της περιφέρειας, και όχι εκεί που πηγάζει, στο κέντρο του κόσμου. Αν τη γνωρίζαμε στην πηγή της, θα αντιλαμβανόμασταν ολόκληρο το αίνιγμα του κόσμου. Αλλά επειδή βρισκόμαστε σ' ένα σημείο της περιφέρειας και γνωρίζουμε ότι η ύπαρξή μας είναι περιορισμένη μέσα σε συγκεκριμένα όρια, πρέπει να εξερευνήσουμε τις περιοχές που βρίσκονται έξω από τη δική μας οντότητα με τη βοήθεια του σκέπτεσθαι που προβάλλεται σε μας από τη συμπαντική ύπαρξη του κόσμου.

Το γεγονός ότι το σκέπτεσθαι μέσα μας υπερβαίνει την ατομική μας ύπαρξη και σχετίζεται με τη συμπαντική ύπαρξη του κόσμου, γεννάει μέσα μας την έντονη επιθυμία για γνώση. Όντα χωρίς σκέπτεσθαι δεν αισθάνονται αυτήν την επιθυμία. Όταν βρίσκονται αντιμέτωπα με άλλα πράγματα, δεν τους δημιουργείται κανένα ερώτημα. Αυτά τα άλλα πράγματα παραμένουν εξωτερικά σε τέτοιες υπάρξεις. Όμως στα σκεπτόμενα όντα γεννιέται η έννοια, όταν έρχονται αντιμέτωπα με αυτά τα εξωτερικά πράγματα. Είναι εκείνο το στοιχείο των πραγμάτων που λαμβάνουμε από μέσα κι όχι απέξω. Έργο της γνώσης είναι να συνταιριάσει, να ενώσει τα δύο αυτά στοιχεία, το εσωτερικό και το εξωτερικό.

Η αντίληψη λοιπόν δεν είναι κάτι τελειωμένο, έτοιμο, αλλά είναι μόνο η μια πλευρά της όλης πραγματικότητας. Η άλλη πλευρά είναι η έννοια. Η γνωστική πράξη είναι σύνθεση αντίληψης και έννοιας. Μόνον η αντίληψη και η έννοια μαζί συνιστούν ολόκληρο το πράγμα.

Η επιχειρηματολογία που προαναφέραμε αποδεικνύει ότι είναι παράλογο να αναζητούμε για όλες τις ξεχωριστές οντότητες του κόσμου την ύπαρξη κάποιου άλλου κοινού στοιχείου, πέρα από το ιδεατό περιεχόμενο που μας προσφέρει το σκέπτεσθαι. Όλες οι προσπάθειες που επιδιώκουν να βρουν μια άλλη ενότητα του κόσμου αντί για αυτό το εσωτερικά συνεκτικό ιδεατό περιεχόμενο που εμείς αποκτούμε με τη στοχαστική παρατήρηση των αντιλήψεών μας, είναι καταδικασμένες να ναυαγήσουν. Για μας δεν μπορεί να είναι έγκυρος ως οικουμενική ενότητα του κόσμου κάποιος ανθρώπινα-προσωπικός Θεός, ούτε κάποια δύναμη ή ύλη και ούτε ίσως η τυφλή βούληση (του Σοπενχάουερ). Όλες αυτές οι οντότητες ανήκουν μόνο σε μια περιορισμένη περιοχή της παρατήρησής μας. Μέσα μας αντιλαμβανόμαστε μόνο την ανθρώπινη περιορισμένη προσωπικότητά μας: στα εξωτερικά πράγματα αντιλαμβανόμαστε τις δυνάμεις και την ύλη. Όσον αφορά στη

βούληση, αυτή μπορεί να θεωρηθεί μόνο ως έκφραση της δραστηριότητας της περιορισμένης μας προσωπικότητας. Ο *Σοπενχάουερ* θέλει να αποφύγει να δεχθεί το «αφηρημένο» σκέπτεσθαι ως φορέα της οικουμενικής ενότητας και αναζητά, αντί γι' αυτό, κάτι που του παρουσιάζεται άμεσα ως πραγματικό. Πιστεύει ότι ποτέ δε θα μπορέσουμε να προσεγγίσουμε τον κόσμο, όσο τον θεωρούμε εξωτερικό κόσμο.

«Στην πραγματικότητα θα ήταν αδύνατο να βρεθεί το αναζητούμενο νόημα του κόσμου που βρίσκεται μπροστά μου ως παράστασή μου, ή η μετάβαση από τον κόσμο ως απλής παράστασης του γνωρίζοντος υποκειμένου, σε αυτό που ο κόσμος μπορεί να είναι εκτός από παράσταση, αν ο ίδιος ο ερευνητής δεν ήταν τίποτε περισσότερο από ένα απλά γνωρίζον υποκείμενο (φτερωτό, ασώματο αγγελικό κεφάλι). Όμως έχει τις ρίζες του μέσα σε αυτόν τον κόσμο, αφού βρίσκεται μέσα σε αυτόν ως *άτομο*, δηλαδή η γνώση του που είναι ο αναγκαίος φορέας ολόκληρου του κόσμου ως παράστασης, μεταδίδεται πάντα μέσω ενός σώματος του οποίου οι μεταβολές, όπως έχει δείχθει, είναι για τη νόηση η αφετηρία για την αντίληψη αυτού του κόσμου. Αυτό το σώμα είναι για το καθαρά γνωρίζον υποκείμενο μια παράσταση όπως όλες οι άλλες, ένα αντικείμενο ανάμεσα σε άλλα· οι κινήσεις και οι πράξεις του είναι τόσο γνωστές, όσο ακριβώς είναι και οι μεταβολές όλων των άλλων αισθητών αντικειμένων, και θα του ήταν το ίδιο ξένες και ακατανόητες, αν η σημασία τους δεν του αποκαλύπτονταν με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο... Στο υποκείμενο της γνώσης που εμφανίζεται ως άτομο μέσω της ταύτισής του με το σώμα, αυτό το σώμα δίνεται με δύο εντελώς διαφορετικούς τρόπους: αφενός στη λογική θεώρηση ως παράσταση, ως αντικείμενο ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα που υπόκειται στους ίδιους νόμους με αυτά, και αφετέρου με ένα εντελώς διαφορετικό τρόπο, συγκεκριμένα ως εκείνο το άμεσα γνωστό στον καθένα πράγμα που ορίζεται με τη λέξη *βούληση*. Κάθε αληθινή πράξη της βούλησής του είναι την ίδια στιγμή πάντα και μια κίνηση του σώματός του· δεν μπορεί να θέλει πραγματικά να προβεί σε μια ενέργεια χωρίς συγχρόνως να αντιλαμβάνεται ότι αυτή εμφανίζεται ως κίνηση του σώματος. Μια πράξη βούλησης και η κίνηση του σώματος δεν είναι δυο αντικειμενικά διαφορετικές γνωστές καταστάσεις που τις συνδέει σχέση αιτιότητας· δεν έχουν σχέση αιτίου και αποτελέσματος· δεν είναι παρά μόνον ένα και το αυτό πράγμα που όμως μας δίνεται με δύο εντελώς διαφορετικούς τρόπους: από τη μια μεριά εντελώς άμεσα και από την άλλη, στη λογική μας ως παράσταση».

Μέσα απ' αυτά τα επιχειρήματα ο *Σοπενχάουερ* πιστεύει πως δικαιούται να βρίσκει στο ανθρώπινο σώμα την «αντικειμενικότητα» της βούλησης. Πιστεύει πως στις δραστηριότητες του σώματος αισθάνεται *άμεσα* μια

πραγματικότητα, το πράγμα καθαυτό in concreto. Η αντίρρηση σ' αυτά τα επιχειρήματα είναι ότι οι δραστηριότητες του σώματός μας συνειδητοποιούνται μόνο ως αντιλήψεις του εαυτού, και ως τέτοιες δεν πλεονεκτούν σε σχέση με όλες τις άλλες αντιλήψεις. Αν θέλουμε να γνωρίσουμε την πραγματική τους φύση, αυτό το πετυχαίνουμε μόνο με τη στοχαστική εξέταση, δηλαδή με την ένταξή τους στο ιδεατό σύστημα των εννοιών και των ιδεών μας.

Πολύ βαθιά ριζωμένη στην αφελή συνείδηση είναι η ιδέα ότι το σκέπτεσθαι είναι αφηρημένο χωρίς κανένα συγκεκριμένο περιεχόμενο. Μπορεί το πολύ-πολύ να μας δώσει μια «ιδεατή» αντανάκλαση της ενότητας του κόσμου, ποτέ όμως την ίδια την ενότητα. Όποιος εκφράζει τέτοιες κρίσεις, δεν έχει καθόλου συνειδητοποιήσει τί είναι πραγματικά η αντίληψη χωρίς την έννοια. Ας δούμε πώς είναι αυτός ο κόσμος των αντιλήψεων: ως μια απλή τοποθέτηση δίπλα-δίπλα στο χώρο, μια απλή διαδοχή στο χρόνο, μια μάζα από ασύνδετα μέρη, έτσι εμφανίζεται. Κανένα από τα πράγματα που εμφανίζονται στο προσκήνιο της αντίληψης και χάνονται, δεν έχει άμεση σύνδεση με τα άλλα, που να μπορεί να γίνει αντιληπτή. Έτσι, ο κόσμος είναι μια πολλαπλότητα ισότιμων αντικειμένων. Κανένα δεν παίζει κάποιο ρόλο πιο σημαντικό από ένα άλλο στο μηχανισμό λειτουργίας του κόσμου. Για να μας γίνει σαφές, αν αυτό ή εκείνο το γεγονός έχει μεγαλύτερη σημασία, πρέπει να συμβουλευτούμε το σκέπτεσθαι μας. Αν δεν λειτουργούσε το σκέπτεσθαι, υποτυπώδη όργανα ενός ζώου που είναι άνευ αξίας για τη ζωή του, θα φαινόταν ίσης αξίας με τα σημαντικότερα μέλη του σώματός τους. Τα μεμονωμένα γεγονότα εμφανίζονται στην πραγματική σημασία τους, και γι' αυτά τα ίδια και για τον υπόλοιπο κόσμο, μόνον όταν το σκέπτεσθαι υφαίνει τον ιστό από οντότητα σε οντότητα. Αυτή η δραστηριότητα του σκέπτεσθαι είναι πλήρης σε περιεχόμενο, αφού μόνο μέσα από ένα εντελώς συγκεκριμένο περιεχόμενο μπορώ να γνωρίζω γιατί ένα σαλιγκάρι ανήκει σε κατώτερη βαθμίδα οργάνωσης απ' ότι το λιοντάρι. Η απλή εμφάνιση, η αντίληψη, δε μου προσφέρει κανένα περιεχόμενο που θα μπορούσε να με πληροφορήσει για το βαθμό τελειότητας αυτής της οργάνωσης.

Το σκέπτεσθαι φέρει στην αντίληψη αυτό το περιεχόμενο από τον κόσμο των εννοιών και των ιδεών του ανθρώπου. Σε αντίθεση με το περιεχόμενο της αντίληψης που μας δίνεται απέξω, το περιεχόμενο του σκέπτεσθαι εμφανίζεται

εσωτερικά. Θα χαρακτηρίσουμε *διαίσθηση* τη μορφή με την οποία εμφανίζεται αρχικά. Η διαίσθηση είναι για το σκέπτεσθαι, ό,τι είναι η *παρατήρηση* για την αντίληψη. Η διαίσθηση και η παρατήρηση είναι οι πηγές της γνώσης μας. Ένα αντικείμενο που έχουμε παρατηρήσει παραμένει ακατανόητο για μας, όσο δεν έχουμε μέσα μας την αντίστοιχη διαίσθηση που συμπληρώνει εκείνο το μέρος της πραγματικότητας που λείπει από την αντίληψη. Σε αυτόν που δεν έχει την ικανότητα να βρίσκει τις διαισθήσεις που αντιστοιχούν στα πράγματα, ολόκληρη η πραγματικότητα παραμένει απροσπέλαστη. Όπως αυτός που έχει αχρωματοψία δε βλέπει διαφορές στα χρώματα παρά μόνο στη φωτεινότητα, έτσι ακριβώς κι εκείνος που στερείται διαίσθησης, δεν μπορεί να παρατηρεί παρά μόνο ασύνδετα τμήματα της αντίληψης.

Το να *εξηγήσουμε* ένα πράγμα, να το *κάνουμε κατανοητό*, δε σημαίνει τίποτε άλλο παρά να το τοποθετήσουμε στο πλαίσιο απ' όπου έχει αποσπασθεί λόγω του ιδιόμορφου χαρακτήρα της οργάνωσής μας, όπως αυτός έχει περιγραφεί παραπάνω. Κανένα πράγμα δεν είναι αποκομμένο από την ολότητα του κόσμου. Για την οργάνωσή μας κάθε διαχωρισμός έχει υποκειμενική μόνον ισχύ. Για μας το σύμπαν χωρίζεται σε: πάνω και κάτω, πριν και μετά, αιτία και αποτέλεσμα, πράγμα και παράσταση, ύλη και δύναμη, αντικείμενο και υποκείμενο και ούτω καθεξής. Αυτά που εμφανίζονται σε εμάς ως χωριστά μέρη κατά την παρατήρηση, συνδέονται κομμάτι-κομμάτι, μέσω του ενιαίου και συνεκτικού κόσμου των διαισθήσεών μας, και εμείς πάλι μέσω του σκέπτεσθαι συνθέτουμε ξανά σε κάτι ενιαίο αυτό που με την αντίληψή μας έχουμε κατατμήσει.

Ο αινιγματικός χαρακτήρας ενός αντικειμένου οφείλεται στο διαχωρισμό του από τα άλλα. Αυτός όμως ο διαχωρισμός προκαλείται από εμάς, και μπορεί να αρθεί και πάλι μέσα στον κόσμο των εννοιών.

Τίποτε δε μας δίνεται απ' ευθείας παρά μόνο μέσω του σκέπτεσθαι και του αντιλαμβάνεσθαι. Προκύπτει τώρα το ερώτημα: ποιά είναι η σπουδαιότητα της αντίληψης σύμφωνα με το δικό μας σκεπτικό; Γνωρίσαμε βέβαια ότι η απόδειξη που προβάλλει ο κριτικός ιδεαλισμός για την υποκειμενική φύση των αντιλήψεων καταρρέει, όμως η επίγνωση του εσφαλμένου της απόδειξης δεν είναι από μόνη της επαρκής για να δείξει ότι η ίδια η θεωρία είναι εσφαλμένη. Ο κριτικός ιδεαλισμός δε βασίζει την απόδειξή του στην απόλυτη φύση της σκέψης, αλλά στηρίζεται στο επιχείρημα του αφελούς ρεαλισμού, που όταν

ακολουθείται με συνέπεια αυτοαναιρείται. Πώς παρουσιάζεται το πράγμα, όταν θα έχουμε αναγνωρίσει τον απόλυτο χαρακτήρα του σκέπτεσθαι;

Ας υποθέσουμε ότι εμφανίζεται στη συνείδησή μου μια ορισμένη αντίληψη, του κόκκινου για παράδειγμα. Σε παρατεταμένη παρατήρηση, η αντίληψη αυτή αποδεικνύεται συνδεδεμένη με άλλες αντιλήψεις, π.χ με την αντίληψη μιας ορισμένης μορφής, θερμοκρασίας και αφής. Αυτόν το συνδυασμό τον χαρακτηρίζω ως αντικείμενο του αισθητού κόσμου. Μπορώ τώρα να αναρωτηθώ: πέρα από τις αντιλήψεις που μόλις αναφέρθηκαν, τί άλλο υπάρχει στο τμήμα του χώρου στο οποίο μου παρουσιάζονται οι παραπάνω αντιλήψεις; Θα βρω τότε μέσα σ' αυτό το τμήμα του χώρου μηχανικά, χημικά και άλλα φαινόμενα. Προχωρώ παραπέρα μετά και εξετάζω τα φαινόμενα που βρίσκω στην πορεία από το αντικείμενο προς το αισθητήριο όργανο. Μπορώ να βρω φαινόμενα κίνησης σε ένα ελαστικό μέσον τα οποία από την ίδια τους τη φύση, δεν έχουν ούτε στο ελάχιστο κάτι κοινό με τις αντιλήψεις από τις οποίες ξεκίνησα. Το ίδιο αποτέλεσμα έχω, όταν εξετάζω την παραπέρα μετάδοση από τα αισθητήρια όργανα στον εγκέφαλο. Σε κάθε μια απ' αυτές τις περιοχές δημιουργώ καινούργιες αντιλήψεις, αλλά το συνδεδετικό μέσο που συνυφαίνει όλες αυτές τις αλληλοδιαδεχόμενες χωρικά και χρονικά αντιλήψεις είναι το σκέπτεσθαι. Οι δονήσεις του αέρα που μεταφέρουν τον ήχο σε μένα δίνονται ως αντιλήψεις, ακριβώς όπως και ο ίδιος ο ήχος. Μόνο το σκέπτεσθαι συνδέει όλες αυτές τις αντιλήψεις μεταξύ τους και μας τις παρουσιάζει στις αμοιβαίες τους σχέσεις. Δεν μπορούμε να λέμε πως υπάρχει κάτι άλλο πέρα από αυτό που αντιλαμβανόμαστε άμεσα, εκτός από εκείνα που μπορούν να αναγνωριστούν μέσω των ιδεατών συνδέσεων των αντιλήψεων, δηλαδή συνδέσεων προσιτών στο σκέπτεσθαι. Ο τρόπος επομένως που τα αντικείμενα ως αντιλήψεις σχετίζονται με το υποκείμενο ως αντίληψη – μια σχέση που πηγαίνει πέρα από αυτό που είναι απλά και μόνο αισθητό - είναι αμιγώς ιδεατός, δηλαδή μπορεί να εκφραστεί μόνο μέσω των εννοιών. Μόνο αν μπορούσα να αντιληφθώ πώς η αντίληψη αντικείμενο επηρεάζει την αντίληψη υποκείμενο ή και αντίστροφα, αν μπορούσα να παρατηρήσω πώς δομείται η αντιληπτή εικόνα από το υποκείμενο, θα ήταν δυνατό να μιλώ όπως η σύγχρονη φυσιολογία και ο κριτικός ιδεαλισμός που οικοδομείται πάνω σ' αυτήν. Η άποψή τους συγχέει μια ιδεατή σχέση (εκείνη του αντικειμένου με το υποκείμενο) με μια διαδικασία για την οποία θα μπορούσαμε να κάνουμε

λόγο, μόνο αν ήταν δυνατό να την αντιληφτούμε. Συνεπώς η πρόταση «δεν υπάρχει χρώμα χωρίς ένα μάτι που να το αντιλαμβάνεται», δεν μπορεί να σημαίνει πως το μάτι είναι αυτό που παράγει το χρώμα, αλλά μόνο ότι υπάρχει μια ιδεατή σχέση, αναγνωρίσιμη από το σκέπτεσθαι, ανάμεσα στην αντίληψη «χρώμα» και στην αντίληψη «μάτι». Η εμπειρική επιστήμη θα πρέπει να εξακριβώσει πώς σχετίζονται μεταξύ τους οι ιδιότητες του ματιού με εκείνες των χρωμάτων, με ποιο τρόπο το αισθητήριο όργανο της όρασης μεταφέρει την αντίληψη των χρωμάτων κτλ. Μπορώ να παρακολουθήσω πώς μια αντίληψη διαδέχεται μια άλλη στο χρόνο και πώς σχετίζεται με άλλες στο χώρο, και μπορώ να εκφράσω αυτές τις σχέσεις με εννοιολογικούς όρους, αλλά δεν μπορώ ποτέ να αντιληφθώ πώς δημιουργείται μια αντίληψη από το μη αντιληπτό. Όλες οι προσπάθειες να βρεθούν άλλου είδους σχέσεις πέρα από αυτές που δημιουργούν οι σκέψεις ανάμεσα στις αντιλήψεις, είναι κατ' ανάγκη καταδικασμένες να αποτύχουν.

Τι είναι λοιπόν η αντίληψη; Αυτή η ερώτηση, όταν τίθεται με αυτόν το γενικό τρόπο, είναι παράδοξη. Η αντίληψη εμφανίζεται πάντοτε ως ένα πράγμα εντελώς ορισμένο, ως συγκεκριμένο περιεχόμενο. Αυτό το περιεχόμενο δίνεται άμεσα και εμπεριέχεται πλήρως σε αυτό που δίνεται. Το μόνο που μπορεί κάποιος να ρωτήσει σχετικά με αυτό το δεδομένο είναι: τί είναι αυτό το δεδομένο εκτός από αντίληψη, δηλαδή τί είναι αυτό για το σκέπτεσθαι; Το ερώτημα λοιπόν που αφορά το «τί» μιας αντίληψης, μπορεί να αναφέρεται μόνο στην εννοιολογική διαίσθηση που αντιστοιχεί σε αυτήν την αντίληψη. Απ' αυτήν την άποψη δεν μπορεί καθόλου να τεθεί το ερώτημα για την υποκειμενικότητα της αντίληψης με την έννοια του κριτικού ιδεαλισμού. Υποκειμενικό μπορεί να χαρακτηριστεί εκείνο μόνο που γίνεται αντιληπτό ότι ανήκει στο υποκείμενο. Το να κάνει κανείς μια σύνδεση ανάμεσα σε κάτι υποκειμενικό και σε κάτι αντικειμενικό είναι αδύνατο για οποιαδήποτε διαδικασία που είναι «πραγματική» με την αφελή έννοια, δηλαδή φαινόμενα που μπορούν να γίνουν αντιληπτά. Αυτή τη σύνδεση μπορεί να την πραγματοποιεί μόνο το σκέπτεσθαι. Γι' αυτό το λόγο, για εμάς αντικειμενικό είναι αυτό που παρουσιάζεται στην αντίληψή μας να βρίσκεται έξω από την αντίληψη του εαυτού μας ως υποκειμένου. Η αντίληψη του εαυτού μου ως υποκειμένου παραμένει για μένα κάτι που είναι δυνατόν να γίνει αντιληπτό ακόμα κι αν το τραπέζι, που τώρα βρίσκεται μπροστά μου, εξαφανιστεί από το

πεδίο της παρατήρησής μου. Η παρατήρηση του τραπεζιού προκάλεσε μέσα μου μια τροποποίηση που επίσης εξακολουθεί να παραμένει. Διατηρώ την ικανότητα να δημιουργήσω αργότερα την εικόνα του τραπεζιού. Αυτή η ικανότητα της δημιουργίας μιας εικόνας παραμένει συνδεδεμένη με εμένα. Η ψυχολογία χαρακτηρίζει αυτήν την εικόνα ως εικόνα μνήμης. Όμως στην πραγματικότητα αυτό είναι το μόνο πράγμα που δικαιολογημένα μπορεί να ονομασθεί *παράσταση* του τραπεζιού, διότι αντιστοιχεί στην αντιληπτή μεταβολή της δικής μου κατάστασης με την παρουσία του τραπεζιού στο οπτικό μου πεδίο. Αυτό βέβαια δε σημαίνει τη μεταβολή κάποιου «καθατού Εγώ» που βρίσκεται πίσω από την αντίληψη του υποκειμένου, αλλά τη μεταβολή του ίδιου του αντιληπτού υποκειμένου. Η παράσταση επομένως είναι μια υποκειμενική αντίληψη σε αντίθεση με την αντικειμενική αντίληψη που συμβαίνει όταν το αντικείμενο είναι παρόν στο οπτικό μου πεδίο. Η σύγχυση ανάμεσα στην υποκειμενική και την αντικειμενική αντίληψη οδηγεί στην παρανόηση που εμπεριέχει ο ιδεαλισμός ότι δηλαδή ο κόσμος είναι η παράστασή μου.

Στη συνέχεια πρόκειται να ορίσουμε την έννοια της παράστασης προσεγγίζοντάς την περισσότερο. Αυτό που έχουμε παρουσιάσει γι' αυτήν μέχρι τώρα δεν είναι η ίδια η έννοια αλλά μόνο ο δρόμος για να βρούμε την έννοια της παράστασης στη σφαίρα της αντίληψης. Η ακριβής έννοια της παράστασης θα καταστήσει εφικτή μια ικανοποιητική εξήγηση της σχέσης της παράστασης με το αντικείμενο. Αυτό μετά θα μας οδηγήσει πέρα από το σημείο όπου η σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο ως υποκείμενο και στο αντικείμενο που ανήκει στον κόσμο, οδηγείται από το αμιγώς εννοιολογικό γνωστικό πεδίο στη συγκεκριμένη ατομική *ζωή*. Από τη στιγμή που γνωρίζουμε ποια άποψη οφείλουμε να έχουμε για τον κόσμο, θα είναι εύκολη υπόθεση για μας να οδηγηθούμε ανάλογα. Θα μπορούμε να ενεργούμε με όλη μας τη δύναμη αν γνωρίζουμε ποιο είναι το αντικείμενο μέσα στον κόσμο στον οποίο αφιερώνουμε τη δραστηριότητά μας.

Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918.

Η άποψη που σκιαγραφήθηκε εδώ μπορεί να θεωρηθεί ως εκείνη προς την οποία σαν από ένστικτο οδηγείται ο άνθρωπος, μόλις αρχίζει να σκέφτεται τη σχέση του με τον κόσμο. Νιώθει τότε τον εαυτό του μπλεγμένο μέσα σε ένα σύστημα σκέψεων το οποίο καθώς αυτός διαμορφώνει αυτό διαλύεται. Αυτός

ο τρόπος σκέψης είναι τέτοιος που απαιτεί κάτι περισσότερο από μια απλά και μόνο θεωρητική απόρριψή του. Πρέπει να τον βιώσουμε για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε την πλάνη στην οποία μας οδηγεί και έτσι να βγούμε από το αδιέξοδο. Πρέπει να εμφανίζεται σε οποιαδήποτε αναζήτηση της σχέσης του ανθρώπου με τον κόσμο, όχι για να διαψεύσει τους άλλους, για τους οποίους πιστεύει ότι έχουν λανθασμένη άποψη γι' αυτή τη σχέση, αλλά επειδή είναι αναγκαίο να καταλάβει τη σύγχυση στην οποία μπορεί να οδηγήσει κάθε απόπειρα συλλογισμού γύρω από μια τέτοια σχέση. Πρέπει να φτάσει κανείς να αποκτήσει εκείνη τη γνώση που θα τον φέρει σε αντίθεση με αυτούς τους πρώτους δικούς του συλλογισμούς. Αυτή είναι η οπτική μέσα από την οποία εκτίθενται τα επιχειρήματα του προηγούμενου κεφαλαίου.

Όποιος προσπαθεί να διαμορφώσει μια άποψη για τη σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο, συνειδητοποιεί ότι αυτός ο ίδιος δημιουργεί αυτή τη σχέση, εν μέρει τουλάχιστον, με το να σχηματίζει παραστάσεις για τα πράγματα και τα φαινόμενα του κόσμου. Κατά συνέπεια η προσοχή του φεύγει απ' αυτό που είναι έξω στον κόσμο και στρέφεται προς τον εσωτερικό του κόσμο, στη ζωή των παραστάσεων. Αρχίζει να λέει στον εαυτό του: είναι αδύνατο να έχω μια σχέση με οποιοδήποτε πράγμα ή γεγονός, αν δεν εμφανίζεται μέσα μου μια παράσταση. Από τη στιγμή που θα αντιληφθούμε αυτό το γεγονός, μας χωρίζει μόνο ένα βήμα από την πεποίθηση: τελικά βιώνω μόνο τις παραστάσεις μου· από τον εξωτερικό κόσμο γνωρίζω εκείνο μόνο που είναι παράσταση μέσα μου. Σύμφωνα μ' αυτήν την άποψη, εγκαταλείπεται η θέση του αφελούς ρεαλισμού που ο άνθρωπος υιοθετεί για τη σχέση του με τον κόσμο πριν από κάθε συλλογισμό. Όσο διατηρεί αυτήν τη θέση, πιστεύει ότι έχει να κάνει με την πραγματικότητα, αλλά οποιοσδήποτε συλλογισμός για τον εαυτό του τον απομακρύνει απ' αυτήν. Τον εμποδίζει από το να στρέψει το βλέμμα του σε μια πραγματικότητα όπως είναι αυτή που η αφελής συνείδηση πιστεύει ότι έχει μπροστά της. Του επιτρέπει να κοιτά μόνο τις παραστάσεις του· αυτές παρεμβάλλονται ανάμεσα στην δική του οντότητα και σε έναν υποτιθέμενο πραγματικό κόσμο, όπως είναι αυτός που η αφελής άποψη πιστεύει ότι έχει δικαίωμα να υποστηρίζει. Ο άνθρωπος δεν μπορεί πλέον να βλέπει έναν τέτοιο κόσμο ως πραγματικό μέσα από τον κόσμο των παραστάσεων που παρεμβάλλεται. Πρέπει να υποθέσει ότι είναι τυφλός γι' αυτήν την

πραγματικότητα. Έτσι δημιουργείται η σκέψη για ένα «πράγμα καθαυτό», απροσπέλαστο στη γνώση.

Όσο εξετάζουμε μια σχέση με τον κόσμο στην οποία ο άνθρωπος παρουσιάζεται να εισέρχεται σε αυτόν τον κόσμο δια μέσου της ζωής των παραστάσεων, δεν μπορούμε να ξεφύγουμε απ' αυτόν τον τρόπο σκέψης. Όμως δεν είναι δυνατόν να παραμείνει κανείς στην άποψη του αφελούς ρεαλισμού, εκτός κι αν σκόπιμα αγνοήσει τη μεγάλη δίψα για γνώση. Ακριβώς η ύπαρξη αυτής της δίψας για τη γνώση της σχέσης του ανθρώπου με τον κόσμο, δείχνει ότι πρέπει να εγκαταλειφθεί αυτή η αφελής άποψη. Αν η αφελής θέση μάς απέφερε κάτι που θα μπορούσαμε να το αναγνωρίσουμε ως αλήθεια, δε θα μπορούσαμε ποτέ να νοιώσουμε αυτήν τη δίψα για γνώση. Αλλά δε φτάνουμε ποτέ σε κάτι άλλο που θα μπορούσαμε να το θεωρήσουμε ως αλήθεια, αν απλά και μόνο εγκαταλείψουμε την αφελή θέση, ενώ ασυνείδητα διατηρούμε τον τρόπο σκέψης που την επιβάλλει. Σ' αυτό το σφάλμα πέφτει κανείς όταν λέει: βιώνω μόνο τις παραστάσεις μου, και ενώ πιστεύω ότι έχω να κάνω με πραγματικότητες, έχω συνείδηση μόνο των παραστάσεών μου από αυτές τις πραγματικότητες. Γι' αυτό πρέπει να υποθέσω ότι η αληθινή πραγματικότητα, τα «πράγματα καθαυτά» υπάρχουν μόνο πέρα από τον ορίζοντα της συνείδησής μου, ότι δε γνωρίζω απολύτως τίποτε γι' αυτά άμεσα, και ότι με κάποιο τρόπο με προσεγγίζουν και με επηρεάζουν, έτσι ώστε να δημιουργείται μέσα μου ο κόσμος των παραστάσεών μου. Όποιος σκέπτεται μ' αυτόν τον τρόπο, απλά προσθέτει στις σκέψεις του κι έναν άλλον ακόμα κόσμο σ' αυτόν που ήδη απλώνεται μπροστά του. Αλλά αναφορικά με αυτόν τον επιπρόσθετο κόσμο, οφείλει να ξεκινήσει τους συλλογισμούς του πάλι από την αρχή, διότι το άγνωστο «πράγμα καθαυτό» συλλαμβάνεται με τον ίδιο τρόπο στη σχέση του με την ιδιαίτερη φύση του ανθρώπου, όπως ακριβώς το γνωστό πράγμα συλλαμβάνεται με την έννοια του αφελούς ρεαλισμού.

Αποφεύγει κανείς τη σύγχυση στην οποία οδηγείται από την κριτική στάση που βασίζεται σ' αυτήν την αφελή άποψη, μόνον αν παρατηρήσει ότι *μέσα σε* κάθε τι που μπορούμε να βιώσουμε μέσω του αντιλαμβανέσθαι, είτε μέσα μας είναι, είτε στον εξωτερικό κόσμο, υπάρχει *κάτι* που δεν μπορεί να έχει την ίδια τύχη, της παρεμβολής δηλαδή της παράστασης ανάμεσα σε αυτή τη διαδικασία και στον άνθρωπο που την παρατηρεί. Αυτό το *κάτι* είναι το *σκέπτεσθαι*. Στην

περίπτωση του σκέπτεσθαι, μπορούμε να διατηρήσουμε τη θέση του αφελούς ρεαλισμού. Αν δεν το κάνουμε, θα είναι μόνο για το λόγο ότι έχουμε μάθει πως πρέπει να την εγκαταλείψουμε για χάρη άλλων πραγμάτων, αλλά μας διαφεύγει ότι αυτό που βρήκαμε ως αλήθεια γι' αυτά τα άλλα πράγματα δεν ισχύει για το σκέπτεσθαι. Όταν όμως το αντιληφθούμε, μας ανοίγεται ο δρόμος για την παραπέρα γνώση, όπου μέσα στο σκέπτεσθαι και μέσω του σκέπτεσθαι, πρέπει να αναγνωρίσει αυτό ακριβώς το πράγμα για το οποίο φαίνεται ολοφάνερα να τυφλώνεται, καθώς πρέπει να παρεμβάλλει τη ζωή των παραστάσεων ανάμεσα στον κόσμο και τον εαυτό του.

Διατυπώθηκε η αντίρρηση από κάποιον που προσωπικά εκτιμώ ιδιαίτερα, πως με τη θέση μου σχετικά με το σκέπτεσθαι παραμένω στο επίπεδο ενός αφελούς ρεαλισμού του σκέπτεσθαι, ακριβώς όπως θα διαφωνούσε ένας, στην περίπτωση που κάποιος θεωρούσε τον πραγματικό κόσμο και τον κόσμο των παραστάσεων ως ένα και το αυτό. Όμως εγώ ο ίδιος, ως συγγραφέας αυτών των απόψεων πιστεύω πως έχω δείξει ακριβώς σε αυτές τις απόψεις μου ότι η εγκυρότητα αυτού του «αφελούς ρεαλισμού» για το σκέπτεσθαι προκύπτει αναπόφευκτα από μια χωρίς προκαταλήψεις παρατήρησή του· και ακόμα ότι ο αφελής ρεαλισμός ξεπερνιέται μέσα από την αναγνώριση της αληθινής φύσης του σκέπτεσθαι, ενώ δεν είναι έγκυρος για τα άλλα πράγματα.

6^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΤΑ

Οι φιλόσοφοι βρήκαν ότι η κύρια δυσκολία κατά την ερμηνεία των παραστάσεων έγκειται στο γεγονός πως, παρόλο που εμείς οι ίδιοι δεν είμαστε τα εξωτερικά πράγματα, ωστόσο οι παραστάσεις μας πρέπει να έχουν μια μορφή που αντιστοιχεί σε αυτά. Αλλά με πιο προσεκτική παρατήρηση, διαπιστώνεται ότι αυτή η δυσκολία δεν υπάρχει στην πραγματικότητα. Ασφαλώς δεν είμαστε τα εξωτερικά πράγματα, όμως ανήκουμε μαζί με αυτά σ' έναν και τον αυτό κόσμο. Εκείνο το τμήμα του κόσμου που αντιλαμβάνομαι ότι είναι ο εαυτός μου ως υποκείμενο, διαπερνάται από το ρεύμα του παγκόσμιου γίνεσθαι. Για την αντίληψή μου είμαι καταρχάς περιορισμένος μέσα στα όρια που καθορίζονται από το δέρμα του σώματός μου. Όμως εκείνο που εμπεριέχεται σε αυτό ανήκει στην ολότητα του κόσμου. Γι' αυτό, για να υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στον οργανισμό μου και σε ένα εξωτερικό αντικείμενο, δεν είναι καθόλου αναγκαίο να παρεισφρήσει μέσα μου κάτι από το αντικείμενο ή να έχω σχηματίσει μια εντύπωση στο μυαλό μου όπως γίνεται με το αποτύπωμα μιας σφραγίδας πάνω στο βουλοκέρι. Το ερώτημα πώς λαμβάνω γνώση του δέντρου που βρίσκεται δέκα βήματα μακριά μου, τίθεται με εντελώς λάθος τρόπο. Ξεπηδά από την αντίληψη ότι τα όρια του σώματός μου μέσα από τα οποία εισέρχονται οι πληροφορίες για τα πράγματα πριν φτάσουν σε μένα, είναι αδιαπέραστα. Όμως οι δυνάμεις που ασκούνται στο εσωτερικό των ορίων του σώματός μου είναι ίδιες με εκείνες που υπάρχουν έξω. Επομένως εγώ είμαι στην πραγματικότητα τα πράγματα· όχι όμως «εγώ» ως αντίληψη του εαυτού ως υποκειμένου, αλλά «εγώ» ως μέρος του γενικού παγκόσμιου γίνεσθαι. Η αντίληψη του δέντρου όπως και το «εγώ» μου ανήκει στο ίδιο όλον. Αυτό το παγκόσμιο γίνεσθαι δημιουργεί εξίσου τόσο την αντίληψη του δέντρου έξω εκεί, όσο και την αντίληψη του «Εγώ» μου μέσα εδώ. Αν δεν ήμουν ο ερευνητής του κόσμου αλλά ο δημιουργός του, το αντικείμενο και το υποκείμενο, αντίληψη και «εγώ», θα δημιουργούνταν με μια πράξη. Διότι το ένα προϋποθέτει το άλλο. Ως ερευνητής του κόσμου μπορώ να ανακαλύψω το κοινό στοιχείο στις δυο αυτές αλληλένδετες οντότητες, μόνο μέσω του σκέπτεσθαι που τα συσχετίζει μέσω των εννοιών.

Το πιο δύσκολο είναι να υπερνικηθούν οι λεγόμενες αποδείξεις της φυσιολογίας για την υποκειμενικότητα των αντιλήψεών μας. Αν ασκήσω μια πίεση στο δέρμα μου, την αντιλαμβάνομαι ως αίσθημα πίεσης. Την ίδια πίεση στο μάτι μου μπορώ να την αντιληφθώ ως φως, στο αυτί ως ήχο. Ένα χτύπημα από ηλεκτρικό ρεύμα γίνεται αντιληπτό από το μάτι ως φως, από το αυτί ως ήχος, από τα νεύρα του δέρματος ως χτύπημα και από τη μύτη ως οσμή φωσφόρου. Τί συμπεραίνουμε απ' αυτό το γεγονός; Τούτο μόνον: αντιλαμβάνομαι ένα χτύπημα από το ρεύμα ή μια πίεση που μου ασκείται και αυτό συνοδεύεται από την εντύπωση φωτός ή ήχου αντίστοιχα, ή από μια συγκεκριμένη οσμή και τα λοιπά. Αν δεν υπήρχε εκεί κάποιο μάτι, τότε καμιά αντίληψη φωτός δε θα συνόδευε την αντίληψη της μηχανικής διαταραχής στο περιβάλλον μου· αν δεν υπήρχε αυτί, δε θα υπήρχε καμιά αντίληψη ήχου και ούτω καθεξής. Αλλά με ποιο δικαίωμα μπορούμε να πούμε πως δεν θα υπήρχε καθόλου η διαδικασία, αν δεν υπήρχαν αισθητήρια όργανα; Όποιος από το γεγονός πως ένα ηλεκτρικό φαινόμενο προκαλεί φως στο μάτι, συμπεραίνει ότι αυτό που αισθανόμαστε ως φως δεν είναι παρά μόνο μια μηχανική διαδικασία κίνησης που συμβαίνει έξω από τον οργανισμό μας, ξεχνά ότι περνά από τη μια αντίληψη στην άλλη και καθόλου σε κάτι που βρίσκεται πέρα από τις αντιλήψεις. Όπως μπορούμε να πούμε ότι το μάτι αντιλαμβάνεται ένα μηχανικό φαινόμενο κίνησης στο περιβάλλον του ως φως, μπορούμε ακριβώς το ίδιο να ισχυριστούμε και ότι μια ομαλή και συστηματική μεταβολή ενός αντικειμένου γίνεται αντιληπτή από εμάς ως φαινόμενο κίνησης. Αν σχεδιάσω στην περιφέρεια ενός περιστρεφόμενου δίσκου δώδεκα εικόνες ενός αλόγου και μάλιστα τις διαδοχικές μορφές που θα έπαιρνε το σώμα του κατά τον καλπασμό, μπορώ με την περιστροφή του δίσκου να προκαλέσω την ψευδαίσθηση της κίνησης του αλόγου. Χρειάζεται απλά να κοιτάς μέσα από ένα άνοιγμα, και μάλιστα με τέτοιο τρόπο ώστε με κατάλληλα διαλείμματα, να μπορείς να βλέπεις τις διαδοχικές θέσεις του αλόγου. Τότε δε βλέπεις δώδεκα διαφορετικές εικόνες του αλόγου αλλά την εικόνα ενός αλόγου που καλπάζει.

Το φυσιολογικό γεγονός που αναφέρθηκε λοιπόν, δεν μπορεί καθόλου να φωτίσει τη σχέση της παράστασης με την αντίληψη. Επομένως πρέπει να την προσεγγίσουμε με διαφορετικό τρόπο.

Τη στιγμή κατά την οποία μια αντίληψη εμφανίζεται στο πεδίο της παρατήρησής μου, δραστηριοποιείται και το σκέπτεσθαι από μένα. Ένα

στοιχείο στο σύστημα των σκέψεών μου, μια συγκεκριμένη διαίσθηση, μια έννοια συνδέεται με την αντίληψη. Έπειτα, αν εξαφανισθεί η αντίληψη από το οπτικό μου πεδίο, τί απομένει; Απομένει η σχετική με τη συγκεκριμένη αντίληψη διαίσθησή μου που σχηματίστηκε την ώρα που δημιουργούταν η αντίληψη. Το πόσο ζωντανά μπορώ να ανακαλέσω αργότερα αυτή τη σχέση, εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί ο νοητικός και ο σωματικός οργανισμός μου. Η *παράσταση* δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια διαίσθηση που σχετίζεται με μια συγκεκριμένη αντίληψη· είναι μια έννοια που κάποτε ήταν συνδεδεμένη με μια συγκεκριμένη αντίληψη και η οποία διατηρεί την αναφορά σε αυτήν την αντίληψη. Η έννοια που έχω για ένα λιοντάρι δε σχηματίστηκε από τις αντιλήψεις που έχω για τα λιοντάρια· η παράσταση όμως που έχω για ένα λιοντάρι, σίγουρα σχηματίστηκε σύμφωνα με μια αντίληψη. Μπορώ να μεταφέρω την έννοια του λιονταριού σε κάποιον που δεν έχει δει ποτέ λιοντάρι. Δεν μπορώ να του μεταφέρω μια ζωντανή παράσταση χωρίς τη βοήθεια της δική του αντίληψης του λιονταριού.

Η παράσταση συνεπώς είναι μια εξατομικευμένη έννοια. Και έτσι εξηγείται τώρα το γεγονός ότι για μας τα πραγματικά αντικείμενα μπορούν να αντιπροσωπεύονται με παραστάσεις. Η πλήρης πραγματικότητα ενός αντικειμένου μας αποκαλύπτεται τη στιγμή της παρατήρησης μέσα από την ένωση αντίληψης και έννοιας. Η έννοια αποκτά μέσω της αντίληψης μια εξατομικευμένη μορφή, μια σχέση με αυτήν τη συγκεκριμένη αντίληψη. Μέσα σε αυτήν την εξατομικευμένη μορφή που φέρνει μέσα της την αναφορά στην αντίληψη ως χαρακτηριστικό στοιχείο, συνεχίζει να ζει η έννοια μέσα μας και αποτελεί την παράσταση του υπό συζήτηση πράγματος. Αν συναντήσουμε ένα δεύτερο αντικείμενο με το οποίο συνδέεται η ίδια έννοια, το αναγνωρίζουμε ως πράγμα που ανήκει στο ίδιο είδος· αν συναντήσουμε το ίδιο πράγμα για δεύτερη φορά, δε θα βρούμε απλά μια αντίστοιχη έννοια στο σύστημα των εννοιών μας, αλλά την εξατομικευμένη έννοια με τη χαρακτηριστική σχέση που έχει με το ίδιο αντικείμενο, και έτσι αναγνωρίζουμε αυτό το αντικείμενο εκ νέου.

Η παράσταση επομένως βρίσκεται ανάμεσα στην αντίληψη και την έννοια. Είναι η εξειδικευμένη έννοια που παραπέμπει στην αντίληψη.

Το σύνολο όλων αυτών των πραγμάτων για τα οποία είμαι σε θέση να σχηματίσω παραστάσεις, μπορώ να αποκαλέσω εμπειρία μου. Όσο

μεγαλύτερο αριθμό εξατομικευμένων εννοιών έχει ένας άνθρωπος τόσο πιο πλούσια θα είναι η εμπειρία του. Κάποιος που στερείται εντελώς της διαισθητικής ικανότητας, δεν μπορεί να αποκτήσει εμπειρία. Χάνει τα αντικείμενα ξανά όταν αυτά εξαφανίζονται από το οπτικό του πεδίο, επειδή του λείπουν οι έννοιες με τις οποίες θα έπρεπε να τα συσχετίσει. Αλλά κι ένας άνθρωπος με αρκετά αναπτυγμένη την ικανότητα του σκέπτεσθαι, αλλά με αντίληψη που λειτουργεί ανεπαρκώς λόγω προβληματικών αισθητηρίων οργάνων, κι αυτός επίσης θα μπορέσει αντίστοιχα να αποκτήσει λίγες εμπειρίες. Είναι αλήθεια ότι μπορεί να αποκτήσει έννοιες με κάποιον τρόπο, αλλά οι διαισθήσεις του στερούνται της ζωντανής σχέσης με ορισμένα αντικείμενα. Ο ταξιδιώτης που δε σκέφτεται, όπως και ο στοχαστής που ζει σε συστήματα αφηρημένων εννοιών, είναι εξίσου ανίκανοι να αποκτήσουν πλούσιες εμπειρίες.

Η πραγματικότητα μας παρουσιάζεται ως αντίληψη και ως έννοια, ενώ η υποκειμενική εκπροσώπηση αυτής της πραγματικότητας ως παράσταση.

Αν η προσωπικότητά μας εκφραζόταν μόνο στη γνώση, τότε το σύνολο όλων όσων ανήκουν στον αντικειμενικό κόσμο θα δίνονταν με την αντίληψη, την έννοια και την παράσταση.

Όμως δεν είμαστε ικανοποιημένοι με το να συνδέουμε απλά, με τη βοήθεια του σκέπτεσθαι, την αντίληψη με την έννοια, αλλά τις συσχετίζουμε επίσης με την ιδιαίτερη υποκειμενικότητά μας, με το ατομικό μας «εγώ». Η έκφραση αυτής της ατομικής σχέσης είναι το συναίσθημα που εκδηλώνεται ως ευχαρίστηση ή ως δυσαρέσκεια.

Το *σκέπτεσθαι* και το *αισθάνεσθαι* αντιστοιχούν στη διπλή φύση της οντότητάς μας όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Το σκέπτεσθαι είναι το στοιχείο εκείνο με το οποίο συμμετέχουμε στο παγκόσμιο γίνεσθαι. Το *αισθάνεσθαι* είναι εκείνο μέσα από με το οποίο μπορούμε να αποσυρόμαστε στα στενά όρια της δική μας οντότητας.

Το σκέπτεσθαι μας συνδέει με τον κόσμο, ενώ το αισθάνεσθαι μας οδηγεί πίσω σε εμάς τους ίδιους, και έτσι ακριβώς μας κάνει άτομα. Αν ήμασταν όντα που μόνο σκέφτονται και αντιλαμβάνονται, τότε ολόκληρη η ζωή μας θα κυλούσε μονότονα μέσα σε μια κατάσταση διαρκούς αδιαφορίας. Αν απλά ήμασταν ικανοί να γνωρίζουμε τον εαυτό μας ως εαυτό, θα ήμασταν παντελώς αδιάφοροι γι' αυτόν. Όμως επειδή βιώνουμε την αίσθηση του εαυτού μέσω της

αυτογνωσίας, ενώ την ευχαρίστηση και τον πόνο μέσω της αντίληψης των πραγμάτων, ζούμε ως ατομική οντότητα, της οποίας η ύπαρξη δεν περιορίζεται στις εννοιολογικές σχέσεις με τον υπόλοιπο κόσμο, αλλά έχει μια επιπλέον ιδιαίτερη αξία για τον εαυτό μας.

Θα μπορούσε κανείς να παρασυρθεί και να δει στη ζωή των αισθημάτων ένα στοιχείο διαποτισμένο με πιο πλούσια πραγματικότητα συγκριτικά με τη θεώρηση του κόσμου μέσω του σκέπτεσθαι. Η απάντηση σ' αυτό ωστόσο είναι ότι η δική μου συναισθηματική ζωή σε τελευταία ανάλυση, έχει αυτό το πιο πλούσιο νόημα μόνο για το δικό μου άτομο. Για το σύμπαν ως ολότητα, η συναισθηματική μου ζωή μπορεί να έχει αξία, μόνο αν τα αισθήματα ως αντιλήψεις του εαυτού μου συνδέονται με έννοιες, και με αυτόν τον έμμεσο τρόπο ενώνεται η ζωή μου με τον κόσμο.

Η ζωή μας είναι μια συνεχής ταλάντωση ανάμεσα στη συμβίωση με το παγκόσμιο γίνεσθαι και στο ατομικό μας είναι. Όσο ψηλότερα ανερχόμαστε στην οικουμενική φύση του σκέπτεσθαι όπου το ατομικό μάς ενδιαφέρει τελικά κυρίως ως παράδειγμα ή δείγμα της έννοιας, τόσο περισσότερο χάνεται μέσα μας ο χαρακτήρας της ξεχωριστής οντότητας, της τελείως συγκεκριμένης μεμονωμένης προσωπικότητας. Όσο περισσότερο καταδυόμαστε στα βάθη της προσωπικής μας ζωής και αφήνουμε τα συναισθήματά μας να συμβαδίζουν με τις εμπειρίες μας στον εξωτερικό κόσμο, τόσο περισσότερο απομονωνόμαστε από το συμπαντικό είναι. Αληθινή ατομικότητα θα είναι εκείνη που με τα συναισθήματά της φθάνει στον ανώτερο δυνατό βαθμό στη σφαίρα του ιδεατού. Υπάρχουν άνθρωποι στους οποίους ακόμα και οι πιο γενικές ιδέες που εισέρχονται στο κεφάλι τους, φέρουν εκείνη την ιδιαίτερη προσωπική χροιά που δείχνει με αλάνθαστο τρόπο τη σχέση τους με το φορέα τους. Υπάρχουν άλλοι των οποίων οι έννοιες μάς έρχονται χωρίς να φέρουν το ελάχιστο ίχνος του ατομικού χαρακτήρα σαν να μην είχαν παραχθεί καθόλου από άνθρωπο με σάρκα και οστά.

Ο σχηματισμός των παραστάσεων δίνει αμέσως στη ζωή των εννοιών μας μια ατομική σφραγίδα. Ο καθένας μας έχει τη δική του ιδιαίτερη θέση από την οποία βλέπει τον κόσμο. Οι έννοιές του προσαρτώνται στις αντιλήψεις του. Σκέπτεται τις γενικές έννοιες με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο. Αυτός ο ιδιαίτερος προσδιορισμός είναι αποτέλεσμα του σημείου στο οποίο

βρισκόμαστε στον κόσμο, της σφαίρας των αντιλήψεων που συνδέονται με τη θέση που κατέχουμε στη ζωή.

Ένας άλλος, διαφορετικός από τον παραπάνω καθορισμός, είναι αυτός που εξαρτάται από την ιδιαίτερη οργάνωσή μας. Η οργάνωσή μας είναι πραγματικά μια ξεχωριστή, πλήρως καθορισμένη οντότητα. Καθένας μας συνδέει συγκεκριμένα αισθήματα, και μάλιστα με τους πιο ποικίλους βαθμούς έντασης, με τις αντιλήψεις του. Αυτό ακριβώς είναι το ατομικό στοιχείο στην προσωπικότητα του καθενός μας. Αυτό είναι που απομένει, όταν έχουμε επιτρέψει σε όλους τους καθοριστικούς παράγοντες του περιβάλλοντός μας να επιδρούν πλήρως επάνω μας.

Μια εντελώς κενή από σκέψεις συναισθηματική ζωή θα έχανε σταδιακά τη σύνδεσή της με τον κόσμο. Αλλά για έναν άνθρωπο που σκοπεύει στην ολοκλήρωσή του η βαθιά γνώση των πραγμάτων θα βαδίζει χέρι-χέρι με την καλλιέργεια και την εξέλιξη της συναισθηματικής ζωής.

Το συναίσθημα είναι το μέσον με το οποίο καταρχάς οι έννοιες αποκτούν μια συγκεκριμένη ζωή.

7^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΟΡΙΑ ΣΤΗ ΓΝΩΣΗ;

Έχουμε διαπιστώσει ότι τα στοιχεία για την εξήγηση της πραγματικότητας πρέπει να αναζητηθούν στις δυο σφαίρες: στο αντιλαμβάνεσθαι και στο σκέπτεσθαι. Όπως είδαμε, το γεγονός ότι η πλήρης, η όλη πραγματικότητα στην οποία συμπεριλαμβάνεται και ο εαυτός μας ως υποκείμενο, εμφανίζεται αρχικά χωρισμένη στα δυο, οφείλεται στον τρόπο της οργάνωσής μας. Η γνωστική διαδικασία υπερνικά τον παραπάνω διαχωρισμό με τη σύνθεση σε ένα πλήρες πράγμα των δύο στοιχείων της πραγματικότητας, της αντίληψης και της έννοιας που αποκτάται μέσω του σκέπτεσθαι. Ας ονομάσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο κόσμος μάς παρουσιάζεται, προτού πάρει μέσα από τη διαδικασία της γνώσης την αληθινή του μορφή, «φαινομενικό κόσμο», «κόσμο του φαίνεσθαι», σε αντίθεση με τον κόσμο που έχει συντεθεί από την αντίληψη και την έννοια σε μια ενιαία οντότητα. Μπορούμε τώρα να πούμε: ο κόσμος μάς δίνεται ως δυαδικός κόσμος (δυϊστικά) και η γνώση τον μετατρέπει σε μια ενότητα. Μια φιλοσοφία που έχει ως αφετηρία αυτή τη βασική αρχή, μπορεί να χαρακτηριστεί μονιστική φιλοσοφία ή *μονισμός*. Σ' αυτήν αντιπαρατίθεται η θεωρία των δύο κόσμων, ο *δυϊσμός*. Ο τελευταίος δεν είναι ότι απλά δέχεται την ύπαρξη δύο πλευρών μιας ενιαίας πραγματικότητας που διατηρούνται χωρισμένες εξαιτίας του τρόπου που είμαστε συγκροτημένοι, αλλά δέχεται δυο απόλυτα διαφορετικούς μεταξύ τους κόσμους. Προσπαθεί τότε να βρει στον έναν από αυτούς τους δύο κόσμους αρχές για την εξήγηση του άλλου.

Ο δυϊσμός βασίζεται σε μια εσφαλμένη σύλληψη αυτού που ονομάζουμε γνώση. Διαιρεί το σύνολο της ύπαρξης σε δύο σφαίρες κάθε μια από τις οποίες έχει τους δικούς της νόμους και αφήνει αυτούς τους δύο κόσμους χωριστούς και σε αντιπαράθεση.

Μέσα από ένα τέτοιο δυϊσμό προκύπτει η εισαχθείσα στην επιστήμη από τον Καντ διάκριση ανάμεσα στο αντικείμενο της αντίληψης και το «πράγμα καθαυτό», διάκριση την οποία δεν καταφέραμε μέχρι σήμερα να εξαλείψουμε. Σύμφωνα με αυτά που έχουμε υποστηρίξει, το γεγονός ότι κάποιο συγκεκριμένο πράγμα μπορεί να μας δίνεται μόνο ως αντίληψη οφείλεται στη φύση της νοητικής μας οργάνωσης. Το σκέπτεσθαι υπερβαίνει τότε αυτήν την

ιδιαιτερότητα με το να αποδίδει σε κάθε αντίληψη τη θέση που νομοτελειακά δικαιούται στον κόσμο ως ολότητα. Όσο ορίζουμε τα διαχωρισμένα μέρη του ως αντιλήψεις, ακολουθούμε απλά ένα νόμο της υποκειμενικότητάς μας σε αυτόν τον διαχωρισμό. Αν όμως θεωρήσουμε το σύνολο όλων των αντιλήψεων ως το ένα μέρος και αντιπαραθέσουμε σε αυτό ένα δεύτερο μέρος, και συγκεκριμένα τα «πράγματα καθαυτά», τότε φιλοσοφούμε στον αέρα. Παίζουμε απλά με τις έννοιες. Δημιουργούμε μια τεχνητή αντίθεση, όμως δεν μπορούμε να βρούμε κανένα περιεχόμενο για το δεύτερο μέρος αυτών των αντιθέτων, αφού ένα τέτοιο περιεχόμενο για ένα συγκεκριμένο πράγμα μπορεί να δημιουργηθεί μόνο από την αντίληψη.

Κάθε είδος ύπαρξης που θεωρείται ότι υπάρχει πέρα από την αντίληψη και την έννοια πρέπει να παραπέμπεται στη σφαίρα των αστήρικτων υποθέσεων. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκει το «πράγμα καθαυτό». Είναι πολύ φυσικό να μην μπορεί να βρει ένας δυϊστής διανοητής τη σύνδεση ανάμεσα σε αυτήν την υποθετική παγκόσμια αρχή και στα εμπειρικά δεδομένα. Η εικαζόμενη παγκόσμια αρχή μπορεί ν' αποκτήσει περιεχόμενο μόνο αν το δανειστεί από τον κόσμο της εμπειρίας και μετά κλείσει τα μάτια της στο γεγονός του δανεισμού · διαφορετικά παραμένει μια έννοια κενή περιεχομένου, μια μη-έννοια που έχει απλά τη μορφή της έννοιας. Εδώ ο δυϊστής στοχαστής υποστηρίζει συνήθως ότι το περιεχόμενο αυτής της έννοιας είναι απρόσιτο στη γνώση μας. Μπορούμε να γνωρίζουμε μόνο ότι υπάρχει ένα τέτοιο περιεχόμενο, όχι όμως και ποιο είναι. Και στις δύο περιπτώσεις είναι αδύνατη η υπέρβαση του δυϊσμού. Ακόμα κι αν κάποιος εισήγε μερικά αφηρημένα στοιχεία από τον κόσμο της εμπειρίας στην έννοια του πράγματος καθαυτού, πάλι θα παρέμενε αδύνατο να παράγει την πλούσια συγκεκριμένη ζωή της εμπειρίας από αυτές τις λίγες ιδιότητες που και αυτές έχουν παρθεί από την αντίληψη. Ο *Du Bois-Reymond* θεωρεί ότι τα μη αντιληπτά άτομα της ύλης, με τη θέση και την κίνησή τους παράγουν αίσθηση και συναίσθημα, για να καταλήξει τελικά στο συμπέρασμα ότι δεν μπορούμε ποτέ να φτάσουμε σε μια ικανοποιητική εξήγηση για το πώς ύλη και κίνηση παράγουν αίσθηση και συναίσθημα, αφού «είναι και πάντα θα είναι εντελώς ακατανόητο για ένα πλήθος ατόμων άνθρακα, υδρογόνου, οξυγόνου και άλλων, ότι δε θα πρέπει να είναι καθόλου αδιάφορη η θέση και η κίνηση που έχουν, που είχαν και που θα έχουν. Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε πώς από την αλληλεπίδρασή τους

μπορεί να δημιουργηθεί συνείδηση». Αυτό το συμπέρασμα είναι χαρακτηριστικό όλου αυτού του τρόπου σκέψης. Η θέση και η κίνηση αποσπώνται από τον πλούσιο κόσμο των αντιλήψεων και μεταφέρονται στον επινοημένο κόσμο των ατόμων. Και μετά μας δημιουργεί κατάπληξη το γεγονός ότι μέσα από αυτήν την κατασκευασμένη από αυτούς τους ίδιους και δανεισμένη από τον κόσμο των αντιλήψεων αρχή, δεν μπορεί να προκύψει πραγματική ζωή.

Το ότι ο δυϊστής που δουλεύει με την εντελώς κενή περιεχομένου έννοια του «καθαυτού» πράγματος δεν μπορεί να φθάσει στην εξήγηση του κόσμου, είναι συνέπεια ακριβώς του παραπάνω ορισμού της αρχής του.

Ο δυϊστής, σε κάθε περίπτωση, βρίσκεται στην ανάγκη να βάζει ανυπέβλητους φραγμούς στη γνωστική μας ικανότητα. Ο οπαδός μιας μονιστικής αντίληψης του κόσμου γνωρίζει πως όλα όσα χρειάζεται για την εξήγηση ενός φαινομένου τού κόσμου που του παρουσιάζεται, πρέπει να βρίσκονται μέσα στον ίδιο τον κόσμο. Αυτά που τον εμποδίζουν να το πετύχει, μπορεί απλά να είναι τυχαίοι φραγμοί στο χρόνο ή στο χώρο, ή ελλείψεις της οργάνωσής του, όχι γενικά της ανθρώπινης, αλλά μόνο της ιδιαίτερης ατομικής του οργάνωσης.

Από την έννοια της γνωστικής διαδικασίας όπως την έχουμε ορίσει, συνεπάγεται ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για όρια στη γνώση. Η γνώση δεν είναι ένα θέμα που αφορά γενικά τον κόσμο, αλλά μια υπόθεση που ο άνθρωπος πρέπει να διευθετήσει για τον εαυτό του. Τα ίδια τα πράγματα δεν απαιτούν καμιά εξήγηση. Υπάρχουν και αλληλεπιδρούν σύμφωνα με νόμους που μπορούν να ανακαλύπτονται μέσω του σκέπτεσθαι. Υπάρχουν ως άρρηκτη ενότητα μαζί με αυτούς τους νόμους. Το Εγώ μας έρχεται αντιμέτωπο με αυτά, συλλαμβάνοντας αρχικά μόνο αυτό που έχουμε ονομάσει αντίληψη. Ωστόσο στο εσωτερικό αυτού του Εγώ βρίσκεται η δύναμη για την ανακάλυψη και του άλλου τμήματος της πραγματικότητας. Τότε μόνο, όταν το Εγώ θα έχει πάρει τα δυο στοιχεία της πραγματικότητας που είναι άρρηκτα ενωμένα στον κόσμο και θα τα έχει ενώσει και μέσα στον εαυτό του, η δίψα μας για γνώση ικανοποιείται: το Εγώ βρίσκει και πάλι την πραγματικότητα.

Επομένως οι προϋποθέσεις που απαιτούνται για να προκύψει η γνώση, δημιουργούνται μέσω του Εγώ και για το Εγώ. Το ίδιο το Εγώ είναι που θέτει τα ερωτήματα που αφορούν τη γνώση. Και μάλιστα τα βγάζει από ένα στοιχείο

που είναι απόλυτα καθαρό και διαυγές: το στοιχείο του σκέπτεσθαι. Αν θέτουμε ερωτήματα στον εαυτό μας που δεν μπορούμε να απαντήσουμε, αυτό πρέπει να συμβαίνει, επειδή το περιεχόμενο του ερωτήματος δεν είναι καθαρό και σαφές σε όλες του τις διαστάσεις. Δε θέτει ο κόσμος τα ερωτήματα σε εμάς, αλλά εμείς οι ίδιοι είμαστε αυτοί που τα θέτουν.

Μπορώ να φανταστώ ότι θα μου ήταν εντελώς αδύνατο να απαντήσω σε ένα ερώτημα που έτυχε να βρω γραμμένο κάπου χωρίς να γνωρίζω την περιοχή από όπου έχει ληφθεί το περιεχόμενό του.

Στην απόκτηση γνώσης μάς απασχολούν ερωτήματα που προκύπτουν από το γεγονός ότι μια σφαίρα αντιλήψεων που εξαρτάται από τον τόπο, το χρόνο και την υποκειμενική μας οργάνωση, έρχεται αντιμέτωπη με μια σφαίρα εννοιών που παραπέμπει σε ολόκληρο το σύμπαν. Καθήκον μου είναι να συμφιλώσω αυτές τις δυο σφαίρες που γνωρίζω πολύ καλά. Εδώ δεν μπορεί να γίνει λόγος για όρια στη γνώση. Είναι δυνατό να συμβεί σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη στιγμή να παραμένει ανεξήγητο τούτο ή εκείνο το πράγμα, επειδή εμποδιζόμαστε από τη θέση που κατέχουμε στη ζωή μας να αντιληφθούμε τα αναφερόμενα πράγματα. Ωστόσο, αυτό που δε βρίσκεται σήμερα μπορεί να βρεθεί αύριο. Τα εμπόδια που μπαίνουν είναι απλά προσωρινά, και μπορούν να υπερνικηθούν με την πρόοδο της αντίληψης και του σκέπτεσθαι.

Ο δυϊσμός κάνει λάθος όταν μεταφέρει έξω απ' αυτήν την περιοχή, σε οντότητες καθαρά επινοημένες, την αντίθεση αντικειμένου και υποκειμένου που μόνο στην περιοχή των αντιλήψεων έχει νόημα. Αλλά επειδή τα χωρισμένα στο πεδίο των αντιλήψεων πράγματα παραμένουν χωρισμένα, μόνο όσο το υποκείμενο των αντιλήψεων απέχει από το σκέπτεσθαι, που αίρει κάθε διαχωρισμό και δείχνει πως αυτός οφείλεται καθαρά σε υποκειμενικούς παράγοντες, ο δυϊστής μεταφέρει χαρακτηριστικά που δεν έχουν ακόμα και για τις ίδιες τις αντιλήψεις καμιά απόλυτη παρά σχετική μόνο ισχύ σε οντότητες που βρίσκονται πίσω από τις αντιλήψεις. Έτσι διασπά τους δυο παράγοντες που υπεισέρχονται στη γνωστική διαδικασία, δηλαδή την αντίληψη και την έννοια, σε τέσσερις που είναι οι εξής: (1) το αντικείμενο καθαυτό, (2) η αντίληψη που έχει το υποκείμενο για το αντικείμενο, (3) το υποκείμενο και (4) η έννοια που σχετίζει την αντίληψη με το αντικείμενο καθαυτό. Η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου, λέει ο δυϊστής, είναι *πραγματική σχέση*: το

υποκείμενο επηρεάζεται πραγματικά (δυναμικά) από το αντικείμενο. Αυτή η πραγματική διαδικασία δεν εμφανίζεται στη συνείδησή μας, αλλά προκαλεί στο υποκείμενο μια αντίδραση στη δράση του αντικειμένου. Το αποτέλεσμα αυτής της αντίδρασης είναι η αντίληψη. Μόνο σε αυτήν τη φάση η αντίληψη εισέρχεται πραγματικά στη συνείδηση. Το αντικείμενο, λέει, έχει αντικειμενική υπόσταση (ανεξάρτητη από το υποκείμενο), ενώ η αντίληψη υποκειμενική. Αυτή η υποκειμενική πραγματικότητα συσχετίζει το υποκείμενο με το αντικείμενο. Αυτή η σχέση είναι ιδεατή. Επομένως ο δυϊσμός διασπά τη γνωστική διαδικασία σε δυο μέρη. Το ένα μέρος, δηλαδή η δημιουργία του αντιληπτού αντικειμένου από το «πράγμα καθαυτό» για το δυϊσμό λαμβάνει χώρα έξω από τη συνείδηση, ενώ το άλλο μέρος, η σύνδεση της αντίληψης με την έννοια και η σχέση της έννοιας με το αντικείμενο, διαδραματίζεται μέσα στη συνείδηση. Με αυτές τις προϋποθέσεις γίνεται σαφές γιατί ο δυϊστής πιστεύει ότι οι έννοιές του είναι απλά υποκειμενικοί αντιπρόσωποι αυτού που *προϋπάρχει* της συνείδησής του. Η αντικειμενικά-πραγματική διαδικασία στο υποκείμενο μέσω της οποίας προκαλείται η αντίληψη, και ακόμα περισσότερο οι αντικειμενικές σχέσεις ανάμεσα στα «πράγματα καθαυτά» παραμένουν για ένα τέτοιο δυϊστή απρόσιτες στην άμεση γνώση· κατά τη γνώμη του ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει μόνο εννοιολογικά αντίστοιχα του αντικειμενικά πραγματικού. Ο συνδυαστικός κρίκος που ενώνει τα πράγματα μεταξύ τους και επιπλέον αντικειμενικά με τον ατομικό νου του καθενός μας (ως «πράγμα καθαυτό») βρίσκεται πέρα από τη συνείδηση μας σε μια οντότητα καθαυτή, της οποίας μπορούμε να έχουμε απλά ένα εννοιολογικό αντίστοιχο στη συνείδησή μας.

Ο δυϊστής πιστεύει πως αν δεν επέμενε, παράλληλα με τις εννοιολογικές συνδέσεις των αντικειμένων, και στις πραγματικές συνδέσεις, τότε θα διέλυε ολόκληρο τον κόσμο σε ένα αφηρημένο σύστημα εννοιών. Με άλλα λόγια, στο δυϊστή οι ιδεατές αρχές που έχουν εντοπισθεί μέσω του σκέπτεσθαι φαίνεται να είναι στον αέρα και αναζητά επιπρόσθετες πραγματικές αρχές με τις οποίες να τις υποστηρίξει.

Ας εξετάσουμε από πιο κοντά αυτές τις πραγματικές αρχές. Ο αφελής άνθρωπος (ο αφελής ρεαλιστής) θεωρεί τα αντικείμενα της εξωτερικής εμπειρίας ως πραγματικότητες. Το γεγονός ότι μπορεί να πιάσει αυτά τα πράγματα με τα χέρια του και μπορεί να τα δει με τα μάτια του είναι γι' αυτόν

επαρκής απόδειξη της πραγματικότητάς τους. «Τίποτε δεν υπάρχει που να μη μπορεί ο άνθρωπος να το αντιληφθεί» είναι στην πραγματικότητα το πρώτο αξίωμα για τον αφελή άνθρωπο που ισχύει και αντίστροφα: «όλα όσα μπορούν να γίνουν αντιληπτά, υπάρχουν». Η καλύτερη απόδειξη για τον ισχυρισμό αυτό είναι η πίστη του αφελούς ανθρώπου στην αθανασία και στα πνεύματα. Φαντάζεται την ψυχή ως πολύ λεπτή υλική ουσία που μπορεί μάλιστα, κάτω από ορισμένες συνθήκες, να γίνει ορατή ακόμη και στον καθημερινό άνθρωπο (αφελής πίστη στα φαντάσματα).

Σε αντίθεση με αυτόν τον πραγματικό κόσμο του, ο αφελής ρεαλιστής θεωρεί όλα τ' άλλα και ιδιαίτερα τον κόσμο των ιδεών ως μη πραγματικά, ως «καθαρά ιδεατά». Αυτό που προσθέτουμε με το σκέπτεσθαι στα αντικείμενα δεν είναι τίποτε περισσότερο παρά σκέψεις για τα πράγματα. Η σκέψη δεν προσθέτει τίποτε το πραγματικό στην αντίληψη.

Αλλά ο αφελής άνθρωπος θεωρεί την αισθητηριακή αντίληψη ως τη μόνη απόδειξη της πραγματικότητας, όχι μόνο όσον αφορά στο είναι των πραγμάτων αλλά επίσης και όσον αφορά στα γεγονότα. Κατά την άποψή του, ένα πράγμα μπορεί να επιδράσει σ' ένα άλλο τότε μόνο, όταν μια δύναμη, παρούσα στην αισθητηριακή μας αντίληψη, ξεκινά απ' αυτό και συλλαμβάνει το άλλο. Η φυσική παλιότερα θεωρούσε ότι μια πολύ λεπτή ουσία εκρέει από τα αντικείμενα και εισχωρεί στην ψυχή μέσω των αισθητηρίων οργάνων. Είναι αδύνατον να δούμε πραγματικά αυτές τις ουσίες για το μοναδικό λόγο ότι οι αισθήσεις μας δεν έχουν την απαιτούμενη οξύτητα σε σχέση με τη λεπτότητα αυτών των ουσιών. Βασικά ο λόγος για τον οποίο απέδιδε πραγματική ύπαρξη σε αυτές τις ουσίες, ήταν ο ίδιος με αυτόν που τον έκανε να αποδίδει πραγματική ύπαρξη στα αντικείμενα του κόσμου των αισθήσεων · θεωρήθηκε δηλαδή η μορφή της ύπαρξής τους ανάλογη με αυτήν της αισθητής πραγματικότητας.

Για την αφελή συνείδηση, η αυθύπαρκτη φύση εκείνου που μπορεί να βιωθεί μέσω των ιδεών δε θεωρείται το ίδιο πραγματική όπως οι εμπειρίες που έχουμε μέσω των αισθήσεων. Ένα αντικείμενο που συλλαμβάνεται ως «απλή ιδέα» θεωρείται απλά ουτοπία μέχρι να επιβεβαιωθεί η πεποίθηση της πραγματικότητάς του μέσω των αισθήσεων. Κοντολογίς, εκτός από την ιδεατή απόδειξη μέσω του σκέπτεσθαι, ο αφελής άνθρωπος απαιτεί και την πραγματική απόδειξη μέσω των αισθήσεών του. Σε αυτήν ακριβώς την ανάγκη

βρίσκεται η αιτία της δημιουργίας των πρωτόγονων μορφών της πίστης στην αποκάλυψη. Για τον αφελή νου, ο Θεός που δίνεται μέσω του σκέπτεσθαι παραμένει ένας απλά επινοημένος Θεός. Ο αφελής νους αξιώνει τη φανέρωση του Θεού με τρόπους προσιτούς στην αισθητηριακή αντίληψη. Ο Θεός πρέπει να παρουσιάζεται με σάρκα και οστά, και μικρή αξία δίνεται στη μαρτυρία του σκέπτεσθαι όχι όμως και σε αποδείξεις της θεότητας με τρόπο που μπορεί να διαπιστωθεί με τις αισθήσεις όπως για παράδειγμα με τη μετατροπή του νερού σε κρασί.

Ακόμα και η ίδια η διαδικασία της γνώσης παρουσιάζεται στον αφελή άνθρωπο ως ένα φαινόμενο ανάλογο με την αισθητηριακή αντίληψη. Τα πράγματα, λέει, δημιουργούν μια *εντύπωση* στην ψυχή ή εκπέμπουν εικόνες που διαπερνούν τις αισθήσεις και ούτω καθεξής.

Αυτά που ο αφελής μπορεί να αντιληφθεί με τις αισθήσεις τα θεωρεί ως πραγματικά, και αυτά για τα οποία δεν έχει καμιά τέτοιου είδους αντίληψη (Θεός, ψυχή, γνώση κτλ.) τα θεωρεί επίσης ανάλογα με αυτά που πραγματικά αντιλαμβάνεται.

Μια επιστήμη βασισμένη στον αφελή ρεαλισμό δε θα πρέπει να είναι τίποτε άλλο παρά μια ακριβής *περιγραφή* του περιεχομένου της αντίληψης. Για τον αφελή ρεαλισμό οι έννοιες αποτελούν απλά το μέσο για το σκοπό. Υπάρχουν για να παρέχουν ιδεατά αντίστοιχα των αντιλήψεων και δεν έχουν καμιά σημασία για τα ίδια τα πράγματα. Για τον αφελή ρεαλιστή, πραγματική είναι μόνο η κάθε ξεχωριστή τουλίπα που βλέπει ή που θα μπορούσε να δει. Η ιδέα της τουλίπας θεωρείται ως κάτι αφηρημένο, ως η μη πραγματική νοητική εικόνα την οποία η ψυχή έχει συνθέσει από τα κοινά χαρακτηριστικά που όλες οι τουλίπες έχουν.

Ο αφελής ρεαλισμός με τη θεμελιώδη του αρχή για την πραγματικότητα όλων των πραγμάτων που γίνονται αντιληπτά, έρχεται σε αντίθεση με την εμπειρία που μας διδάσκει πως το περιεχόμενο των αντιλήψεων έχει εφήμερο χαρακτήρα. Η τουλίπα που βλέπω είναι πραγματική σήμερα. Μετά από ένα χρόνο θα έχει εξαφανιστεί στο πουθενά. Αυτό που συνεχίζει να υπάρχει είναι το *είδος* τουλίπα. Αλλά αυτό το είδος για τον αφελή ρεαλιστή είναι «μόνο» μια *ιδέα* και όχι κάποια πραγματικότητα. Έτσι αυτή η θεωρία για τον κόσμο φτάνει στο σημείο να βλέπει τις πραγματικότητές του να έρχονται και να παρέρχονται, ενώ αυτό που θεωρείται ως μη πραγματικό, σε αντίθεση με το

πραγματικό, να παραμένει. Συνεπώς ο αφελής ρεαλιστής αναγκάζεται να αναγνωρίσει, παράλληλα με τις αντιλήψεις, και κάτι το ιδεατό. Πρέπει να δεχτεί οντότητες που δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές με τις αισθήσεις. Αυτό το δικαιολογεί με το να θεωρεί τις μορφές τους ανάλογες με εκείνες των αντικειμένων που αντιλαμβάνεται με τις αισθήσεις του. Τέτοιες εικαζόμενες πραγματικότητες είναι ακριβώς οι αόρατες δυνάμεις μέσω των οποίων αλληλεπιδρούν τα αντιληπτά από τις αισθήσεις μας πράγματα. Κάτι παρόμοιο είναι και η κληρονομικότητα που λειτουργεί πέρα από το άτομο, και που είναι ο λόγος για τον οποίο από ένα άτομο δημιουργείται ένα νέο όμοιό του, διαδικασία με την οποία διατηρείται το είδος. Μια άλλη επίσης παρόμοια περίπτωση είναι η βασική αρχή της ζωής που διαπερνά το φυσικό σώμα, η ψυχή, για την οποία ο αφελής νους βρίσκει πάντα μια έννοια διαμορφωμένη κατ' αναλογία με τα αντικείμενα του κόσμου των αισθήσεων, και τέλος είναι η Θεϊκή Οντότητα του αφελούς ανθρώπου. Θεωρεί ότι αυτή η Θεϊκή Οντότητα ενεργεί με τρόπο εντελώς αντίστοιχο με εκείνον που, όπως *αντιλαμβάνεται*, ενεργεί ο ίδιος ο άνθρωπος· δηλαδή ανθρωπομορφικά.

Η σύγχρονη φυσική ανάγει τις εντυπώσεις που δεχόμαστε μέσω των αισθήσεων σε διεργασίες των πιο μικρών σωματιδίων της ύλης και μιας αφάνταστα λεπτής ύλης, του αιθέρα ή και σε άλλα παρόμοια πράγματα. Αυτό για παράδειγμα που εμείς νοιώθουμε ως θερμότητα, είναι η κίνηση των σωματιδίων μέσα στο χώρο που καταλαμβάνεται από το σώμα που προκαλεί τη θερμότητα. Και εδώ επίσης κάτι μη αντιληπτό συλλαμβάνεται κατ' αναλογία με αυτό που είναι αντιληπτό. Με αυτήν την έννοια, το αισθητό ανάλογο της έννοιας «σώμα», θα ήταν, μπορούμε να πούμε, το εσωτερικό ενός κλειστού απ' όλες τις πλευρές χώρου, μέσα στον οποίον κινούνται ελαστικές σφαίρες προς όλες τις κατευθύνσεις, συγκρούονται μεταξύ τους, κτυπούν τα τοιχώματα και αναπηδούν και ούτω καθεξής.

Χωρίς τέτοιες παραδοχές ο κόσμος για τον αφελή ρεαλισμό θα κατέρρεε σε ένα μίγμα αντιλήψεων που δε σχετίζονται μεταξύ τους και που δεν μπορούν να αποτελέσουν μια ενότητα. Όμως είναι σαφές ότι ο αφελής ρεαλισμός μπορεί να φτάσει σε αυτές τις υποθέσεις μόνο με ασυνέπεια στις αρχές του. Αν παρέμενε πιστός στη βασική του αρχή, δηλαδή ότι πραγματικό είναι μόνο αυτό που γίνεται αντιληπτό από τις αισθήσεις, τότε δε θα έπρεπε να δεχτεί ως πραγματικό και οτιδήποτε άλλο το οποίο δεν μπορεί να αντιληφθεί με τις

αισθήσεις του. Οι μη αντιληπτές δυνάμεις που ασκούνται από σώματα που μπορούν να γίνουν αντιληπτά, είναι πραγματικά αδικαιολόγητες υποθέσεις από την άποψη του αφελούς ρεαλισμού. Και επειδή δε γνωρίζει άλλες πραγματικότητες, εμπλουτίζει τις υποθετικές του δυνάμεις με περιεχόμενο από τον κόσμο των αντιλήψεων. Αποδίδει έτσι μια μορφή ύπαρξης (την αντιληπτή ύπαρξη) σέ ένα χώρο που στερείται του μοναδικού μέσου που θα μπορούσε να βεβαιώσει αυτή τη μορφή ύπαρξης, που είναι η δυνατότητα να αντιλαμβανόμαστε μέσω των αισθήσεων.

Με τις αντιφάσεις που εμπεριέχει η κοσμοθεωρία αυτή οδηγεί στο μεταφυσικό ρεαλισμό που, παράλληλα με την αντιληπτή πραγματικότητα, κατασκευάζει ακόμα μια άλλη, μη αντιληπτή, που τη συλλαμβάνει κατ' αναλογία με την πρώτη. Γι' αυτό το λόγο, ο μεταφυσικός ρεαλισμός είναι κατ' ανάγκην δυϊσμός.

Ο μεταφυσικός ρεαλισμός αποδίδει πραγματικότητες εκεί όπου παρατηρεί μια σχέση ανάμεσα σε αντιληπτά πράγματα (όπως στην περίπτωση που δυο αντικείμενα πλησιάζουν καθώς καθένα κινείται προς το άλλο, ή όταν κάτι αντικειμενικό εισέρχεται στη συνείδηση και τα λοιπά). Ωστόσο, δεν μπορεί να αντιληφθεί τη σχέση που παρατηρεί· μπορεί να την εκφράσει μόνο μέσω του σκέπτεσθαι. Η καθαρά ιδεατή σχέση μετατρέπεται αυθαίρετα σε κάτι παρόμοιο με ένα αισθητό αντικείμενο. Έτσι, σύμφωνα με αυτόν τον προσανατολισμό της σκέψης ο πραγματικός κόσμος αποτελείται από αντιληπτά αντικείμενα που βρίσκονται σε αέναο γίνεσθαι, που έρχονται και παρέρχονται, καθώς και από μη αντιληπτές δυνάμεις τις οποίες παράγουν τα αντιληπτά αντικείμενα και οι οποίες είναι αυτές που παραμένουν.

Ο μεταφυσικός ρεαλισμός είναι ένα αντιφατικό μίγμα αφελούς ρεαλισμού και ιδεαλισμού. Οι εικαζόμενες δυνάμεις είναι μη αντιληπτές οντότητες, προικισμένες με ιδιότητες αντιλήψεων. Κατέληξε, εκτός από τη σφαίρα που είναι ικανός να γνωρίζει μέσω της διαδικασίας της αντίληψης, να δεχθεί και μια άλλη σφαίρα στην οποία αυτό το μέσο της γνώσης αστοχεί, και η οποία μπορεί να γίνει γνωστή μέσω του σκέπτεσθαι. Όμως δεν μπορεί να αποφασίσει την ίδια στιγμή να αναγνωρίσει τη μορφή ύπαρξης που του αποκαλύπτει το σκέπτεσθαι, δηλαδή την έννοια (την ιδέα), ως παράγοντα το ίδιο σημαντικό με την αντίληψη. Αν θελήσει κανείς να αποφύγει την αντίφαση των αντιλήψεων που δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές, πρέπει να ομολογήσει ότι οι σχέσεις

μεταξύ των αντιλήψεων που γίνονται γνωστές μέσω του σκέπτεσθαι, δεν μπορούν να έχουν για μας καμιά άλλη μορφή ύπαρξης εκτός απ' αυτήν των εννοιών. Αν από το μεταφυσικό ρεαλισμό απέρριπτε κανείς το αβάσιμο τμήμα του, ο κόσμος θα παρουσιαζόταν ως το άθροισμα αντιλήψεων και των εννοιολογικών τους (ιδεατών) σχέσεων. Τότε ο μεταφυσικός ρεαλισμός θα κατέληγε σε μια κοσμοθεώρηση που θα απαιτούσε την αρχή της αντιληπτικότητας για τις αντιλήψεις και την αρχή της δυνατότητας του σκέπτεσθαι για τις σχέσεις μεταξύ των αντιλήψεων αυτών. Αυτή η κοσμοθεώρηση δεν μπορεί να αποδεχθεί ένα τρίτο χώρο πέρα απ' αυτόν του κόσμου των αντιλήψεων και του κόσμου των εννοιών, για τον οποίο να ισχύουν ταυτόχρονα και οι δυο αρχές, η αποκαλούμενη αρχή του πραγματικού και αυτή του ιδεατού.

Όταν ο μεταφυσικός ρεαλισμός πρεσβεύει ότι, πέρα από την ιδεατή σχέση ανάμεσα στο αντικείμενο που γίνεται αντιληπτό και στο υποκείμενο που το αντιλαμβάνεται, πρέπει να υπάρχει και μια πραγματική σχέση ανάμεσα στο «πράγμα καθαυτό» της αντίληψης και στο «πράγμα καθαυτό» του αντιληπτού υποκειμένου (δηλαδή του αποκαλούμενου ατομικού πνεύματος), τότε βασίζει αυτόν τον ισχυρισμό στην εσφαλμένη παραδοχή της ύπαρξης μιας διαδικασίας που είναι ανάλογη με τις διαδικασίες του κόσμου των αισθήσεων, που όμως δεν είναι αντιληπτή. Όταν στη συνέχεια ο μεταφυσικός ρεαλιστής ισχυρίζεται ότι συνάπτουμε μια συνειδητή ιδεατή σχέση με τον κόσμο των αντιλήψεών μας, ενώ με τον πραγματικό κόσμο μπορούμε να έχουμε μόνο μια δυναμική (σχέση δυνάμεων) σχέση, δε διαπράττει μικρότερο σφάλμα απ' αυτό που έχουμε ήδη επισημάνει. Μπορεί κανείς να κάνει λόγο για δυναμική σχέση μόνο μέσα στον κόσμο των αντιλήψεων (στη σφαίρα της αίσθησης της αφής για παράδειγμα), αλλά όχι έξω απ' αυτόν τον κόσμο.

Ας ονομάσουμε *μονισμό* την κοσμοθεωρία που αναφέρθηκε πιο πάνω, στην οποία τελικά καταλήγει ο μεταφυσικός ρεαλισμός, όταν αποβάλει τα αντιφατικά του στοιχεία, διότι συνενώνει το μονόπλευρο (αφελή) ρεαλισμό με τον ιδεαλισμό σε μια ανώτερη ενότητα.

Για τον αφελή ρεαλισμό ο πραγματικός κόσμος είναι ένα σύνολο αντιληπτών αντικειμένων. Για το μεταφυσικό ρεαλισμό, πραγματικότητα είναι όχι μόνο οι αντιλήψεις αλλά και οι μη αντιληπτές δυνάμεις· ο μονισμός τοποθετεί στη θέση των δυνάμεων τις ιδεατές συνδέσεις που αποκτά μέσω του

σκέπτεσθαι. Τέτοιες συνδέσεις είναι βεβαίως οι *φυσικοί νόμοι*. Ο φυσικός νόμος δεν είναι πραγματικά τίποτε άλλο παρά η εννοιολογική έκφραση της σύνδεσης συγκεκριμένων αντιλήψεων.

Για το μονισμό δεν υπάρχει ποτέ ανάγκη να αναζητηθούν άλλες αρχές που να εξηγούν την πραγματικότητα πέρα από την αντίληψη και την έννοια. Γνωρίζει πως σε όλο το χώρο της πραγματικότητας *δεν υπάρχει τέτοιος λόγος*. Στον αισθητό κόσμο, όπως αυτός παρουσιάζεται άμεσα στην αντιληπτικότητα, βλέπει τη μισή πραγματικότητα. Στην ένωση αυτού του κόσμου με τον κόσμο των εννοιών βρίσκει την πλήρη πραγματικότητα. Ο μεταφυσικός ρεαλιστής μπορεί να προβάλει την εξής αντίρρηση στον οπαδό του μονισμού: η γνώση σου μπορεί να είναι πλήρης από μόνη της, χωρίς κανένα κενό για τη δική σου οργάνωση, όμως δε γνωρίζεις πώς αντικαθρεφτίζεται ο κόσμος σε μια άλλη νόηση που έχει διαφορετική οργάνωση από τη δική σου. Εδώ η απάντηση του μονισμού θα είναι: αν υπάρχει κάποια νόηση διαφορετικού είδους από την ανθρώπινη και αν οι αντιλήψεις της έχουν διαφορετική μορφή από τη δική μας, σημασία για μένα έχει μόνο αυτό που φτάνει απ' αυτές σε μένα μέσω της αντιληπτικότητας και της έννοιας. Μέσω της αντιληπτικότητάς μου, δηλαδή αυτού του ειδικού ανθρώπινου τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνομαι εγώ ως υποκείμενο, βρίσκομαι αντιμέτωπος με το αντικείμενο. Έτσι διακόπτεται η σύνδεση των πραγμάτων. Το υποκείμενο αποκαθιστά αυτή τη σύνδεση μέσω του σκέπτεσθαι. Με αυτόν τον τρόπο επανατοποθετείται μέσα στην ολότητα του κόσμου. Αφού αυτή η ολότητα, εξαιτίας του υποκειμένου και μόνο φαίνεται να χωρίζεται στα δυο, στη θέση ανάμεσα στην αντίληψή μας και την έννοιά μας, η ένωση αυτών των δυο μας δίνει αληθινή γνώση. Για όντα με διαφορετικό κόσμο αντιλήψεων (στην περίπτωση για παράδειγμα που θα διέθεταν διπλό αριθμό αισθητηρίων οργάνων), η συνοχή θα φαινόταν να διακόπτεται σε μια άλλη θέση οπότε η ανασύνθεσή της θα έπρεπε να πάρει μια άλλη μορφή, ειδική γι' αυτά τα όντα. Μόνο για τον αφελή και το μεταφυσικό ρεαλισμό, που και οι δυο βλέπουν στο περιεχόμενο της ψυχής απλά μια νοητή αναπαράσταση του πραγματικού κόσμου, υπάρχει το ερώτημα για τα όρια της γνώσης. Διότι γι' αυτές τις θεωρίες, αυτό που υπάρχει έξω από το υποκείμενο είναι κάτι απόλυτο, αυθύπαρκτο, και το περιεχόμενο του υποκειμένου είναι μια εικόνα του που βρίσκεται εντελώς έξω απ' αυτό το απόλυτο. Το πόσο πλήρης είναι η γνώση, εξαρτάται από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη ομοιότητα

της εικόνας με το απόλυτο αντικείμενο. Ένα ον που έχει μικρότερο αριθμό αισθήσεων απ' αυτόν που διαθέτει ο άνθρωπος, θα αντιλαμβάνεται λιγότερα πράγματα από τον κόσμο και περισσότερα αν διαθέτει μεγαλύτερο αριθμό. Άρα το πρώτο ον θα έχει πιο ατελή γνώση σε σχέση με το δεύτερο.

Για το μονισμό το θέμα τίθεται διαφορετικά. Ο τρόπος με τον οποίο φαίνεται να διασπάται η συνοχή του κόσμου σε υποκείμενο και αντικείμενο καθορίζεται από την οργάνωση της οντότητας που αντιλαμβάνεται. Το αντικείμενο δεν είναι κάτι απόλυτο αλλά απλά σχετικό όσον αφορά σε αυτό το συγκεκριμένο υποκείμενο. Η γεφύρωση της αντίθεσης συνεπώς μπορεί και πάλι να πραγματοποιηθεί μόνο με τον εντελώς ειδικό τρόπο που χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο ανθρώπινο υποκείμενο. Τη στιγμή που το Εγώ, το οποίο κατά τη διαδικασία της αντίληψης χωρίζεται από τον κόσμο, εντάσσεται ξανά στη συνοχή του κόσμου μέσω στοχαστικής σκέψης, παύει κάθε ερώτημα, αφού αυτό δεν ήταν παρά συνέπεια του διαχωρισμού.

Ένα διαφορετικά κατασκευασμένο ον θα είχε μια διαφορετικού είδους γνώση. Η γνώση μας είναι επαρκής για να απαντήσει στα ερωτήματα που θέτει η δική μας φύση.

Ο μεταφυσικός ρεαλισμός πρέπει να θέσει το ερώτημα: με ποιο μέσο δίνονται οι αντιλήψεις μας; Τι είναι αυτό που επηρεάζει το υποκείμενο;

Για το μονισμό οι αντιλήψεις καθορίζονται μέσω του υποκειμένου. Αλλά συγχρόνως το υποκείμενο διαθέτει στο σκέπτεσθαι το μέσον για να άρει αυτό που έχει καθοριστεί από αυτό το ίδιο.

Ο μεταφυσικός ρεαλισμός, όταν θέλει να εξηγήσει την ομοιότητα της εικόνας που έχουν διαφορετικοί άνθρωποι ως άτομα για τον κόσμο, βρίσκεται μπροστά σε μια επιπλέον δυσκολία. Πρέπει να αναρωτηθεί: πώς συμβαίνει η εικόνα του κόσμου που δημιουργώ από τις υποκειμενικά καθοριζόμενες δικές μου αντιλήψεις και έννοιες, να καταλήγει να είναι η ίδια με εκείνη που ένα άλλο άτομο δημιουργεί από αυτούς τους ίδιους δυο υποκειμενικούς παράγοντες; Πώς μπορώ, εν πάση περιπτώσει, από τη δική μου υποκειμενική εικόνα του κόσμου να βγάλω συμπεράσματα για την εικόνα ενός άλλου ατόμου; Το γεγονός ότι οι άνθρωποι στην καθημερινή τους ζωή μπορούν να καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλο και να τα βρίσκουν μεταξύ τους στην πράξη, οδηγεί τον μεταφυσικό ρεαλιστή στο συμπέρασμα ότι οι υποκειμενικές εικόνες που έχουν για τον κόσμο, πρέπει να είναι ίδιες. Από την ομοιότητα αυτών των

εικόνων του κόσμου, προχωρεί στο συμπέρασμα ότι τα ατομικά πνεύματα που βρίσκονται πίσω από ξεχωριστά ανθρώπινα υποκείμενα ως αντιλήψεις ή τα «Εγώ καθαυτά» που βρίσκονται πίσω από τα υποκείμενα, πρέπει και αυτά επίσης να μοιάζουν.

Αυτό είναι τέτοιου είδους συμπέρασμα όπως εκείνα εκείνου του είδους, όπου από ένα πλήθος αποτελεσμάτων συμπεραίνεται ο χαρακτήρας των αιτίων που βρίσκονται πίσω από αυτά. Πιστεύουμε πως μπορούμε να καταλάβουμε την κατάσταση από ένα ικανοποιητικά μεγάλο αριθμό περιπτώσεων, ώστε να γνωρίζουμε ποια θα είναι και σε άλλες περιπτώσεις τα αποτελέσματα αυτών των αιτίων που έχουν βρεθεί. Ένα τέτοιο συμπέρασμα ονομάζεται επαγωγικό συμπέρασμα. Θα υποχρεωθούμε να τροποποιήσουμε τα αποτελέσματά του, αν σε μεταγενέστερη παρατήρηση προκύψει κάποιο στοιχείο μη αναμενόμενο, διότι ο χαρακτήρας του συμπεράσματός μας, σε τελική ανάλυση καθορίζεται από την ιδιαίτερη μορφή των παρατηρήσεων που έχουμε κάνει. Ο μεταφυσικός ρεαλιστής θεωρεί πως αυτή η υπό προϋποθέσεις γνώση των αιτίων είναι, παρόλα αυτά, αρκετά ικανοποιητική για την καθημερινή μας ζωή.

Το επαγωγικό συμπέρασμα αποτελεί τη μεθοδολογική βάση του σύγχρονου μεταφυσικού ρεαλισμού. Κάποτε πίστευαν ότι μπορούσε να αναπτυχθεί από έννοιες κάτι που έπαυε να είναι πλέον έννοια. Πίστευαν ότι οι μεταφυσικές πραγματικότητες που ο μεταφυσικός ρεαλισμός σε κάθε περίπτωση απαιτεί, μπορούσαν να γίνουν γνωστές μέσω εννοιών. Αυτός ο τρόπος του φιλοσοφείν είναι αναχρονιστικός στην εποχή μας. Αντί γι' αυτό, πιστεύεται ότι μπορεί κάποιος να εξαγάγει από ένα ικανοποιητικά μεγάλο αριθμό αντιληπτών γεγονότων συμπέρασμα για το χαρακτήρα του πράγματος καθαυτού που βρίσκεται πίσω από αυτά τα γεγονότα. Ενώ προηγούμενα οι έννοιες ήταν εκείνες από τις οποίες οι άνθρωποι αναζητούσαν να συνάγουν το μεταφυσικό, σήμερα είναι οι αντιλήψεις. Επειδή έχει κανείς μπροστά του τις έννοιες σε κρυστάλλινη διαύγεια, πίστευαν ότι και το μεταφυσικό στοιχείο μπορούσε να εξαχθεί με απόλυτη βεβαιότητα απ' αυτές. Οι αντιλήψεις δεν παρουσιάζονται με την ίδια διάφανη καθαρότητα. Κάθε αντίληψη που έπεται, εμφανίζεται λίγο διαφορετική από αυτές του ίδιου είδους που προηγήθηκαν. Γι' αυτό, βασικά οτιδήποτε συμπεραίνεται από παρελθούσες αντιλήψεις θα τροποποιείται σε κάποιο βαθμό απ' αυτές που ακολουθούν. Έτσι, ο χαρακτήρας του μεταφυσικού που συμπεραίνεται με αυτόν τον τρόπο, μπορεί

να είναι μόνο σχετικά αληθινός, αφού υπόκειται σε διόρθωση από επιπρόσθετες περιπτώσεις. Η μεταφυσική του Ε. Χάρτμαν έχει ένα χαρακτήρα που καθορίζεται από αυτήν τη βασική μέθοδο, όπως εκφράζεται και από το μότο που έχει παραθέσει στη σελίδα του τίτλου του πρώτου κύριου έργου του «*Εικαζόμενα αποτελέσματα κατά την επαγωγική μέθοδο των φυσικών επιστημών*» («*Spekulative Resultate nach induktiv naturwissenschaftlicher Methode*»).

Στις μέρες μας ο μεταφυσικός ρεαλιστής αποκτά τη μορφή που αποδίδει στα πράγματα καθαυτά με επαγωγικά συμπεράσματα. Από μελέτες σχετικά με τη γνωστική διαδικασία έχει πεισθεί για την ύπαρξη μιας αντικειμενικά πραγματικής συνοχής του κόσμου, πέρα από την «υποκειμενική» συνοχή του κόσμου που γνωρίζουμε μέσα από αντιλήψεις και έννοιες. Πιστεύει πως μπορεί να προσδιορίσει τη φύση αυτής της αντικειμενικής πραγματικότητας με επαγωγικά συμπεράσματα που εξάγει από τις αντιλήψεις του.

Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918.

Για την μη προκατειλημμένη παρατήρηση εκείνου που βιώνεται μέσω αντίληψης και έννοιας, όπως προσπαθήσαμε να την περιγράψουμε παραπάνω, θα είναι συχνά ενοχλητικές ορισμένες ιδέες που προκύπτουν στο χώρο της έρευνας των φυσικών επιστημών. Έτσι, σύμφωνα με τις ιδέες αυτές τα χρώματα από το ερυθρό μέχρι το ιώδες στο φάσμα του φωτός γίνονται αντιληπτά μέσω του οφθαλμού. Αλλά στην περιοχή πέρα από το ιώδες, υπάρχουν δυνάμεις ακτινοβολίας για τις οποίες δεν αντιστοιχεί καμιά αντίληψη χρώματος στο μάτι παρά ένα ορισμένο χημικό αποτέλεσμα. Υπάρχουν επίσης ακτινοβολίες πέρα από την περιοχή του ερυθρού που προκαλούν θερμικό μόνο αποτέλεσμα. Μελετώντας κανείς αυτά και άλλα παρόμοια φαινόμενα οδηγείται στην άποψη ότι το εύρος του κόσμου που αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος καθορίζεται από το εύρος των αισθήσεών του και ότι θα ερχόταν αντιμέτωπος με έναν εντελώς διαφορετικό κόσμο, αν είχε και άλλες πέρα από τις υπάρχουσες αισθήσεις του ή αν αυτές ήταν εντελώς διαφορετικές. Όποιος θα επέλεγε να αφεθεί στα πετάγματα μιας αχαλίνωτης φαντασίας, στην οποία οι λαμπρές ανακαλύψεις των πρόσφατων επιστημονικών ερευνών προσφέρουν τόσο δελεαστικές ευκαιρίες για να την εξάπτουν, μπορεί να φτάσει στη πεποίθηση ότι τίποτε δεν εισέρχεται στο πεδίο παρατήρησης του ανθρώπου, εκτός μόνο από εκείνο που είναι σε θέση να

επιδράσει στις αισθήσεις του, όπως αυτές έχουν διαμορφωθεί από τη σωματική του κατασκευή. Δεν έχει το δικαίωμα, αυτό που αντιλαμβάνεται μέσω της οργάνωσής του, και το οποίο είναι περιορισμένο εξ αυτού ακριβώς του λόγου, να θεωρεί ότι αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο ουσιαστικό κριτήριο για την πραγματικότητα. Κάθε νέα αίσθηση θα του παρουσίαζε μια διαφορετική εικόνα της πραγματικότητας.

Όλα αυτά, αν τα σκεφθεί κανείς μέσα στα σωστά τους όρια συνιστούν μια εντελώς δικαιολογημένη θεώρηση. Αν όμως επιτρέψει σε μια τέτοια άποψη να τον μπερδέψει στην απροκατάληπτη παρατήρηση της σχέσης της αντίληψης με την έννοια, όπως αυτή έχει ήδη περιγραφεί, τότε θα θέσει εμπόδια στην πορεία για μια πραγματική γνώση του ανθρώπου και του κόσμου. Το να βιώνει κανείς την αληθινή φύση του σκέπτεσθαι, δηλαδή να επεξεργάζεται ο ίδιος τον κόσμο των εννοιών, είναι κάτι το εντελώς διαφορετικό από το να βιώνει κάτι αντιληπτό μέσω των αισθήσεων. Όποιες αισθήσεις κι αν είχε ο άνθρωπος, καμιά δε θα του αποκάλυπτε την πραγματικότητα, αν το σκέπτεσθαι του δε διαπερνούσε με έννοιες οτιδήποτε αντιλαμβανόταν μέσω αυτής της αίσθησης. Και βέβαια, κάθε δημιουργημένη αίσθηση μπορεί να δώσει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να ζει μέσα στην πραγματικότητα, αν διαπεραστεί με αυτόν τον τρόπο. Το ερώτημα που αφορά τη σχέση του ανθρώπου με τον πραγματικό κόσμο, δεν έχει σχέση με τις εικασίες για το πόσο διαφορετική εικόνα του κόσμου θα είχε ο άνθρωπος αν είχε άλλου είδους αισθήσεις. Είναι βασικό να καταλάβουμε ότι κάθε εικόνα της αντίληψης οφείλει τη μορφή της στην συγκεκριμένη οργάνωση του όντος που κάνει την παρατήρηση, αλλά η αντίληψη που οδηγεί τον άνθρωπο στην πραγματικότητα είναι εκείνη που έχει πλήρως διαπεραστεί από μια θεώρηση βιωμένη με σκέψη. Αυτό που μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο να διερευνήσει τη σχέση του με τον κόσμο, δεν είναι η φανταστική εικόνα τού τόσο διαφορετικού κόσμου που θα παρουσιαζόταν σε άλλες αισθήσεις διαφορετικές από τις ανθρώπινες, αλλά το να κατανοήσει ότι κάθε αντίληψη μας δίνει μέρος μόνο της πραγματικότητας που κρύβει μέσα της, και κατά συνέπεια μας απομακρύνει από τη δική της πραγματικότητα. Επιπλέον πρέπει να κατανοήσουμε ότι το σκέπτεσθαι μας οδηγεί στο κρυμμένο μέρος της πραγματικότητας που εμπεριέχεται μέσα στην ίδια την αντίληψη. Μια άλλη δυσκολία που επηρεάζει την απροκατάληπτη παρατήρηση της σχέσης ανάμεσα στην αντίληψη και την επεξεργασμένη από

το σκέπτεσθαι έννοια, όπως έχει περιγραφεί εδώ, μπορεί να προκύψει, όταν για παράδειγμα στο πεδίο της πειραματικής φυσικής καθίσταται αναγκαίο να γίνεται λόγος όχι για στοιχεία που μπορούν να γίνουν άμεσα αντιληπτά, αλλά για μη αντιληπτά μεγέθη, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των ηλεκτρικών ή μαγνητικών δυναμικών γραμμών. Αυτά τα στοιχεία της πραγματικότητας για τα οποία γίνεται λόγος στη φυσική, ίσως φαίνεται να μην έχουν σχέση ούτε με κάτι που μπορεί να γίνει αντιληπτό από τις αισθήσεις, αλλά ούτε και με επεξεργασμένες από το ενεργό σκέπτεσθαι έννοιες. Ωστόσο μια τέτοια άποψη βασίζεται σε αυταπάτη. Καταρχήν σημαντικό είναι ότι όλα τα αποτελέσματα της έρευνας της φυσικής επιστήμης, εξαιρουμένων των αστήρικτων υποθέσεων που πρέπει να αποκλείονται, έχουν προκύψει μέσω αντίληψης και έννοιας. Στοιχεία που φαινομενικά δεν είναι αντιληπτά τοποθετούνται στο πεδίο των αντιλήψεων του φυσικού επιστήμονα από ένα ορθό ένστικτο για γνώση και συλλαμβάνονται με όρους εννοιών που χρησιμοποιούνται σε αυτό το επιστημονικό πεδίο. Δεν μπορούμε να προσεγγίσουμε τις εντάσεις των μαγνητικών ή των ηλεκτρικών πεδίων και άλλων παρόμοιων, στην ουσία τους· δεν προκύπτουν με καμιά άλλη γνωστική διαδικασία παρά μόνο με εκείνη που λαμβάνει χώρα ανάμεσα στην αντίληψη και την έννοια.

Μια αύξηση ή τροποποίηση των ανθρώπινων αισθήσεων θα μας παρείχε μια διαφορετική εικόνα, θα την έκανε πιο πλούσια ή θα τροποποιούσε την ανθρώπινη εμπειρία. Όμως ακόμα και με αυτήν την εμπειρία, θα μπορούσε να φτάσει κάποιος στην αληθινή γνώση μόνο μέσα από την αλληλεπίδραση έννοιας και αντίληψης. Η *εμβάθυνση* στη γνώση εξαρτάται από τις δυνάμεις της διαίσθησης που εκφράζονται στο σκέπτεσθαι (5^ο κεφ.). Με τη *ζωντανή εμπειρία* που αναπτύσσεται μέσα στο σκέπτεσθαι η διαίσθηση μπορεί να διεισδύσει λιγότερο ή περισσότερο βαθιά στην πραγματικότητα. Μια επέκταση της αντιληπτής εικόνας μπορεί να δώσει ένα ερέθισμα για μια τέτοια διείσδυση της διαίσθησης και με τον τρόπο αυτό να την προωθήσει έμμεσα. Όμως σε καμιά περίπτωση αυτή η κατάδυση στα βάθη της πραγματικότητας δε θα πρέπει να συγχέεται με μια εμφανιζόμενη μπροστά του αντιληπτή εικόνα μεγαλύτερου ή μικρότερου εύρους, η οποία πάντοτε περιέχει μόνο τη μισή πραγματικότητα, καθώς καθορίζεται από τη συγκρότηση της οντότητας που μπαίνει στη διαδικασία της γνώσης. Αν κάποιος δε χαθεί μέσα σε αφαιρέσεις, θα αντιληφθεί ότι σχετικό με τα παραπάνω είναι και το γεγονός πως στη

φυσική επιστήμη για να γνωρίσει κάποιος την ανθρώπινη φύση, πρέπει να υποθέσει την ύπαρξη στοιχείων στο πεδίο των αντιλήψεων με τα οποία καμιά αίσθηση δεν είναι συντονισμένη, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του χρώματος και του ήχου. Η *συγκεκριμένη* φύση του ανθρώπου δεν καθορίζεται μόνον από εκείνο που η συγκρότησή του του παρουσιάζει ως άμεση αντίληψη, αλλά καθορίζεται και από το γεγονός ότι αποκλείει άλλα πράγματα απ' αυτήν την άμεση αντίληψη. Όπως στη ζωή, εκτός από τη συνειδητή κατάσταση της εγρήγορσης είναι αναγκαία και η μη συνειδητή κατάσταση του ύπνου, έτσι, προκειμένου να βιώσει ο άνθρωπος τον ίδιο του τον εαυτό, αναγκαία είναι, εκτός από τη σφαίρα των αντιλήψεων μέσω των αισθητηρίων οργάνων, και μια άλλη σφαίρα- και μάλιστα πολύ μεγαλύτερη - στοιχείων μη αντιληπτών από τις αισθήσεις, που όμως ανήκουν στο ίδιο πεδίο από το οποίο προέρχονται οι αντιλήψεις των αισθήσεων. Όλα αυτά ήδη εκφράστηκαν με έμμεσο τρόπο στην αρχική παρουσίαση αυτής της εργασίας. Ο συγγραφέας παραθέτει εδώ αυτήν την προσθήκη στο αρχικό περιεχόμενο, επειδή έχει διαπιστώσει ότι πολλοί αναγνώστες δεν το έχουν διαβάσει με τη δέουσα προσοχή.

Επίσης πρέπει να θυμηθούμε ότι η ιδέα της *αντίληψης* όπως αναπτύσσεται εδώ, δεν πρέπει να συγχέεται με εκείνη της εξωτερικής αισθητηριακής αντίληψης που δεν είναι παρά μόνο μια ειδική περίπτωση της. Ο αναγνώστης θα συμπεράνει από τα προηγούμενα, αλλά ακόμα περισσότερο από αυτά που θα ακολουθήσουν, ότι εδώ ως *αντίληψη* εννοείται οτιδήποτε φτάνει στον άνθρωπο αισθητηριακά και πνευματικά, προτού συλληφθεί από την επεξεργασμένη ενεργά έννοια. Για να έχει κάποιος αντιλήψεις ψυχικής ή πνευματικής φύσης, δεν είναι απαραίτητες οι «αισθήσεις» όπως συνήθως τις εννοούμε. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι δεν είναι επιτρεπτή μια τέτοια διεύρυνση της συνηθισμένης χρήσης της γλώσσας. Όμως μια τέτοια διεύρυνση είναι *απολύτως αναγκαία*, αν θέλει κανείς να μην δεσμεύεται από τη χρήση της γλώσσας προκειμένου να διευρύνει τη γνώση του σε ορισμένα πεδία. Οποιοσδήποτε χρησιμοποιεί τη λέξη αντίληψη με την έννοια της αισθητηριακής αντίληψης, δε θα φτάσει ποτέ σε μια έννοια κατάλληλη για τους στόχους της γνώσης ακόμα και της γνώσης *αυτής* της ίδιας της αισθητηριακής αντίληψης. Κάποιες φορές *πρέπει* κανείς να διευρύνει μια έννοια, έτσι ώστε να πάρει το πιο κατάλληλό της νόημα σε ένα πιο περιορισμένο πεδίο. Ακόμα, πρέπει μερικές φορές να κάνει προσθήκες στο

αρχικό περιεχόμενο μιας έννοιας για να μπορεί αυτή η αρχική έννοια να δικαιολογηθεί ή ίσως να επαναπροσδιορισθεί. Έτσι θα βρούμε (δες 6^ο κεφ.) να γράφεται το εξής: «η παράσταση συνεπώς είναι μια εξατομικευμένη έννοια». Μου εκφράστηκε η αντίρρηση πάνω σε αυτό ότι αυτή η χρήση των λέξεων είναι ασυνήθιστη. Όμως μια τέτοια χρήση είναι αναγκαία, αν θέλουμε να εξακριβώσουμε τί είναι πραγματικά μια παράσταση. Πώς θα μπορούσαμε να προσδοκούμε πρόοδο στη γνώση, αν σε καθέναν που αναγκάζεται να επαναπροσδιορίζει έννοιες, έφερναν την αντίρρηση: «αυτή είναι μια ασυνήθιστη χρήση της λέξης»;

Β΄ Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

8^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Ας ανακεφαλαιώσουμε όσα αναφέρθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια. Ο κόσμος παρουσιάζεται μπροστά στον άνθρωπο ως πολλαπλότητα, ως άθροισμα ξεχωριστών πραγμάτων. Ένα από αυτά, μια οντότητα ανάμεσα σε άλλες, είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Αυτή τη μορφή του κόσμου τη θεωρούμε ως απολύτως δεδομένη και στο βαθμό που δεν την επεξεργαζόμαστε με συνειδητή δράση αλλά απλά τη βρίσκουμε μπροστά μας, την ονομάζουμε *αντίληψη*. Μέσα στον κόσμο των αντιλήψεων αντιλαμβανόμαστε κι εμάς τους ίδιους. Η αντίληψη του εαυτού θα παρέμενε απλά ως μια αντίληψη ανάμεσα σε πολλές άλλες, αν δεν αναδυόταν κάτι από το εσωτερικό αυτής της αντίληψης του εαυτού που αποδεικνύεται ικανό να συνδέσει όλες γενικά τις αντιλήψεις μεταξύ τους και κατά συνέπεια το σύνολο όλων των άλλων αντιλήψεων με την αντίληψη του εαυτού μας. Αυτό το αναδυόμενο κάτι δεν είναι πλέον απλή αντίληψη· ούτε είναι απλά, όπως οι αντιλήψεις, δεδομένο. Δημιουργείται με δική μας δραστηριότητα. Αρχικά εμφανίζεται συνδεδεμένο με εκείνο που αντιλαμβανόμαστε ως εαυτό. Ωστόσο, ως προς την εσωτερική του σημασία υπερβαίνει τον εαυτό. Στις μεμονωμένες αντιλήψεις προσαρτά ιδεατούς προσδιορισμούς, οι οποίοι όμως σχετίζονται μεταξύ τους και είναι θεμελιωμένοι σε ένα όλον. Αυτό που αποκτιέται από την αντίληψη του εαυτού καθορίζεται ιδεατά με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως κι όλες οι άλλες αντιλήψεις και τοποθετείται ως υποκείμενο ή ως «Εγώ» απέναντι στα πράγματα. Αυτό το κάτι είναι το σκέπτεσθαι και οι ιδεατοί προσδιορισμοί είναι οι έννοιες και οι ιδέες. Το σκέπτεσθαι συνεπώς αποκαλύπτεται καταρχάς στην αντίληψη του εαυτού, αλλά δεν είναι απλά υποκειμενικό, αφού ο εαυτός αυτοχαρακτηρίζεται ως υποκείμενο μόνο με τη βοήθεια του σκέπτεσθαι. Αυτή η σχέση μέσα στη σκέψη του εαυτού με τον ίδιο του τον εαυτό είναι αυτό που στη ζωή προσδιορίζει την προσωπικότητά μας. Μέσα από αυτήν τη σχέση ζούμε μια καθαρά ιδεατή ζωή. Μέσω αυτής νοιώθουμε ότι είμαστε σκεπτόμενα όντα. Αυτός ο προσδιορισμός της ζωής μας θα παρέμενε καθαρά εννοιολογικός (λογικός), αν δεν ερχόταν να προστεθεί κάποιος άλλος προσδιορισμός του εαυτού μας. Θα ήμασταν υπάρξεις, η ζωή των οποίων θα

περιοριζόταν στη δημιουργία καθαρά ιδεατών σχέσεων ανάμεσα στις διάφορες αντιλήψεις και σχέσεων αυτών των τελευταίων με εμάς τους ίδιους. Αν δεχθούμε τη δημιουργία μιας τέτοιας νοητής σχέσης ως γνωστική πράξη, και το αποτέλεσμα αυτής της πράξης πάνω μας ως γνώση, τότε θεωρώντας την παραπάνω υπόθεση ως αληθή, θα έπρεπε να θεωρούμε τους εαυτούς μας ως όντα που γνωρίζουν ή που απλά επιδιώκουν να γνωρίσουν.

Αυτή όμως η υπόθεση δεν αληθεύει. Σχετίζουμε τις αντιλήψεις με τους εαυτούς μας όχι μόνο ιδεατά μέσω των εννοιών, αλλά, όπως ήδη έχουμε δει, και μέσω αισθημάτων. Δεν είμαστε επομένως όντα με απλά εννοιολογικό περιεχόμενο ζωής. Στην πραγματικότητα ο αφελής ρεαλιστής ισχυρίζεται ότι η προσωπικότητα ζει πιο γνήσια στη σφαίρα των αισθημάτων παρά στο καθαρά ιδεατό στοιχείο της γνώσης. Από τη δική του πλευρά έχει απόλυτο δίκιο, όταν περιγράφει το θέμα με αυτόν τον τρόπο. Καταρχάς τα αισθήματα από υποκειμενική άποψη είναι ακριβώς αυτό που είναι οι αντιλήψεις από την αντικειμενική πλευρά. Σύμφωνα με τη βασική αρχή του αφελούς ρεαλισμού ότι πραγματικά είναι όλα όσα μπορούν να γίνουν αντιληπτά, προκύπτει ότι τα αισθήματα είναι η εγγύηση για την πραγματικότητα της ίδιας μας της προσωπικότητας. Αλλά ο μονισμός, όπως εννοείται εδώ, πρέπει να προσθέσει στα αισθήματα αυτό ακριβώς που θεωρεί αναγκαίο και για τις αντιλήψεις, αν είναι να μας παρουσιάζονται ως πλήρης πραγματικότητα. Έτσι, γι' αυτόν το μονισμό τα αισθήματα από μόνα τους είναι μια λειψή πραγματικότητα που στην πρώτη αυτή μορφή με την οποία μας παρουσιάζεται, δεν εμπεριέχει ακόμα το δεύτερο παράγοντα, δηλαδή την έννοια ή την ιδέα. Γι' αυτό το λόγο στη ζωή πάντα το αισθάνεσθαι, όπως και το αντιλαμβάνεσθαι, προηγείται της γνώσης. Αρχικά αισθανόμαστε ότι υπάρχουμε, και μόνο στην πορεία της βαθμιαίας εξέλιξής μας φθάνουμε σε εκείνο το σημείο που η έννοια του εαυτού μας αναδύεται μέσα από τη θαμπή αίσθηση της ύπαρξής μας. Ωστόσο, αυτό που μόνο αργότερα εμφανίζεται σε μας, είναι από την αρχή άρρηκτα συνδεδεμένο με το αίσθημά μας. Αυτός είναι ο λόγος που ο αφελής ρεαλιστής καταλήγει να πιστεύει ότι η ύπαρξή του παρουσιάζεται άμεσα στο αισθάνεσθαι ενώ στη γνώση μόνο έμμεσα. Γι' αυτό η καλλιέργεια της αισθηματικής ζωής του φαίνεται πιο σημαντική από οτιδήποτε άλλο. Θα πιστέψει ότι έχει συλλάβει την εικόνα του σύμπαντος μόνον όταν την έχει νιώσει μέσα στα αισθήματά του. Επιδιώκει να κάνει εργαλείο της γνώσης όχι τη γνωστική

διαδικασία αλλά το αισθάνεσθαι. Επειδή τα αισθήματα είναι εντελώς ατομικά όπως άλλωστε και οι αντιλήψεις, ο φιλόσοφος των αισθημάτων θέτει ως παγκόσμια αρχή μια αρχή που έχει σημασία μόνο μέσα στη δική του προσωπικότητα. Προσπαθεί να διαπεράσει ολόκληρο τον κόσμο με τον δικό του εαυτό. Αυτό που ο μονισμός, όπως εννοείται εδώ, επιδιώκει να συλλάβει μέσα από τις έννοιες, ο φιλόσοφος των αισθημάτων προσπαθεί να το πετύχει μέσω των αισθημάτων και θεωρεί πιο άμεσο αυτό το είδος της σύνδεσης με τα αντικείμενα .

Η τάση που μόλις περιγράφηκε, δηλαδή η φιλοσοφία των αισθημάτων, χαρακτηρίζεται συχνά ως *μυστικισμός*. Η πλάνη μιας τέτοιας μυστικιστικής θεώρησης που βασίζεται απλά στα αισθήματα, έγκειται στο γεγονός ότι θέλει να *βιώσει άμεσα* αυτό που οφείλει να γνωρίζει μέσω της γνώσης, ότι δηλαδή θέλει να αναδειξεί τα αισθήματα, που είναι ατομικά, σε οικουμενική αρχή.

Το αισθάνεσθαι είναι μια καθαρά ατομική υπόθεση. Είναι η σχέση του εξωτερικού κόσμου με εμάς ως υποκείμενα στο βαθμό που αυτή η σχέση βρίσκει την έκφρασή της σε μια καθαρά υποκειμενική εμπειρία.

Υπάρχει μια ακόμα διαφορετική έκφραση της ανθρώπινης προσωπικότητας. Το Εγώ συμμετέχει σε όλη την παγκόσμια ζωή μέσω του σκέπτεσθαι. Μέσω αυτού, με ένα καθαρά ιδεατό τρόπο (δηλαδή εννοιολογικά) σχετίζει τις αντιλήψεις με τον εαυτό του και τον εαυτό του με τις αντιλήψεις. Με τα αισθήματα βιώνει άμεσα μια σχέση των αντικειμένων με τον εαυτό του ως υποκείμενο. Με τη *θέληση* έχουμε ακριβώς το αντίστροφο. Στην περίπτωση της θέλησης βρισκόμαστε και πάλι μπροστά σε μια αντίληψη, σ' αυτήν δηλαδή της ατομικής σχέσης του εαυτού μας με το αντικείμενο. Οτιδήποτε υπάρχει στη θέληση που δεν είναι καθαρά ιδεατός παράγοντας, είναι κι αυτό απλά ένα αντικείμενο του αντιλαμβάνεσθαι, όπως οποιοδήποτε αντικείμενο του εξωτερικού κόσμου.

Ωστόσο, κι εδώ ο αφελής ρεαλιστής πιστεύει πάλι ότι έχει μπροστά του κάτι πολύ πιο πραγματικό απ' αυτό που μπορεί να αποκτηθεί μέσω του σκέπτεσθαι. Βλέπει στη θέληση ένα στοιχείο μέσα στο οποίο έχει *άμεση* επίγνωση ενός γεγονότος, μιας αιτίας, σε αντίθεση με το σκέπτεσθαι που συλλαμβάνει το γεγονός μετέπειτα σε εννοιολογική μορφή. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, αυτό που πετυχαίνει το Εγώ μέσω της θέλησής του είναι μια διαδικασία που βιώνεται άμεσα. Εκείνος που πρεσβεύει μια τέτοια φιλοσοφία

πιστεύει πως στο βούλεσθαι έχει πραγματικά συλλάβει από μια γωνιά το μηχανισμό του κόσμου. Ενώ μπορεί να παρακολουθεί μέσω του αντιλαμβάνεσθαι τα άλλα γεγονότα μόνο απέξω, πιστεύει πως στο βούλεσθαι βιώνει άμεσα μια πραγματική διαδικασία. Ο τρόπος ύπαρξης με τον οποίο εμφανίζεται η θέληση μέσα στον εαυτό του, γίνεται γι' αυτόν θεμελιακή αρχή της αληθινής πραγματικότητας. Η δική του θέληση του εμφανίζεται ως ειδική περίπτωση της γενικής παγκόσμιας εξέλιξης, ενώ η τελευταία, ως παγκόσμια βούληση. Η βούληση αναγορεύεται σε παγκόσμια θεμελιακή αρχή, ακριβώς όπως στο μυστικισμό τα αισθήματα γίνονται βασική αρχή της γνώσης. Αυτό το είδος της θεώρησης συνιστά τη *φιλοσοφία της βούλησης* (Theilismus, θελισμός, βουλησιαρχία). Σύμφωνα με αυτήν, κάτι που μπορεί να βιωθεί μόνο ατομικά γίνεται συστατικός παράγοντας του κόσμου.

Τόσο η φιλοσοφία της θέλησης όσο και η θεωρία του μυστικισμού που βασίζεται στα αισθήματα, δεν μπορεί να θεωρηθεί επιστήμη, διότι και οι δυο ισχυρίζονται πως η εννοιολογική κατανόηση του κόσμου είναι ανεπαρκής. Και οι δυο απαιτούν μια αρχή της ύπαρξης που είναι πραγματική, παράλληλα με την αρχή που είναι ιδεατή. Αυτό δικαιολογείται σ' ένα βαθμό. Όμως, αφού έχουμε μόνο τη διαδικασία της αντίληψης ως μέσον για να κατανοήσουμε τις επονομαζόμενες πραγματικές αρχές, ο ισχυρισμός και του μυστικισμού των αισθημάτων και της φιλοσοφίας της θέλησης είναι ίδιος με την άποψη ότι έχουμε δυο πηγές γνώσης, αυτές του σκέπτεσθαι και του αντιλαμβάνεσθαι, με το τελευταίο να παρουσιάζεται ως ατομικό βίωμα στα αισθήματα και στη θέληση. Επειδή τα αποτελέσματα που προέρχονται από τη μια πηγή, τα βιώματα, δεν μπορούν, σύμφωνα με τις παραπάνω θεωρίες, να γίνουν απευθείας αποδεκτά μέσα σ' εκείνα που προέρχονται από την άλλη πηγή, το σκέπτεσθαι, οι δυο τρόποι γνώσης, το αντιλαμβάνεσθαι και το σκέπτεσθαι παραμένουν διαχωρισμένοι χωρίς να υπάρχει καμιά ανώτερη σύνδεση μεταξύ τους. Παράλληλα με την ιδεατή αρχή που είναι προσιτή στη γνώση, θα πρέπει να υπάρχει και μια πραγματική αρχή που δεν μπορεί να κατανοηθεί από το σκέπτεσθαι, όμως μπορεί να βιωθεί. Με άλλα λόγια, οι θεωρίες του μυστικισμού των αισθημάτων και της φιλοσοφίας της βούλησης είναι μορφές του αφελούς ρεαλισμού αφού υποκλίνονται στο δόγμα ότι αυτό που γίνεται άμεσα αντιληπτό είναι πραγματικό. Αν συγκριθούν με τον αφελή ρεαλισμό στην πρωταρχική του μορφή, διαπιστώνεται η ακόμα πάρα πέρα ασυνέπεια να

δεχτούν μια ορισμένη μορφή του αντιλαμβάνεσθαι (αισθάνεσθαι ή βούλεσθαι αντίστοιχα) ως ένα και μοναδικό μέσο γνώσης της πραγματικότητας, ενώ ασφαλώς το πετυχαίνουν, μόνο αν γενικά επιμείνουν στη θεμελιώδη αρχή ότι αυτό που γίνεται αντιληπτό είναι πραγματικό. Θα έπρεπε σε αυτήν την περίπτωση να προσδώσουν και στο εξωτερικό αντιλαμβάνεσθαι ίση γνωστική αξία.

Η φιλοσοφία της θέλησης γίνεται μεταφυσικός ρεαλισμός, όταν βάζει τη θέληση ακόμα και στις σφαίρες της ύπαρξης εκείνες στις οποίες δεν μπορεί να βιωθεί άμεσα, όπως είναι δυνατόν να βιωθεί μέσα στο ατομικό υποκείμενο. Δέχεται υποθετικά, έξω από το υποκείμενο, μια αρχή για την ύπαρξη της οποίας το υποκειμενικό βίωμα είναι το μοναδικό κριτήριο. Ως μεταφυσικός ρεαλισμός η φιλοσοφία της θέλησης εμπίπτει στην κριτική που αναπτύχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο: πρέπει να υπερνικήσει όλα τα εγγενή αντιφατικά στοιχεία κάθε μεταφυσικού ρεαλισμού και να αναγνωρίσει ότι η θέληση είναι ένα συμπαντικό γίνεσθαι του κόσμου, μόνον όταν σχετίζεται ιδεατά με τον υπόλοιπο κόσμο.

Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918

Η δυσκολία να συλλάβει κανείς με την παρατήρηση την ουσιαστική φύση του σκέπτεσθαι, έγκειται στο γεγονός ότι, όταν η ψυχή προσπαθεί να το φέρει στο κέντρο της προσοχής της, αυτό έχει ήδη διαφύγει. Τότε τίποτα δεν απομένει για να ερευνηθεί παρά μόνο το νεκρό αφηρημένο στοιχείο, το πτώμα του ζωντανού σκέπτεσθαι. Αν δούμε μόνο αυτό το αφηρημένο στοιχείο, ίσως εύκολα υποχρεωθούμε να εισέλθουμε στο «γεμάτο από ζωή» μυστικισμό των αισθημάτων, ή επίσης στη μεταφυσική της βούλησης. Θα μας φανεί τότε παράξενο το να θέλει κάποιος να συλλάβει την ουσία της πραγματικότητας «μόνο στις σκέψεις». Αν όμως καταφέρουμε να κάνουμε πραγματικότητα το ζωντανό σκέπτεσθαι, θα καταλήξουμε στην άποψη ότι η κατάδυση στα συναισθήματα, ή η επίγνωση διαισθητικά μόνο του στοιχείου της θέλησης, δεν μπορεί καθόλου να συγκριθεί με τον εσωτερικό πλούτο της ζωής και με την αυτοδύναμη αλλά και συγκινητική εμπειρία αυτής της ζωής του σκέπτεσθαι, για να μην πούμε ότι η τελευταία εντάσσεται σε ανώτερο από αυτά επίπεδο. Αυτός ακριβώς ο πλούτος, αυτή η εσωτερική πληρότητα της εμπειρίας κάνει την αντίστοιχη εικόνα του σκέπτεσθαι που παρουσιάζεται στην καθημερινή ψυχική συμπεριφορά, να φαίνεται νεκρή και αφηρημένη. Καμιά άλλη ψυχική

δραστηριότητα του ανθρώπου δεν είναι τόσο εύκολα παρεξηγήσιμη όσο το σκέπτεσθαι. Το βούλεσθαι και το αισθάνεσθαι γεμίζουν την ψυχή με ζεστασιά ακόμα και στην αναπόληση της αρχικής εμπειρίας. Το σκέπτεσθαι σε μια τέτοια αναπόληση πολύ εύκολα αφήνει ψυχρή την ψυχή μας· φαίνεται σαν να έχει στεγνώσει η ζωή της ψυχής. Όμως αυτό δεν είναι πραγματικά τίποτε άλλο από την έντονα αποτυπωμένη σκιά της πραγματικής του φύσης που θερμαίνει, φωτίζει και διαπερνά όλα τα φαινόμενα του κόσμου. Η διείσδυση αυτή γίνεται με μια δύναμη που πηγάζει μέσα από την ίδια τη δραστηριότητα του σκέπτεσθαι, μια δύναμη αγάπης στην πνευματική της μορφή. Δεν υπάρχει εδώ βάση για την αντίρρηση, σύμφωνα με την οποία, όποιος διακρίνει αγάπη στη δραστηριότητα του σκέπτεσθαι, πρέπει να προβάλει στο σκέπτεσθαι ένα αίσθημα, δηλαδή αγάπη. Διότι στην πραγματικότητα μια τέτοια αντίρρηση δεν είναι παρά μια επιβεβαίωση αυτών που εμείς υποστηρίζουμε εδώ. Αν στραφούμε στο *ουσιώδες* σκέπτεσθαι, θα βρούμε μέσα του και μάλιστα σε βάθος, τόσο την πραγματικότητα των αισθημάτων, όσο και αυτήν της θέλησης· Αν αγνοήσουμε το σκέπτεσθαι και στραφούμε στο «αμιγές» αισθάνεσθαι και βούλεσθαι, χάνουμε την πραγματική τους ουσία. Αν είμαστε έτοιμοι να *βιώσουμε το σκέπτεσθαι διαισθητικά*, θα μπορέσουμε να βιώσουμε και πράγματα που έχουν σχέση με τα αισθήματα και τη βούληση, ενώ με το μυστικισμό των αισθημάτων, όπως και με τη μεταφυσική της θέλησης δε θα καταφέρουμε να διεισδύσουμε στην πραγματικότητα όπως γίνεται με το διαισθητικό σκέπτεσθαι. Πολύ εύκολα οι παραπάνω φιλόσοφοι (οι υποστηρικτές των αισθημάτων και της βούλησης) αποφαίνονται πως αυτοί έχουν τη ρίζα τους στην πραγματικότητα, ενώ ο διαισθητικά σκεπτόμενος, κενός αισθημάτων και ξένος προς την πραγματικότητα διαμορφώνει μέσα από «αφηρημένες σκέψεις» μια θολή, ψυχρή κοσμοεικόνα.

9^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Για τη γνωστική διαδικασία η έννοια του δέντρου εξαρτάται από την αντίληψη του δέντρου. Για την κάθε συγκεκριμένη αντίληψη μπορούμε να επιλέξουμε μόνο μια έννοια από το γενικό σύστημα των εννοιών. Η σύνδεση έννοιας και αντίληψης καθορίζεται από το σκέπτεσθαι άμεσα και αντικειμενικά στην περιοχή της αντίληψης. Η σχέση αυτής της αντίληψης με την αντίστοιχή της έννοια αναγνωρίζεται μετά την πράξη του αντιλαμβάνεσθαι· αλλά το γεγονός ότι είναι μαζί ενωμένες οφείλεται στην ίδια τη φύση των πραγμάτων.

Η διαδικασία εμφανίζεται διαφορετικά στην περίπτωση που εξετάζουμε τη γνώση ή μάλλον τη σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο όταν αυτή παρουσιάζεται μέσα στη γνώση. Στα προηγούμενα κεφάλαια προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι μια απροκατάληπτη παρατήρηση αυτής της σχέσης είναι δυνατό να ρίξει φως στη φύση της. Μια σωστή κατανόηση αυτής της παρατήρησης, οδηγεί στην πεποίθηση ότι μπορούμε να διακρίνουμε το σκέπτεσθαι άμεσα ως αυτοδύναμη οντότητα. Εκείνος που βρίσκει αναγκαίο να επικαλεστεί για την εξήγηση του σκέπτεσθαι, όχι αυτό το ίδιο το σκέπτεσθαι όπως το παρουσιάζουμε εδώ, αλλά κάτι άλλο, για παράδειγμα φυσικές εγκεφαλικές λειτουργίες ή μη συνειδητές πνευματικές διαδικασίες που βρίσκονται πίσω από το παρατηρούμενο συνειδητό σκέπτεσθαι, παραγνωρίζει αυτό που του παρέχεται όταν παρατηρεί απροκατάληπτα το ίδιο του το σκέπτεσθαι· ζει τότε άμεσα κατά τη διάρκεια αυτής της παρατήρησης μέσα σε ένα αυτοδύναμο, πνευματικό ιστό ύπαρξης. Στην πραγματικότητα μπορούμε να πούμε πως όποιος θέλει να συλλάβει την πραγματική φύση του πνεύματος με τη μορφή που παρουσιάζεται αρχικά στον άνθρωπο, μπορεί να το κάνει μέσα στο δικό του αυτόνομο σκέπτεσθαι.

Κατά την παρατήρηση του ίδιου του σκέπτεσθαι, δυο πράγματα, και συγκεκριμένα η έννοια και η αντίληψη, συμπίπτουν τα οποία σε κάθε άλλη περίπτωση πρέπει να παρουσιάζονται χωρισμένα·. Αν δεν μπορούμε να το κατανοήσουμε αυτό, θα εκλαμβάνουμε τις έννοιες που έχουμε επεξεργαστεί σε σχέση με τις αντιλήψεις ως θολά αντίγραφα αυτών των αντιλήψεων και θα θεωρούμε ότι οι ίδιες οι αντιλήψεις μάς παρουσιάζονται ως αληθινή

πραγματικότητα. Επιπλέον θα οικοδομούμε ένα μεταφυσικό κόσμο σύμφωνα με το πρότυπο του αισθητού κόσμου. Θα τον ονομάζουμε κόσμο των ατόμων, κόσμο της βούλησης, κόσμο του υποσυνείδητου πνεύματος ή οτιδήποτε άλλο ανάλογο με το είδος των παραστάσεών μας. Και θα μάς διαφεύγει το γεγονός ότι δεν κάνουμε τίποτε άλλο παρά να οικοδομούμε με υποθέσεις ένα μεταφυσικό κόσμο πάνω στο πρότυπο του δικού μας αντιληπτού κόσμου. Αν όμως δούμε με σαφήνεια αυτό που παρουσιάζεται μέσα στο σκέπτεσθαι, θα καταλάβουμε ότι στην αντίληψη παρουσιάζεται μόνο ένα μέρος της πραγματικότητας, ενώ το άλλο μέρος που ανήκει σ' αυτήν και το οποίο ακριβώς επιτρέπει να εμφανίζεται ολόκληρη η πραγματικότητα, *βιώνεται* από εμάς με τη διείσδυση του σκέπτεσθαι μέσα στην αντίληψη. Θα δούμε σ' αυτό το στοιχείο που εμφανίζεται στη συνείδησή μας ως σκέπτεσθαι, όχι ένα θολό αντίγραφο κάποιας πραγματικότητας αλλά μια αυθύπαρκτη πνευματική πραγματικότητα. Και θα μπορούμε να πούμε γι' αυτήν ότι μπορεί να γίνει συνειδητή μέσω της *διαίσθησης*. Η *διαίσθηση* είναι η συνειδητή, καθαρά πνευματική εμπειρία ενός περιεχομένου απόλυτα πνευματικού. Μόνο με τη διαίσθηση μπορούμε να συλλάβουμε την ουσία του σκέπτεσθαι.

Μόνο αν κάποιος έχει κοπιάσει, μέσω απροκατάληπτης παρατήρησης, για την αναγνώριση αυτής της αλήθειας, ότι δηλαδή η ουσία του σκέπτεσθαι είναι διαισθητική, θα κατακτήσει την αλήθεια, θα καταφέρει να ανοίξει το δρόμο για την αληθινή γνώση της ανθρώπινης ψυχοσωματικής οργάνωσης. Θα δει τότε πως αυτή η οργάνωση δεν μπορεί να επηρεάσει την *ουσιαστική φύση* του σκέπτεσθαι. Αυτό αρχικά *φαίνεται* να έρχεται σε αντίθεση με την «προφανή» πραγματικότητα. Για τη συνηθισμένη εμπειρία, το ανθρώπινο σκέπτεσθαι εμφανίζεται μόνο σε σύνδεση με αυτή την οργάνωση και μόνο μέσω αυτής. Αυτή η μορφή της εμφάνισής της γίνεται τόσο έντονα, ώστε η αληθινή της σημασία να συλλαμβάνεται μόνον από εκείνον που έχει κατανοήσει πως αυτή η οργάνωση δεν παίζει κανένα ρόλο στην ουσία του σκέπτεσθαι. Έτσι και το συλλάβει αυτό, είναι αδύνατο να του διαφύγει το πόσο ιδιόμορφη είναι η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στη ανθρώπινη οργάνωση και το σκέπτεσθαι. Διότι αυτή η οργάνωση δε συνεισφέρει τίποτα στην ουσία του σκέπτεσθαι, αλλά υποχωρεί όταν εμφανίζεται η δραστηριότητα του σκέπτεσθαι. Αναστέλλει τη δική της δραστηριότητα, παραχωρεί ελεύθερο χώρο. Και σ' αυτόν τον ελεύθερο χώρο εμφανίζεται το σκέπτεσθαι. Η ουσία που είναι

ενεργή μέσα στο σκέπτεσθαι έχει διπλή λειτουργία: πρώτον περιορίζει τη δραστηριότητα της ανθρώπινης οργάνωσης και δεύτερο το ίδιο το σκέπτεσθαι παίρνει τη θέση της. Διότι ακόμη και η πρώτη, ο περιορισμός δηλαδή της σωματικής οργάνωσης, είναι συνέπεια της δραστηριότητας του σκέπτεσθαι και συγκεκριμένα εκείνου ακριβώς του τμήματος αυτής της δραστηριότητας που προετοιμάζει την *εκδήλωση* του. Από αυτό καταλαβαίνει κανείς με ποια έννοια το σκέπτεσθαι βρίσκει το αντίστοιχό του στη σωματική οργάνωση. Κι όταν κάποιος το βλέπει αυτό, δεν μπορεί πλέον να μη δει τη σημασία που έχει αυτό το αντίστοιχο στοιχείο για το ίδιο το σκέπτεσθαι. Όταν κάποιος περπατά σε μαλακό έδαφος, αφήνει ίχνη πάνω του. Δε θα μπούμε στον πειρασμό να ισχυριστούμε πως αυτά τα ίχνη σχηματίστηκαν από δυνάμεις του εδάφους. Δεν θα αποδώσει κανείς σ' αυτές τις δυνάμεις συμμετοχή στη δημιουργία αυτών των αποτυπωμάτων. Κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο κάποιος που παρατηρεί χωρίς προκατάληψη την ουσιαστική φύση του σκέπτεσθαι, δε θα αποδώσει σ' αυτόν τον ίδιο τον οργανισμό τα ίχνη που δημιουργούνται πάνω στον ανθρώπινο οργανισμό και που προκύπτουν από το γεγονός ότι το σκέπτεσθαι προετοιμάζει την εκδήλωσή του μέσω του σώματος ².

Όμως εδώ εγείρεται ένα σημαντικό ερώτημα. Αν η ανθρώπινη συγκρότηση δεν έχει καμιά συμμετοχή στην *ουσιαστική φύση* του σκέπτεσθαι, τότε ποιο νόημα έχει αυτή η σωματική οργάνωση μέσα στην όλη οντότητα του ανθρώπου; Στην πραγματικότητα, αυτό που συμβαίνει σ' αυτήν την οργάνωση μέσω του σκέπτεσθαι δεν έχει καθόλου να κάνει με την ίδια την ουσία του σκέπτεσθαι, αλλά σε μεγάλο βαθμό με την ανάδυση της «Εγώ-συνείδησης» μέσα απ' αυτό το σκέπτεσθαι. Μέσα στην ουσιαστική φύση του σκέπτεσθαι ασφαλώς εμπεριέχεται το πραγματικό «Εγώ» και όχι η Εγώ-συνείδηση. Για να το καταλάβει κανείς αυτό δεν έχει παρά να παρατηρήσει το σκέπτεσθαι με ανοιχτό μυαλό. Το «Εγώ» το βρίσκει κανείς μέσα στο σκέπτεσθαι. Η Εγώ-συνείδηση αναδύεται μέσα από τα ίχνη που η δραστηριότητα του σκέπτεσθαι εγχαράσσει στη γενική συνείδηση με την έννοια που της αποδόθηκε προηγουμένως. (Συνεπώς η Εγώ-συνείδηση αναδύεται μέσα από τη σωματική οργάνωση. Όμως αυτό δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι υπονοεί πως η αναδυθείσα

² Τον τρόπο κατά τον οποίο επέδρασε η παραπάνω άποψη στην ψυχολογία, στη φυσιολογία κλπ. προς διάφορες κατευθύνσεις, εξέθεσα σε έργα που δημοσιεύτηκαν στη συνέχεια, ύστερα από το τούτο το βιβλίο. Εδώ ενδιαφέρει μόνον να δειχτούν τα αποτελέσματα μιας χωρίς καθόλου προϋποθέσεις παρατήρησης της ίδιας της Σκέψης.

Εγώ-συνείδηση παραμένει εξαρτημένη από τη σωματική οργάνωση. Από τη στιγμή που αναδύεται, παραλαμβάνεται από το σκέπτεσθαι και έκτοτε γίνεται μέρος της πνευματικής οντότητας του σκέπτεσθαι).

Η «Εγώ - συνείδηση» οικοδομείται πάνω στην ανθρώπινη οργάνωση. Απ' αυτό απορρέουν οι πράξεις της θέλησης. Ακολουθώντας τους προηγούμενους συλλογισμούς, μπορούμε να αντιληφθούμε τη σύνδεση ανάμεσα στο σκέπτεσθαι, το συνειδητό Εγώ και τη δραστηριότητα της θέλησης, μόνον αφού πρώτα παρατηρηθεί πώς προβάλλει η πράξη της βούλησης από την ανθρώπινη οργάνωση³.

Σε κάθε ξεχωριστή πράξη θέλησης πρέπει να ληφθούν υπόψη το κίνητρο και το ελατήριο της πράξης. Το κίνητρο είναι ένας εννοιολογικός παράγοντας ή παράγοντας με χαρακτηριστικά παράστασης. Το ελατήριο είναι ο παράγοντας της θέλησης που εξαρτάται άμεσα από την ανθρώπινη οργάνωση. Ο εννοιολογικός παράγοντας ή κίνητρο είναι ο στιγμιαίος αποφασιστικός παράγοντας της θέλησης, ενώ το ελατήριο είναι ο πιο μόνιμος προσδιοριστικός παράγοντας του ατόμου. Ένα κίνητρο της θέλησης μπορεί να είναι μια καθαρή έννοια ή μια έννοια με ορισμένη αναφορά σε μια διαδικασία αντίληψης δηλαδή μια παράσταση. Τόσο οι γενικές όσο και οι ατομικές έννοιες (παραστάσεις) γίνονται κίνητρα θέλησης που επηρεάζουν το άτομο και καθορίζουν τις πράξεις του προς ορισμένη κατεύθυνση. Όμως η ίδια έννοια ή η ίδια παράσταση επηρεάζει διαφορετικά άτομα με διαφορετικό τρόπο. Παρακινούν διαφορετικούς ανθρώπους σε διαφορετικές πράξεις. Μια πράξη θέλησης συνεπώς δεν είναι απλά αποτέλεσμα της έννοιας ή της παράστασης αλλά και της ιδιαίτερης συγκρότησης κάθε ατόμου. Υιοθετώντας τον όρο του E. Χάρτμαν μπορούμε να ονομάσουμε αυτή την ιδιαίτερη συγκρότηση του ατόμου, χαρακτηρολογική προδιάθεση. Ο τρόπος με τον οποίο οι έννοιες και οι παραστάσεις επηρεάζουν τη χαρακτηρολογική προδιάθεση κάποιου, δίνει στη ζωή του μια ορισμένη ηθική διάσταση.

Η χαρακτηρολογική προδιάθεση διαμορφώνεται από το λίγο ως πολύ μόνιμο περιεχόμενο της υποκειμενικής μας ζωής, δηλαδή από το περιεχόμενο των παραστάσεων και των αισθημάτων μας. Το αν κάποια παράσταση που έχω αυτή τη στιγμή με παρακινεί σε μια πράξη θέλησης ή όχι, εξαρτάται από το πώς σχετίζεται με το περιεχόμενο όλων των άλλων παραστάσεών μου καθώς

³ Το κείμενο, από την αρχή αυτού του κεφαλαίου μέχρι εδώ, είναι επεξεργασία και προσθήκη, αντίστοιχα γι' αυτή τη νέα έκδοση.

και με τα αισθήματα που με χαρακτηρίζουν. Αλλά και το περιεχόμενο των παραστάσεών μου εξαρτάται από όλες εκείνες τις έννοιες που στην πορεία της ατομικής μου ζωής έχουν έλθει σε επαφή με αντιλήψεις, δηλαδή έχουν γίνει παραστάσεις. Όλες αυτές οι έννοιες πάλι εξαρτώνται από το βαθμό της διαισθητικής ικανότητας που διαθέτω καθώς και από το εύρος των παρατηρήσεών μου, δηλαδή από τους υποκειμενικούς και τους αντικειμενικούς παράγοντες των βιωμάτων μου, από την εσωτερική μου φύση και από τη γενικότερη κατάστασή μου στη ζωή. Ο χαρακτήρας μου καθορίζεται με εντελώς ιδιαίτερο τρόπο από τη συναισθηματική μου ζωή. Το αν θα μετατρέψω μια ορισμένη παράσταση ή μια έννοια σε κίνητρο για δράση, θα εξαρτηθεί από το αν με κάνει να νοιώθω χαρά ή πόνο.

Αυτά είναι τα στοιχεία που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε μια πράξη θέλησης. Η παράσταση ή η έννοια που εμφανίζεται άμεσα και γίνεται κίνητρο καθορίζει το στόχο, το σκοπό της θέλησής μου. Η χαρακτηριστική προδιάθεση με κάνει να κατευθύνω τη δραστηριότητά μου προς το σκοπό αυτό. Η παράσταση της συμμετοχής μου σ' ένα σύντομο περίπατο το επόμενο μισάωρο, καθορίζει το στόχο της δράσης μου. Όμως αυτή η παράσταση του περιπάτου ανυψώνεται σε κίνητρο της θέλησής μου, μόνο στην περίπτωση που συναντά μια κατάλληλη χαρακτηριστική προδιάθεση, δηλαδή αν στη μέχρι τώρα ζωή μου έχω διαμορφώσει παραστάσεις σχετικές με τη σκοπιμότητα του περιπάτου, την αξία της υγείας κι ακόμα με την αίσθηση της ευχαρίστησης, αν η παράσταση του περιπάτου συνδέεται με αυτήν μέσα μου.

Επομένως πρέπει να διακρίνουμε: 1. Τις πιθανές υποκειμενικές καταβολές που είναι ικανές να μετατρέψουν ορισμένες παραστάσεις και έννοιες σε κίνητρα. 2. Τις πιθανές παραστάσεις και έννοιες που είναι σε θέση να επηρεάσουν τη χαρακτηριστική μου προδιάθεση, έτσι ώστε να προκύψει μια πράξη θέλησης. Για την ηθική μας, οι πρώτες αντιπροσωπεύουν *τα ελατήρια*, οι δεύτερες τους *στόχους* της.

Μπορούμε να ανακαλύψουμε τα ηθικά ελατήρια αν αναζητήσουμε τα στοιχεία από τα οποία συντίθεται η ατομική ζωή.

Το πρώτο επίπεδο της ατομικής ζωής είναι εκείνο του *αντιλαμβάνεσθαι* και μάλιστα το αντιλαμβάνεσθαι των αισθήσεων. Εδώ βρισκόμαστε σ' εκείνη την περιοχή της ατομικής μας ζωής όπου το αντιλαμβάνεσθαι μεταφράζεται άμεσα σε βούλεσθαι χωρίς την παρέμβαση κάποιου συναισθήματος ή κάποιας

έννοιας. Το ελατήριο του ανθρώπου που αναφέρεται εδώ χαρακτηρίζεται ως ένστικτο. Με αυτόν τον τρόπο πραγματοποιείται η ικανοποίηση των κατώτερων, καθαρά ζωικών αναγκών (πείνα, γενετήσια πράξη κτλ). Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της ζωής που κυριαρχείται από τα ένστικτα είναι η αμεσότητα με την οποία η κάθε αντίληψη οδηγεί στη θέληση για πράξη. Αυτός ο τρόπος με τον οποίο καθορίζεται η θέληση, και που ανήκει αρχικά μόνο στη σφαίρα των κατώτερων αισθήσεων, μπορεί να επεκταθεί και στις αντιλήψεις των ανώτερων αισθήσεων. Μπορούμε να αντιδράσουμε στην αντίληψη κάποιου γεγονότος του εξωτερικού κόσμου χωρίς παραπέρα σκέψη, και χωρίς αυτή η αντίληψη να συνδέεται με κάποια ιδιαίτερα αισθήματα, όπως πραγματικά συμβαίνει στη συμπεριφορά μας στις συμβατικές, κοινωνικές μας σχέσεις. Το ελατήριο μιας τέτοιας συμπεριφοράς χαρακτηρίζεται ως *τακτ ή ηθικό καλό γούστο (τρόποι καλής συμπεριφοράς)*. Όσο πιο συχνά συμβαίνει να προκαλείται σε κάποιον μια τέτοια άμεση αντίδραση μέσω μιας αντίληψης, τόσο περισσότερο αυτός ο άνθρωπος αποδεικνύεται ικανός να συμπεριφέρεται καθαρά με γνώμονα το τακτ, δηλαδή το τακτ γίνεται ίδιον της χαρακτηριστικής του προδιάθεσης.

Το δεύτερο επίπεδο της ανθρώπινης ζωής είναι το *συναισθάνεσθαι*. Με τις αντιλήψεις του εξωτερικού κόσμου συνδέονται ορισμένα συναισθήματα. Αυτά μπορούν να αποτελέσουν ελατήριο μιας πράξης. Όταν βλέπω έναν πεινασμένο, τότε μπορεί να αισθανθώ συμπόνια γι' αυτόν, και αυτό το συναίσθημα να γίνει το ελατήριο της αντίδρασής μου. Σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να αισθανθεί κανείς ντροπή, περηφάνια, αίσθημα της τιμής, ταπεινοφροσύνη, μετάνοια, εκδίκηση, ευγνωμοσύνη, ευσέβεια, αφοσίωση, αγάπη ή αίσθηση του καθήκοντος ⁴.

Τέλος, το τρίτο επίπεδο της ζωής του ανθρώπου είναι το *σκέπτεσθαι και ο σχηματισμός παραστάσεων*. Μια παράσταση ή μια έννοια μπορεί να γίνει κίνητρο για μια πράξη μόνο με μια απλή σκέψη. Οι παραστάσεις γίνονται κίνητρα, επειδή στην πορεία της ζωής μας συνδέουμε σταθερά ορισμένους στόχους της θέλησής μας με αντιλήψεις, που πάντα επιστρέφουν με λίγο ως πολύ τροποποιημένη μορφή. Γι' αυτό το λόγο συμβαίνει, στη συνείδηση ανθρώπων που δε στερούνται εμπειριών, μαζί με ορισμένες αντιλήψεις να

⁴ Μια πλήρη παρουσίαση των αρχών της ηθικότητας θα βρει κανείς (από τη μεριά του μεταφυσικού ρεαλισμού) στο «Φαινομενολογία της ηθικής συνείδησης» του Ε. Χάρτμαν.

εισέρχονται και παραστάσεις πράξεων που οι ίδιοι είχαν κάνει σε παρόμοιες περιπτώσεις ή είχαν δει να γίνονται από άλλους. Αυτές οι παραστάσεις τούς έρχονται στο νου ως υποδείγματα καθοριστικά για όλες τις μετέπειτα αποφάσεις τους και γίνονται μέρος του χαρακτήρα τους. Σ' αυτές τις περιπτώσεις μπορούμε να ονομάσουμε το ελατήριο της θέλησης *πρακτική εμπειρία*. Η πρακτική εμπειρία μετατρέπεται σταδιακά σε συμπεριφορά με τακτ. Μια τέτοια περίπτωση είναι εκείνη όπου ορισμένες χαρακτηριστικές εικόνες συμπεριφοράς είναι τόσο ακλόνητα συνδεδεμένες στη συνείδησή μας με παραστάσεις ορισμένων καταστάσεων της ζωής, ώστε σε οποιαδήποτε δεδομένη περίπτωση παρακάμπτουμε όλο το σκεπτικό που έχει θεμελιωθεί από την εμπειρία και περνούμε κατ' ευθείαν από την αντίληψη στην πράξη της θέλησης.

Η ανώτερη βαθμίδα της ζωής του ατόμου είναι το εννοιολογικό σκέπτεσθαι, το σκέπτεσθαι που δεν παραπέμπει σε κανένα συγκεκριμένο αισθητό, αντιληπτό περιεχόμενο. Προσδιορίζουμε το περιεχόμενο μιας έννοιας που αποσπούμε από την ιδεατή σφαίρα, μέσω καθαρής διαίσθησης. Μια τέτοια έννοια αρχικά δεν περιέχει καμιά αναφορά σε συγκεκριμένες αντιλήψεις. Αν προβούμε σε μια πράξη θέλησης επηρεασμένοι από μια έννοια που παραπέμπει σε μια αντίληψη, δηλαδή από μια παράσταση, τότε αυτή η αντίληψη είναι που καθορίζει έμμεσα την πράξη μας μέσω του εννοιολογικού σκέπτεσθαι. Όταν όμως ενεργούμε με τη διαίσθηση, τότε το ελατήριο των πράξεών μας είναι *το καθαρό σκέπτεσθαι*. Καθώς στη φιλοσοφία συνηθίζουν να χαρακτηρίζουν την ικανότητα του καθαρού σκέπτεσθαι ως «λογική», ίσως είναι επίσης δικαιολογημένο να ονομάσουμε το ηθικό ελατήριο που είναι χαρακτηριστικό αυτής της ανώτερης βαθμίδας, *πρακτικό λόγο*. Η πιο σαφής πραγματεία σχετικά με αυτό ελατήριο της θέλησης έχει παρουσιαστεί από τον *Kreyenbühl* (*Philosophische Monatshefte*, Bd. XVIII, Heft 3, Φιλοσοφικά μηνιαία τεύχη, τόμος XVIII, τεύχος 3). Κατά τη γνώμη μου το άρθρο του πάνω σ' αυτό το θέμα είναι μια από τις σημαντικότερες συνεισφορές στη σύγχρονη φιλοσοφία, και ιδιαίτερα στην ηθική. Ο *Kreyenbühl* ονομάζει το ελατήριο για το οποίο εδώ γίνεται λόγος, *πρακτικό apriori*, δηλαδή μια ώθηση για μια πράξη που απορρέει άμεσα από τη διαίσθησή μου.

Είναι σαφές ότι μια τέτοια ώθηση δεν μπορεί πλέον να θεωρείται, με την στενή έννοια του όρου, ως στοιχείο του χαρακτήρα, διότι αυτό που ενεργεί

εδώ ως ελατήριο δεν είναι μέσα μου πλέον κάτι καθαρά ατομικό, αλλά είναι το ιδεατό και επομένως οικουμενικό περιεχόμενο της διαίσθησής μου. Μόλις δω ότι δικαιολογημένα εκλαμβάνω αυτό το περιεχόμενο ως βάση και σημείο αφετηρίας για μια πράξη μου προχωρώ στο βούλεσθαι, ανεξάρτητα αν η έννοια προϋπήρχε ήδη μέσα μου ή αν εισήλθε στη συνείδησή μου ακριβώς πριν την τέλεση της πράξης, δηλαδή ανεξάρτητα αν υπήρχε ή όχι ήδη μέσα μου ως προδιάθεση.

Μια αληθινή πράξη βούλησης συμβαίνει μόνο όταν μια στιγμιαία ώθηση για δράση με τη μορφή μιας έννοιας ή μιας παράστασης δρα πάνω στη χαρακτηριστική προδιάθεση. Μια τέτοια ώθηση γίνεται κίνητρο της βούλησης. Οι παραστάσεις και οι έννοιες είναι κίνητρα ηθικής συμπεριφοράς. Υπάρχουν φιλόσοφοι της ηθικής που βλέπουν και στα αισθήματα επίσης ένα κίνητρο ηθικής συμπεριφοράς. Ισχυρίζονται για παράδειγμα ότι σκοπός μιας ηθικής πράξης είναι η εξασφάλιση της μέγιστης δυνατής ευχαρίστησης για το ίδιο το άτομο που ενεργεί. Όμως δεν μπορεί να αποτελεί κίνητρο η ίδια η ευχαρίστηση παρά μόνο η *φανταστική ευχαρίστηση*. Η *παράσταση* ενός μελλοντικού αισθήματος και όχι το ίδιο το αίσθημα μπορεί να έχει επίδραση στο χαρακτήρα μου, αφού αυτό το ίδιο δεν υπάρχει πριν την πράξη μου. Χρειάζεται πρώτα να παραχθεί από την πράξη.

Η *παράσταση* όμως που μπορώ να έχω για ένα δικό μου ή κάποιου άλλου όφελος σωστά θεωρείται ως κίνητρο θέλησης. Η αρχή σύμφωνα με την οποία κάποιος προσπαθεί να έχει τη μέγιστη ευχαρίστηση μέσω των πράξεών του, δηλαδή η απόκτηση ατομικής ευτυχίας, καλείται *εγωισμός*. Η απόκτηση αυτής της ατομικής ευτυχίας επιδιώκεται είτε με το να σκέφτεται κανείς χωρίς ενδοιασμούς πώς να αποκτήσει οφέλη μόνο για τον εαυτό του και μάλιστα σε βάρος της ευτυχίας των άλλων (καθαρός εγωισμός), είτε με το να υποστηρίζει το καλό των άλλων προσδοκώντας από την ευτυχία των άλλων έμμεσα όφελος για τον εαυτό του, είτε επειδή φοβάται να διακινδυνεύσει το δικό του συμφέρον με το να ζημιώσει άλλους («έξυπνη» ηθική). Σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση το περιεχόμενο των εγωιστικών ηθικών αρχών εξαρτάται από το είδος των παραστάσεων που έχει ο άνθρωπος σχετικά με τη δική του ευτυχία ή την ευτυχία των άλλων. Σύμφωνα με αυτό που ο ίδιος θεωρεί καλό στη ζωή (πολυτέλεια, ελπίδα για ευτυχία, απαλλαγή από διάφορα κακά κτλ.), θα καθορίσει το περιεχόμενο της εγωιστικής του προσπάθειας.

Το καθαρά εννοιολογικό περιεχόμενο μιας πράξης μπορεί να θεωρηθεί ως ένα ακόμα είδος κινήτρου. Αυτό το περιεχόμενο δεν αναφέρεται μόνο σε μια συγκεκριμένη πράξη κάποιου, όπως συμβαίνει με την περίπτωση της παράστασης της ευχαρίστησής του, αλλά και στην δικαιολόγηση μιας πράξης που πηγάζει από ένα σύστημα ηθικών αρχών. Αυτές οι ηθικές αρχές μπορούν να ρυθμίζουν τον ηθικό βίο ενός ατόμου με τη μορφή αφηρημένων εννοιών, χωρίς αυτό το άτομο να ενδιαφέρεται για την προέλευσή τους. Σ' αυτή την περίπτωση νιώθουμε απλά ότι η υποταγή σε μια ηθική έννοια με τη μορφή εντολής που αιωρείται πάνω από τις πράξεις μας είναι ηθική αναγκαιότητα. Αφήνουμε τη θεμελίωση αυτής της αναγκαιότητας σ' εκείνους που απαιτούν από εμάς ηθική υποταγή, δηλαδή σ' εκείνους που αναγνωρίζουμε ως ηθική εξουσία (αρχηγό της οικογένειας, κράτος, κοινωνικά ήθη, εκκλησιαστικές αρχές, θεία αποκάλυψη). Ιδιαίτερη κατηγορία αυτών των ηθικών αρχών αποτελούν εκείνες όπου η εντολή γίνεται γνωστή όχι από μια εξωτερική αρχή, αλλά από το εσωτερικό μας (ηθική αυτονομία). Σ' αυτήν την περίπτωση ακούμε τη φωνή στην οποία αισθανόμαστε μέσα μας υποχρεωμένοι να υποταχθούμε. Αυτή η φωνή εκφράζεται ως *συνείδηση*.

Αν ο άνθρωπος δε δέχεται πλέον τις εντολές μιας εξωτερικής ή εσωτερικής αρχής ως κίνητρο μιας πράξης του, αλλά προσπαθεί να κατανοήσει το λόγο για τον οποίο ένα συγκεκριμένο αξίωμα συμπεριφοράς θα πρέπει να δρα ως κίνητρο μέσα του, τότε αυτό σημαίνει ηθική πρόοδο. Εδώ έχουμε την άνοδο από μια ηθική που βασίζεται στην εξουσία, σ' ένα επίπεδο όπου η δράση είναι αποτέλεσμα ηθικής διορατικότητας. Σ' αυτό το επίπεδο ηθικής ο άνθρωπος θα αναζητήσει τις απαιτήσεις του ηθικού βίου και θα προβαίνει σε πράξεις με βάση τη γνώση τους. Τέτοιες ηθικές απαιτήσεις είναι: 1. Το μέγιστο δυνατό καλό για την ανθρωπότητα, καθαρά γι' αυτήν την ίδια. 2. Η πρόοδος του πολιτισμού ή η ηθική *εξέλιξη* της ανθρωπότητας προς μια όλο και μεγαλύτερη ολοκλήρωση. 3. Η πραγμάτωση προσωπικών ηθικών στόχων, των οποίων η σύλληψη έγινε καθαρά διαισθητικά.

Το *μεγαλύτερο δυνατό καλό της ανθρωπότητας* φυσικά κατανοείται με διαφορετικό τρόπο από διαφορετικούς ανθρώπους. Αυτό το αξίωμα δεν αναφέρεται σε καμιά συγκεκριμένη παράσταση αυτού του καλού, αλλά στο γεγονός ότι καθένας που αναγνωρίζει αυτήν την αρχή, αγωνίζεται να κάνει οτιδήποτε κατά τη γνώμη του προάγει τα μέγιστα το καλό της ανθρωπότητας.

Η πολιτιστική πρόοδος για εκείνους στους οποίους τα αγαθά του πολιτισμού προσφέρουν αισθήματα ευχαρίστησης αποδεικνύεται ότι είναι μια ειδική περίπτωση της προαναφερθείσας ηθικής αρχής, μόνο που θα πρέπει να δεχτεί και την κατάρρευση και καταστροφή κάποιων πραγμάτων που κι αυτά συμβάλλουν στο γενικό καλό. Ωστόσο είναι δυνατόν επίσης να θεωρεί κανείς την πρόοδο του πολιτισμού ως ηθική αναγκαιότητα, πέρα από τα αισθήματα ευχαρίστησης που αυτός προσφέρει. Αυτή η πρόοδος αποτελεί γι' αυτόν μια επιπλέον ιδιαίτερη ηθική αρχή παράλληλα προς την προηγούμενη.

Τόσο η αρχή του καλού του συνόλου όσο και η αρχή της προόδου του πολιτισμού, βασίζεται σε μια παράσταση δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο σχετίζουμε το περιεχόμενο των ηθικών ιδεών με συγκεκριμένα βιώματα (αντιλήψεις). Η ανώτερη αρχή όμως που μπορεί κανείς να διανοηθεί, είναι εκείνη που δεν περιέχει εκ των προτέρων καμιά τέτοια σχέση, αλλά αναβλύζει από την πηγή της καθαρής διαίσθησης και μόνον αργότερα αναζητά τη σχέση με την αντίληψη δηλαδή με τη ζωή. Εδώ η απόφαση σχετικά με αυτό που οφείλουμε να θέλουμε, έχει την απαρχή του σε μια ανώτατη αρχή πολύ διαφορετική από τις προηγούμενες περιπτώσεις. Αυτός που πιστεύει στην αρχή του γενικού καλού θα αναρωτηθεί πριν από κάθε του πράξη, πώς θα συμβάλλουν τα ιδανικά του σ' αυτό το γενικό καλό. Το ίδιο θα κάνει κι εκείνος που τιμά την αρχή της προόδου του πολιτισμού. Αλλά υπάρχει ακόμα κάτι ανώτερο που δεν έχει σε όλες τις περιπτώσεις τον ίδιο πάντα συγκεκριμένο ηθικό σκοπό ως αφετηρία του, αλλά βλέπει μια ορισμένη αξία σε όλες τις ηθικές αρχές, και πάντα ρωτάει αν στη δεδομένη περίπτωση αυτή ή η εκείνη ηθική αρχή είναι πιο σημαντική. Μπορεί να συμβεί να θεωρήσει κανείς σε κάποιες περιπτώσεις ως σωστό σκοπό την πρόοδο του πολιτισμού και σε άλλες την προώθηση του γενικού καλού ή ακόμα και του δικού του. Αλλά, αν όλες οι άλλες αιτίες αποφάσεων έρχονται σε δεύτερη μοίρα, τότε λαμβάνεται υπόψη πρώτα απ' όλα η ίδια η διαισθητική αντίληψη. Όταν συμβαίνει αυτό, όλα τα άλλα κίνητρα υποχωρούν και γίνεται κίνητρο για την ίδια την πράξη μόνο η ιδέα που βρίσκεται πίσω από αυτήν.

Από τα επίπεδα της χαρακτηρισολογικής προδιάθεσης ξεχωρίσαμε ως ανώτερο εκείνο που δρα ως *καθαρό σκέπτεσθαι*, ως *πρακτικός λόγος*, ενώ από τα κίνητρα ξεχωρίσαμε ως ανώτερο τη *διαισθητική αντίληψη*. Με πιο λεπτομερή εξέταση προκύπτει αμέσως ότι σ' αυτό το επίπεδο της ηθικής,

ελατήριο και κίνητρο συμπίπτουν, που σημαίνει ότι καμιά προκαθορισμένη χαρακτηριστική προδιάθεση και καμιά εξωτερική αρχή, της οποίας τους κανόνες έχουμε αποδεχτεί, δεν επηρεάζει τη συμπεριφορά μας. Επομένως η πράξη μας δεν είναι μια στερεότυπη πράξη που ακολουθεί απλά συγκεκριμένους κανόνες, ούτε είναι μια πράξη τέτοια που ο άνθρωπος εκτελεί αυτόματα ως αντίδραση σε εξωτερικά ερεθίσματα, αλλά καθορίζεται εντελώς από το δικό της ιδεολογικό περιεχόμενο.

Τέτοιες πράξεις προϋποθέτουν την ικανότητα της ηθικής διαίσθησης. Οποιος δε διαθέτει την ικανότητα να βιώνει στην κάθε περίπτωση αυτή την ιδιαίτερη ηθική αρχή, δε θα αποκτήσει πραγματικά ποτέ δική του ατομική θέληση.

Η εντελώς αντίθετη απ' αυτήν την ηθική αρχή είναι εκείνη του Καντ: «Να πράττεις έτσι που η βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η πράξη σου να μπορεί να ισχύει για όλους τους ανθρώπους». Αυτή η πρόταση σημαίνει το θάνατο όλων των ατομικών εσωτερικών ωθήσεων για δράση. Για μένα, το πρότυπο δεν μπορεί ποτέ να είναι ο τρόπος με τον οποίο όλοι οι άνθρωποι θα μπορούσαν να ενεργούν, αλλά μόνο αυτό που πρέπει να γίνει σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση.

Μια επιφανειακή κρίση θα μπορούσε σε αυτές τις απόψεις να φέρει την ακόλουθη αντίρρηση: πώς μπορεί μια πράξη να εκτελείται ατομικά, έτσι ώστε να ταιριάζει στη συγκεκριμένη περίπτωση και τη συγκεκριμένη κατάσταση, ενώ ταυτόχρονα καθορίζεται από τη διαίσθηση με ένα καθαρά ιδεατό τρόπο; Αυτή η αντίρρηση είναι αποτέλεσμα της σύγχυσης του ηθικού κινήτρου με το αντιληπτό περιεχόμενο μιας πράξης. Αυτό το τελευταίο *μπορεί* να είναι κίνητρο, και πραγματικά είναι κίνητρο στην περίπτωση της εξέλιξης του πολιτισμού ή όταν μια πράξη γίνεται από εγωισμό· σε άλλες περιπτώσεις όμως δεν αποτελεί κίνητρο για πράξεις που βασίζονται σε γνήσια ηθική διαίσθηση. Φυσικά το «Εγώ» μου στρέφει το βλέμμα του σε αυτό το περιεχόμενο της αντίληψης, αλλά δεν επιτρέπει να καθορίζεται απ' αυτό. Αυτό το περιεχόμενο χρησιμοποιείται μόνο για να διαμορφώσει μια *γνωστική έννοια*, αλλά το «Εγώ» δεν παράγει την αντίστοιχη *ηθική έννοια* από το αντικείμενο. Η γνωστική έννοια μιας δεδομένης κατάστασης με την οποία βρίσκομαι αντιμέτωπος, είναι συγχρόνως μια ηθική έννοια τότε μόνο, όταν είμαι υπέρ της άποψης μιας συγκεκριμένης ηθικής αρχής. Αν θα ήθελα να βασίσω τη

συμπεριφορά μου μόνο στη γενική ηθική αρχή της εξέλιξης του πολιτισμού, ο τρόπος ζωής μου θα ήταν προσκολλημένος σε μια αυστηρά καθορισμένη πορεία. Από κάθε γεγονός που αντιλαμβάνομαι και που μπορεί να με απασχολήσει, αναβλύζει ταυτόχρονα ένα ηθικό χρέος, συγκεκριμένα να βάλω το δικό μου πετραδάκι έτσι ώστε το γεγονός να τεθεί στην υπηρεσία της εξέλιξης του πολιτισμού. Πέρα από τις έννοιες που μου αποκαλύπτουν τις συνδέσεις των γεγονότων που συνάδουν με τους νόμους της φύσης ή των αντικειμένων, υπάρχει σε αυτά και μια ετικέτα της ηθικής που τα συνοδεύει, που για μένα, ως ηθικό άτομο, περιέχει ηθικές κατευθύνσεις σχετικά με το πώς πρέπει να συμπεριφέρομαι. Μια τέτοια ηθική ετικέτα δικαιολογείται στο δικό της χώρο, όμως σε ένα ανώτερο επίπεδο συμπίπτει με την ιδέα που μου αποκαλύπτεται τη στιγμή που βρίσκομαι αντιμέτωπος με τη συγκεκριμένη περίπτωση.

Οι άνθρωποι διαφέρουν ως προς τη διαισθητική τους ικανότητα. Σε κάποιον οι ιδέες αναβλύζουν από μόνες τους, κάποιος άλλος τις αποκτά με πολύ κόπο. Δε διαφέρουν λιγότερο οι καταστάσεις μέσα στις οποίες οι άνθρωποι ζουν και οι οποίες συνιστούν το πεδίο της δράσης τους. Επομένως το πώς συμπεριφέρεται ένας άνθρωπος εξαρτάται από τον τρόπο που ενεργεί η διαισθητική του ικανότητα στη συγκεκριμένη κατάσταση. Το σύνολο των ιδεών που είναι αποτελεσματικές μέσα μας, το συγκεκριμένο περιεχόμενο της διαίσθησής μας συνιστά αυτό που, παρά την καθολικότητα του κόσμου των ιδεών, είναι ατομικό στον καθένα μας. Όσο αυτό το διαισθητικό περιεχόμενο εφαρμόζεται στην πράξη, αποτελεί το ηθικό περιεχόμενο του ατόμου. Το να επιτρέπει κανείς σε αυτό το περιεχόμενο να εκφράζεται, είναι το ανώτερο ηθικό ελατήριο και συγχρόνως το υψηλότερο κίνητρο που μπορεί να έχει ένας άνθρωπος ο οποίος βλέπει ότι σε αυτό το περιεχόμενο ενώνονται τελικά όλες οι άλλες ηθικές αρχές. Μπορούμε να ονομάσουμε αυτή την άποψη *ηθικό ατομικισμό, (ηθικό ιντιβιντουαλισμό)*.

Ο αποφασιστικός παράγοντας μιας διαισθητικά καθορισμένης πράξης σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση είναι η ανακάλυψη της αντίστοιχης εντελώς ατομικής διαίσθησης. Στο επίπεδο αυτό της ηθικής μπορεί κανείς να μιλάει για γενικές ηθικές έννοιες (κανόνες, νόμους) στο βαθμό που αυτές είναι αποτέλεσμα γενίκευσης των ατομικών εσωτερικών ωθήσεων. Οι γενικοί κανόνες προϋποθέτουν πάντα συγκεκριμένα γεγονότα μέσα από τα οποία

μπορούν να παραχθούν. Αλλά τα γεγονότα πρέπει πρώτα να δημιουργηθούν από ανθρώπινη δράση.

Αν αναζητήσουμε τους νόμους (θεμελιώδεις αρχές) πίσω από τις πράξεις ατόμων, λαών και εποχών, θα βρούμε ένα σύστημα ηθικής που όμως δε συνιστά τόσο μια ηθολογία δηλαδή επιστήμη ηθικών νόμων, όσο μια φυσική ιστορία της ηθικής. Οι νόμοι που αποκτώνται με αυτόν τον τρόπο έχουν την ίδια ακριβώς σχέση με την ανθρώπινη δράση που έχουν οι φυσικοί νόμοι της με ένα συγκεκριμένο φαινόμενο. Αυτοί οι νόμοι ωστόσο δεν ταυτίζονται καθόλου με τις ωθήσεις πάνω στις οποίες βασίζονται οι πράξεις μας. Αν θελήσει κανείς να κατανοήσει πώς μια ανθρώπινη πράξη ξεπηδά από την ηθική του βούληση, πρέπει να εξετάσει πρώτα απ' όλα τη σχέση της βούλησης αυτής με την πράξη. Οφείλει αρχικά να εστιάσει την προσοχή του σ' εκείνες τις πράξεις στις οποίες αυτή ακριβώς η σχέση είναι ο καθοριστικός παράγοντας. Όταν εγώ ή κάποιος άλλος ξανασκεφτόμαστε μια τέτοια πράξη αργότερα, μπορούμε να ανακαλύψουμε σε ποιες ηθικές αρχές βασίστηκε αυτή η πράξη. Κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης μιας πράξης κινούμαι από μια ηθική αρχή στο βαθμό που αυτή μπορεί να ζει διαισθητικά μέσα μου. Είναι συνδεδεμένη στενά με την αγάπη μου για το στόχο που θέλω να πετύχω μέσω της πράξης μου. Δεν ερωτώ κανέναν άνθρωπο και κανένα κανόνα, «να κάνω αυτήν την πράξη»; αλλά την εκτελώ μόλις συλλαμβάνω την ιδέα της. Αυτό και μόνον την κάνει δική μου πράξη. Αν κάποιος πράττει μόνο επειδή αποδέχεται ορισμένους ηθικούς κανόνες, οι πράξεις του είναι το αποτέλεσμα των αρχών που συνιστούν τον ηθικό του κώδικα. Ο ίδιος απλά εκτελεί διαταγές. Είναι προηγμένο ρομπότ. Αν εισέλθει στο μυαλό του ένα ερέθισμα για δράση, αμέσως τίθεται σε κίνηση ο μηχανισμός των ηθικών αρχών και λειτουργεί με τον προδιαγεγραμμένο τρόπο για να οδηγηθεί σε μια πράξη που είναι χριστιανική, ανθρωπιστική, φαινομενικά ανιδιοτελής ή μια πράξη που στοχεύει στην προαγωγή του πολιτισμού. Μόνο όταν ακολουθώ την αγάπη που έχω για το στόχο μου, είμαι εγώ ο ίδιος που πράττει. Ενεργώ σε αυτό το επίπεδο της ηθικής, όχι επειδή αναγνωρίζω κάποιον πιο πάνω από μένα, κάποια εξωτερική αυθεντία ή κάποια, όπως θα την ονομάζαμε, «εσωτερική φωνή». Δεν αναγνωρίζω καμιά εξωτερική αρχή για τις πράξεις μου και αυτό γίνεται, επειδή έχω βρει μέσα στον ίδιο μου τον εαυτό το θεμέλιο στο οποίο στηρίζονται, που είναι η αγάπη μου γι' αυτές. Δεν εξετάζω λογικά αν η πράξη

μου είναι καλή ή κακή. Την κάνω εξαιτίας της αγάπης μου γι' αυτήν. Θα είναι «καλή», αν η διαίσθησή μου εμποτισμένη με αγάπη βρει τη σωστή της θέση μέσα σε μια αδιάσπαστη ενότητα του κόσμου, ικανή να βιωθεί διαισθητικά. Αν δεν συμβαίνει αυτό, θα είναι «κακή». Και δεν αναρωτιέμαι «τί θα έκανε κάποιος άλλος στη θέση μου» αλλά ενεργώ όπως εγώ βλέπω να με παρακινεί αυτή η ιδιαίτερη ατομικότητα, να θέλω. Καμιά γενική, συνηθισμένη αντιμετώπιση, κανένα έθιμο, κανένα αξίωμα που ισχύει για όλους τους ανθρώπους, κανένας ηθικός κανόνας δε με οδηγεί παρά μόνο, με άμεσο τρόπο, η αγάπη μου για την πράξη. Δεν αισθάνομαι κανένα εξαναγκασμό, ούτε τον εξαναγκασμό της φύσης που με οδηγεί μέσω των ενστίκτων μου, ούτε τον εξαναγκασμό των ηθικών εντολών, θέλω απλά να κάνω αυτό που έχω μέσα μου.

Εκείνοι που υπερασπίζονται τους γενικούς ηθικούς κανόνες, θα μπορούσαν ίσως να πουν ότι, αν κάθε άνθρωπος προσπαθεί να ζει τη δική του ζωή και να κάνει αυτό που τον ευχαριστεί, δε θα υπήρχε καμιά διάκριση ανάμεσα σε μια καλή και μια εγκληματική πράξη. Κάθε ανήθικη εσωτερική ώθησή μου έχει την ίδια απαίτηση να εκφραστεί, όπως ακριβώς και η πρόθεσή μου να υπηρετήσω το γενικό καλό. Αυτό που με καθορίζει ως ηθική οντότητα, δεν μπορεί να είναι απλά το γεγονός ότι συνέλαβα την ιδέα της πραγματοποίησης μιας πράξης, αλλά ότι εξετάζω αν αυτή είναι καλή ή κακή. Μόνο στην πρώτη περίπτωση θα πρέπει να την πραγματοποιήσω.

Η απάντησή μου σε αυτήν την εύλογη αντίρρηση, που όμως οφείλεται σε μια παρανόηση των απόψεων μου, είναι η εξής: αν θέλουμε να κατανοήσουμε τη φύση της ανθρώπινης βούλησης, πρέπει να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στο μονοπάτι που την οδηγεί σε ένα βαθμό εξέλιξης και στον ιδιαίτερο χαρακτήρα που παίρνει αυτή η βούληση, όταν προσεγγίζει αυτόν το στόχο. Στην πορεία προς αυτόν το στόχο οι κανόνες δικαιολογημένα παίζουν το ρόλο τους. Ο στόχος αυτός συνίσταται στην πραγματοποίηση ηθικών σκοπών που έχουν συλληφθεί καθαρά διαισθητικά. Ο άνθρωπος πετυχαίνει τέτοιους στόχους στο βαθμό που έχει την ικανότητα να ανυψωθεί στο διαισθητικό περιεχόμενο του κόσμου των ιδεών. Σε ορισμένες πράξεις βούλησης τέτοιοι ηθικοί στόχοι θα είναι αναμεμιγμένοι κατά κανόνα με άλλα στοιχεία είτε ως κίνητρα είτε ως ελατήρια της βούλησης. Η διαίσθηση όμως μπορεί να είναι πλήρως ή εν μέρει ο καθοριστικός παράγοντας στην ανθρώπινη βούληση. Αυτό που θα όφειλε να

κάνει κάποιος, αυτό κάνει· προσφέρει το πεδίο πάνω στο οποίο το καθήκον γίνεται πράξη· δική του πραγματικά πράξη είναι αυτή που βγαίνει απ' αυτόν τον ίδιο. Εδώ η ώθηση μπορεί να είναι εντελώς ατομική. Στην πραγματικότητα μόνο μια πράξη βούλησης που πηγάζει από τη διαίσθηση, μπορεί να είναι ατομική. Το να θεωρούμε την εγκληματική πράξη, το κακό, ως έκφραση της ανθρώπινης ατομικότητας με την ίδια έννοια που θεωρούμε την πραγμάτωση της καθαρής διαίσθησης, είναι δυνατό μόνο, αν συμπεριληφθούν τα τυφλά ένστικτα στα στοιχεία της ανθρώπινης ατομικότητας. Όμως το τυφλό ένστικτο που ωθεί τον άνθρωπο στο έγκλημα δεν προέρχεται από τη διαίσθηση και δεν ανήκει σε αυτό που στον άνθρωπο είναι ατομικό· ανήκει σε αυτό που είναι το πιο γενικό, σε αυτό που είναι παρόν στον ίδιο βαθμό σε όλα τα άτομα και μέσα από το οποίο ο άνθρωπος επεξεργάζεται το δικό του δρόμο με αυτό που είναι ατομικό μέσα του. Το ατομικό στοιχείο μέσα μου δεν είναι ο οργανισμός μου με τα ένστικτα και τα αισθήματά του, είναι ο ενιαίος κόσμος των ιδεών που λάμπει μέσα σε αυτόν τον οργανισμό. Οι ορμές, τα ένστικτα και τα πάθη δε δείχνουν τίποτε άλλο παρά μόνο το γεγονός ότι ανήκω στο είδος *άνθρωπος*. Το γεγονός ότι σε αυτές τις ορμές, τα πάθη και τα αισθήματα, εκφράζεται κάτι από τον κόσμο των ιδεών με έναν ιδιαίτερο τρόπο, αποδεικνύει την ατομικότητά μου. Με τα ένστικτα και τις ορμές μου είμαι όπως όλοι οι άλλοι άνθρωποι· με την ιδιαίτερη μορφή της ιδέας με την οποία προσδιορίζω τον εαυτό μου ως Εγώ ανάμεσα στους άλλους, είμαι άτομο. Μόνο μια άλλη οντότητα θα μπορούσε να με ξεχωρίσει από τους άλλους με βάση τη διαφορετική ζώωδη φύση μου· εγώ ο ίδιος ξεχωρίζω τον εαυτό μου από τους άλλους μέσω του σκέπτεσθαί μου, δηλαδή με το να συλλαμβάνω ενεργά αυτό που στον οργανισμό μου εκφράζεται ως ιδέα. Επομένως σίγουρα δεν μπορεί να πει κανείς ότι η πράξη ενός εγκληματία προέρχεται από την ιδέα μέσα του. Στην πραγματικότητα, το χαρακτηριστικό των εγκληματικών πράξεων είναι ακριβώς ότι προκαλούνται από στοιχεία του ανθρώπου που δεν έχουν σχέση με ιδέες.

Αισθανόμαστε μια πράξη ότι είναι ελεύθερη, εφόσον η αιτία της πηγάζει από το ιδεατό μέρος της ατομικής μου οντότητας, ενώ ως *ανελεύθερη* κάθε άλλη πράξη, ανεξάρτητα αν αυτή γίνεται από εξαναγκασμό της φύσης ή από την αναγκαιότητα κάποιου ηθικού κανόνα.

Ελεύθερος είναι ο άνθρωπος, μόνον εφόσον είναι σε θέση σε κάθε στιγμή της ζωής του να υπακούει στον ίδιο του τον εαυτό. Μια ηθική πράξη είναι δική μου πράξη, μόνο αν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ελεύθερη με αυτήν την έννοια. Εδώ γίνεται λόγος για τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για να αισθανθούμε ότι μια ηθελημένη πράξη είναι ελεύθερη. Στη συνέχεια θα δειχθεί πώς μια τέτοια ιδέα της ελευθερίας που έχει κατανοηθεί από καθαρά ηθική άποψη, πραγματώνεται μέσα στην οντότητα του ανθρώπου.

Η ελεύθερη πράξη δεν αποκλείει καθόλου τους ηθικούς νόμους· τους συμπεριλαμβάνει, αλλά φαίνεται να βρίσκεται σε ανώτερο επίπεδο από εκείνες που υπαγορεύονται απ' αυτούς τους ηθικούς νόμους. Γιατί θα πρέπει μια πράξη που έχω κάνει από αγάπη να υπηρετεί λιγότερο το γενικότερο καλό από εκείνη που έχω κάνει απλά και μόνον επειδή αισθάνομαι ότι είναι καθήκον μου να υπηρετώ το γενικό καλό; Η έννοια και μόνο του καθήκοντος αποκλείει την ελευθερία επειδή δε θέλει να αναγνωρίσει το ατομικό στοιχείο, αλλά απαιτεί την υποταγή του σ' ένα γενικό κανόνα. Ως ελεύθερη πράξη νοείται μόνο εκείνη που είναι σύμφωνη με τον ηθικού ιντιβιντουαλισμού.

Όμως πώς είναι δυνατή μια συμβίωση των ανθρώπων, αν καθένας αγωνίζεται να επιβάλλει τη δική του ατομικότητα; Αυτή η αντίρρηση χαρακτηρίζει την κακώς εννοούμενη ηθική. Ο υποστηρικτής μιας τέτοιας ηθικής πιστεύει πως μια κοινωνία ανθρώπων είναι εφικτή, μόνον αν όλοι οι άνθρωποι είναι ενωμένοι μέσα από μια αυστηρά καθορισμένη από κοινού ηθική τάξη. Όμως αυτό που δεν καταλαβαίνει είναι ακριβώς η ενότητα του κόσμου των ιδεών. Δεν κατανοεί πως ο κόσμος των ιδεών που ενεργεί μέσα μου, δεν είναι άλλος απ' αυτόν που ενεργεί στο συνάνθρωπό μου. Αυτή η ενότητα των ιδεών στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο παρά αποτέλεσμα της εμπειρίας της ζωής των ανθρώπων. Πραγματικά δεν μπορεί να είναι κάτι διαφορετικό. Διότι αν μπορούσε να γίνει γνωστή με κάποιον άλλο τρόπο και όχι με παρατήρηση, τότε στη δική της σφαίρα δε θα ίσχυε η ατομική εμπειρία αλλά οι γενικοί κανόνες. Η ατομικότητα είναι εφικτή, μόνον αν όσα γνωρίζει κάθε ατομική οντότητα για τις άλλες, τα γνωρίζει μέσω ατομικής παρατήρησης και μόνον. Η διαφορά ανάμεσα σε μένα και το συνάνθρωπό μου δεν οφείλεται καθόλου στο γεγονός ότι ζούμε σε δυο εντελώς διαφορετικούς πνευματικούς κόσμους, αλλά στο ότι εκείνος δέχεται από τον κοινό μας κόσμο των ιδεών διαφορετικές διαισθήσεις από τις δικές μου. Εκείνος θέλει να βιώσει

τις δικές του δαισθήσεις, εγώ τις δικές μου. Αν όμως πραγματικά και οι δυο ενεργούμε κινούμενοι από την ιδέα και δεν ακολουθούμε εξωτερικές (φυσικές ή πνευματικές) παροτρύνσεις, δεν μπορεί παρά να συναντηθούμε στην κοινή προσπάθεια, στις ίδιες προθέσεις. Στους ηθικά ελεύθερους ανθρώπους αποκλείονται ηθικές παρανοήσεις ή συγκρούσεις. Μόνον ο ηθικά ανελεύθερος που ακολουθεί φυσικές ορμές ή εντολές καθήκοντος που έχει αποδεχτεί, συγκρούεται με τους διπλανούς του, αν εκείνοι δεν υποκύπτουν στο ίδιο ένστικτο ή στην ίδια εντολή. Το να ζούμε αγαπώντας αυτά που κάνουμε και το να αφήνουμε τον εαυτό μας να ζει κατανοώντας τη βούληση του άλλου, αυτό είναι το θεμελιώδες αξίωμα των ελεύθερων ανθρώπων. Οι ελεύθεροι άνθρωποι δε γνωρίζουν άλλο «πρέπει» παρά μόνο εκείνο με το οποίο η βούλησή τους εναρμονίζεται δαισθητικά. Το ποια θα είναι η βούλησή τους σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, αυτό θα το υπαγορεύει η ικανότητά τους για ιδέες.

Αν ο άνθρωπος δεν είχε την ικανότητα από τη φύση του να μπορεί να τα βρίσκει με τους άλλους, κανείς εξωτερικός νόμος δε θα μπορούσε να του την εμφυτεύσει! Μόνο επειδή οι άνθρωποι είναι πνευματικά ένα, καταφέρνουν να ζουν μαζί. Ο ελεύθερος άνθρωπος ζει με την πεποίθηση ότι ο ίδιος και οποιοσδήποτε άλλος ελεύθερος άνθρωπος ανήκουν σε ένα πνευματικό κόσμο, και ότι θα συναντηθούν στις προθέσεις τους. Ο ελεύθερος άνθρωπος δεν απαιτεί από τους συνανθρώπους του να συμφωνήσουν μαζί του αλλά το προσδοκά επειδή αυτό είναι έμφυτο στον άνθρωπο. Εδώ δεν αναφέρομαι στην αναγκαιότητα που συνιστά ο οποιοσδήποτε εξωτερικός θεσμός, αλλά στο φρόνημα, στην ψυχική διάθεση με την οποία ο άνθρωπος, βιώνοντας τον εαυτό του ανάμεσα στους συνανθρώπους του, τους οποίους υπολογίζει, εκφράζει ξεκάθαρα το ιδεώδες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Υπάρχουν πολλοί που θα πουν ότι η έννοια του ελεύθερου ανθρώπου που έχω σκιαγραφήσει εδώ είναι μια ουτοπία· πρακτικά ελεύθερος άνθρωπος δεν υπάρχει πουθενά. Έχουμε να κάνουμε με πραγματικά ανθρώπινα όντα, από τα οποία μπορούμε να προσδοκούμε μια ηθική, μόνο αν υπακούουν σε κάποιο ηθικό νόμο, αν θεωρούν την ηθική τους αποστολή ως καθήκον και δεν ακολουθούν ελεύθερα τις κλίσεις και τις προτιμήσεις τους. Αυτό δεν το αμφισβητώ καθόλου. Μόνον ένας τυφλός θα μπορούσε να το αμφισβητήσει. Αλλά αν αυτό πρόκειται να είναι το τελικό συμπέρασμα, μακριά από όλη αυτήν την υποκρισία περί ηθικής. Ας πούμε τότε απλά ότι η ανθρώπινη φύση

πρέπει να οδηγείται σε υπακοή μόνο στο βαθμό που δεν είναι ελεύθερη. Το αν του επιβάλλεται η ανελευθερία από φυσικά μέσα ή από ηθικούς νόμους, αν ο άνθρωπος είναι ανελεύθερος επειδή ακολουθεί την αχαλίνωτη σεξουαλική του ορμή ή επειδή είναι δέσμιος της συμβατικής ηθικής, είναι από μια ορισμένη άποψη εντελώς αδιάφορο. Μόνο ας μην ισχυριζόμαστε ότι ένας τέτοιος άνθρωπος έχει δίκιο να χαρακτηρίζει μια πράξη ως δική του, τη στιγμή που ωθείται σε αυτήν από μια δύναμη που δεν είναι δική του. Αλλά μέσα σε αυτό το πλαίσιο των καταναγκασμών ανυψώνονται άνθρωποι που επικρατούν ως *ελεύθερα πνεύματα* μέσα σε όλο αυτόν τον κυκλώνα των ηθών, του νομικού κώδικα, της πιστής τήρησης των θρησκευτικών καθηκόντων κτλ. Είναι *ελεύθεροι* στο βαθμό που υπακούουν μόνο στον εαυτό τους, *ανελεύθεροι* όταν υποτάσσονται. Ποιος από μας θα μπορούσε να ισχυριστεί πως σε όλες του τις ενέργειες είναι πραγματικά ελεύθερος; Ωστόσο μέσα στον καθένα μας κατοικεί μια βαθύτερη οντότητα μέσα στην οποία ο ελεύθερος άνθρωπος βρίσκει την έκφρασή του.

Η ζωή μας αποτελείται από ελεύθερες και ανελεύθερες πράξεις. Αλλά δεν μπορούμε να διανοηθούμε την πλήρη έννοια του ανθρώπου χωρίς να έλθουμε αντιμέτωποι με το *ελεύθερο πνεύμα*, την πιο γνήσια έκφραση της ανθρώπινης φύσης. Είμαστε άνθρωποι με την πραγματική έννοια της λέξης στο βαθμό που είμαστε ελεύθεροι.

Αυτό είναι ένα ιδανικό, θα πουν πολλοί. Αναμφίβολα· ένα ιδανικό που ως πραγματικό στοιχείο μέσα μας ανοίγει το δρόμο του προς την επιφάνεια της φύσης μας. Δεν είναι ένα ιδανικό που το επινοήσαμε ή που το ονειρευτήκαμε, είναι κάποιο που έχει ζωή και που φανερώνεται καθαρά ακόμη και στην πιο ατελή μορφή της ύπαρξής του. Αν ο άνθρωπος ήταν μόνο μια φυσική οντότητα, θα ήταν παράλογη η αναζήτηση ιδανικών, ιδεών δηλαδή που δεν ισχύουν προς το παρόν αλλά όμως απαιτείται η πραγμάτωσή τους. Στα πράγματα του εξωτερικού κόσμου η ιδέα προσδιορίζεται από την αντίληψη. Εμείς κάνουμε αυτό που έχουμε να κάνουμε, όταν αναγνωρίζουμε τη σύνδεση της ιδέας με την αντίληψη. Όμως στην περίπτωση του ανθρώπου δε συμβαίνει το ίδιο. Το περιεχόμενο ολόκληρης της ύπαρξής του δεν προσδιορίζεται πλήρως χωρίς αυτόν τον ίδιο· η πραγματική του έννοια ως *ηθικού* ανθρώπου (ως ελεύθερου πνεύματος) δεν είναι εκ των προτέρων αντικειμενικά ενωμένη με την εικόνα-αντίληψη «άνθρωπος», έτσι που να χρειάζεται μόνο η επιβεβαίωση εκ των

υστέρων μέσω της γνώσης. Ο άνθρωπος θα πρέπει ο ίδιος, με δική του δραστηριότητα να συνδέσει την έννοια του με την αντίληψη άνθρωπος. Εδώ η έννοια και η αντίληψη συμπίπτουν, μόνον όταν ο ίδιος ο άνθρωπος τις κάνει να συμπίπτουν. Το καταφέρνει όμως, μόνον αν έχει βρει την έννοια του ελεύθερου πνεύματος, δηλαδή αν έχει βρει την έννοια του δικού του εαυτού. Στον αντικειμενικό κόσμο έχει χαραχθεί από την οργάνωσή μας μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην αντίληψη και την έννοια. Η γνώση υπερβαίνει αυτόν το διαχωρισμό. Ο διαχωρισμός αυτός δε λείπει από την υποκειμενική μας φύση. Ο άνθρωπος τον υπερβαίνει στην πορεία της εξέλιξής του με το να εκφράζει την έννοια του εαυτού στην εξωτερική του ύπαρξη. Έτσι, τόσο η διανοητική όσο και η ηθική ζωή του ανθρώπου τον οδηγεί στη διπλή του φύση, αυτήν του αντιλαμβάνεσθαι (άμεση εμπειρία) όπως και αυτήν του σκέπτεσθαι. Η διανοητική ζωή υπερβαίνει τη διπλή φύση μέσω της γνώσης, η ηθική μέσω της αληθινής πραγμάτωσης του ελεύθερου πνεύματος. Κάθε ύπαρξη έχει τη δική της έμφυτη έννοια (ο νόμος του είναι και του πράττειν του) αλλά αυτή η έννοια στα εξωτερικά αντικείμενα είναι αδιάσπαστα συνδεδεμένη με την αντίληψη, και χωρίζεται απ' αυτήν μόνο μέσα στον πνευματικό μας οργανισμό. Στον άνθρωπο τον ίδιο αρχικά έννοια και αντίληψη είναι χωρισμένες *πραγματικά*, για να ενωθούν εξίσου *πραγματικά* απ' αυτόν τον ίδιο. Μπορεί κάποιος να διατυπώσει την αντίρρηση: κάθε στιγμή στη ζωή του ανθρώπου υπάρχει μια ορισμένη έννοια που αντιστοιχεί στην αντίληψη που έχουμε γι' αυτόν, όπως ακριβώς συμβαίνει και με οποιοδήποτε άλλο πράγμα. Μπορώ να σχηματίσω για μένα την έννοια ενός συγκεκριμένου τύπου ανθρώπου και ακόμα μπορώ να βρω έναν τέτοιο άνθρωπο που μου δίνεται ως αντίληψη· αν τώρα προσθέσω σ' αυτήν και την έννοια ενός ελεύθερου πνεύματος, θα έχω δυο έννοιες για το ίδιο αντικείμενο.

Αυτός ο τρόπος σκέψης είναι μονόπλευρος. Ως αντικείμενο αντίληψης υπόκειμαι σε διαρκή μεταβολή. Ως παιδί ή μουν άλλος, άλλος ως νέος και άλλος, διαφορετικός ως άνδρας. Πραγματικά την κάθε στιγμή η εικόνα-αντίληψη του εαυτού είναι διαφορετική από την αμέσως προηγούμενη. Αυτές οι μεταβολές μπορούν να συντελούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε πάντοτε ο ίδιος μόνον τύπος ανθρώπου να αποκαλύπτεται μέσα σ' αυτές ή να παρουσιάζουν την έκφραση ενός ελεύθερου πνεύματος. Σε τέτοιες αλλαγές υπόκειται η δράση μου ως αντικείμενο αντίληψης.

Το αντιληπτό αντικείμενο «άνθρωπος» έχει τη δυνατότητα να μεταμορφώνεται, ακριβώς όπως ο σπόρος εμπεριέχει τη δυνατότητα να γίνει πλήρες φυτό. Το φυτό μεταμορφώνεται εξαιτίας της έμφυτης αντικειμενικής νομοτέλειας, ενώ ο άνθρωπος παραμένει στην ατελή του κατάσταση, αν δε χρησιμοποιήσει τα στοιχεία για μεταμόρφωση που έχει μέσα του, ώστε να μεταμορφωθεί με τις δικές του δυνάμεις. Η φύση κάνει τον άνθρωπο απλά μια φυσική οντότητα· η κοινωνία τον κάνει νομοταγή· μόνον ο *ίδιος* μπορεί να φτιάξει μια *ελεύθερη* οντότητα από τον εαυτό του. Η φύση ελευθερώνει τον άνθρωπο από τα δεσμά της σε ένα ορισμένο στάδιο της εξέλιξής του· η κοινωνία οδηγεί αυτήν την εξέλιξη σ' ένα επόμενο στάδιο· μόνο ο ίδιος ο άνθρωπος μπορεί να βάλει στον εαυτό του την τελευταία πινελιά.

Η άποψη επομένως της ελεύθερης ηθικής δεν υποστηρίζει ότι το ελεύθερο πνεύμα είναι η μόνη μορφή με την οποία ο άνθρωπος μπορεί να υπάρξει. Βλέπει την ελεύθερη πνευματικότητα μόνο ως το τελικό στάδιο της εξέλιξης του ανθρώπου. Με αυτό δεν αρνείται ότι η συμπεριφορά σύμφωνα με κανόνες δικαιολογείται ως στάδιο εξέλιξης. Μόνο που δεν μπορεί να αναγνωριστεί ως απόλυτη άποψη στην ηθική, διότι το ελεύθερο πνεύμα υπερβαίνει τους κανόνες με την έννοια ότι δεν αποδέχεται απλά εντολές ως κίνητρά του, αλλά κατευθύνει τη δράση του σύμφωνα με τις δικές του ωθήσεις (διαισθήσεις).

Όταν ο Καντ λέει για το καθήκον: «Καθήκον! Εσύ, όνομα ισχυρό και μεγάλο, που δεν έχεις τίποτε αξιαγάπητο, τίποτε αρεστό που να έλκει, που μόνο υποταγή απαιτείς» εσύ που «νόμο φτιάχνειςτέτοιο που μπροστά του όλες οι ροπές σιωπούν, αν και κρυφά σε πολεμούν», τότε ο άνθρωπος μέσα από τη συνείδηση του ελεύθερου πνεύματος απαντά: «ελευθερία! Εσύ, όνομα φιλικό και ανθρώπινο, που εμπεριέχεις ό,τι πιο ηθικά αγαπημένο, ό,τι πιο πολύ τιμά η ανθρώπινη υπόστασή μου, και που δεν με κάνεις υπηρέτη κανενός, εσύ που δε φτιάχνεις κάποιο νόμο, παρά περιμένεις αυτόν που η ηθική μου αγάπη η ίδια ως νόμο θα δεχθεί, επειδή μπροστά σε κάθε καταναγκαστικό νόμο νιώθει ανελεύθερη».

Αυτή είναι η αντίθεση ανάμεσα σε μια ηθική βασισμένη απλά στο νόμο και στην ηθική που βασίζεται στην εσωτερική ελευθερία.

Ένας στενόμυαλος μάλιστα που βλέπει την προσωποποίηση της ηθικής σε εξωτερικούς κανόνες, ίσως δει στο ελεύθερο πνεύμα ακόμη και έναν άνθρωπο επικίνδυνο. Αυτό όμως συμβαίνει απλά επειδή η ματιά του είναι

προσκολλημένη σε μια ορισμένη εποχή. Αν ήταν ικανός να δει πέρα απ' αυτήν, θα διαπίστωνε αμέσως πως το ελεύθερο πνεύμα χρειάζεται να πάει πέρα από τους νόμους του κράτους του τόσο σπάνια όσο κι αυτός ο ίδιος, αλλά ποτέ δε χρειάζεται να έρθει σε πραγματική αντίθεση με αυτούς, διότι όλοι οι νόμοι του κράτους, ακριβώς όπως και όλοι οι άλλοι αντικειμενικοί νόμοι της ηθικής, έχουν ξεπηδήσει από τις διαισθήσεις ελεύθερων πνευμάτων. Δεν υπάρχει κανόνας που επιβάλλεται από την εξουσία της οικογένειας, χωρίς να έχει συλληφθεί κάποτε διαισθητικά και να έχει θεσπισθεί από κάποιο γενάρχη· παρόμοια, οι συμβατικοί ηθικοί νόμοι αρχικά καθιερώνονται από ορισμένους ανθρώπους, και οι νόμοι του κράτους γεννιούνται στο κεφάλι κάποιων πολιτικών. Αυτά τα ηγετικά πνεύματα έθεσαν νόμους στους άλλους ανθρώπους, και ανελεύθερος γίνεται μόνο εκείνος που ξεχνά αυτήν την προέλευση και ή τους μετατρέπει σε πέρα από τον άνθρωπο εντολές, αντικειμενικές ηθικές έννοιες του καθήκοντος, ανεξάρτητες από τον άνθρωπο, ή τους θεωρεί ως φωνή που τον προστάζει από μέσα και που θεωρεί με λανθασμένο, μυστικιστικό τρόπο ότι τον εξαναγκάζει. Από την άλλη πλευρά, αυτός που δεν παραβλέπει αυτήν την προέλευση, αλλά αναζητεί σ' αυτήν τον άνθρωπο, εκτιμά πως τέτοιοι νόμοι ανήκουν στον ίδιο κόσμο των ιδεών, από τον οποίον και αυτός ο ίδιος αντλεί ηθικές διαισθήσεις. Αν πιστεύει πως έχει καλύτερες διαισθήσεις, θα προσπαθήσει να τις βάλει στη θέση αυτών που ήδη υπάρχουν. Αν βρίσκει σωστές τις υπάρχουσες, θα συνεχίσει να ενεργεί σύμφωνα με αυτές σαν να ήταν δικές του.

Δεν πρέπει να υιοθετήσουμε τη στερεότυπη έκφραση: ο άνθρωπος υπάρχει μόνο για να πραγματώνει μια αρκετά ξένη προς αυτόν ηθική παγκόσμια τάξη. Αυτός που ισχυρίζεται κάτι τέτοιο, παραμένει, όσον αφορά στη γνώση του για τον άνθρωπο, στην ίδια θέση που βρισκόταν η επιστήμη, όταν πίστευε πως ο ταύρος έχει τα κέρατα για να μπορεί να κουτουλά. Ευτυχώς οι επιστήμονες έχουν απορρίψει μια τέτοια έννοια σκοπιμότητας ως νεκρή θεωρία. Η ηθική μπορεί να απελευθερωθεί πιο δύσκολα απ' αυτήν. Αλλά ακριβώς όπως τα κέρατα δεν υπάρχουν για να κουτουλά ο ταύρος, αλλά ο ταύρος μπορεί να κουτουλά *χάρη* στην ύπαρξή τους, έτσι και ο άνθρωπος δεν υπάρχει εξαιτίας της ηθικής, αλλά η ηθική υπάρχει *χάρη* στην ύπαρξή του. Ο ελεύθερος άνθρωπος ενεργεί ηθικά επειδή έχει μια ηθική ιδέα, δεν ενεργεί ηθικά για να

παράγει ηθική. Οι άνθρωποι ως άτομα με τις ηθικές ιδέες που ανήκουν στη φύση τους, είναι προϋπόθεση για μια παγκόσμια ηθική τάξη.

Ο άνθρωπος ως άτομο είναι πηγή κάθε ηθικής και κέντρο της επίγειας ζωής. Κράτος και κοινωνία υπάρχουν μόνο επειδή προκύπτουν ως αναγκαίο επακόλουθο της ζωής των ατόμων. Το ότι το κράτος και η κοινωνία επενεργούν με τη σειρά τους στην ατομική ζωή, είναι το ίδιο κατανοητό όπως ακριβώς τα χτυπήματα που γίνονται με τα κέρατα του ταύρου, συντελούν στην παραπέρα ανάπτυξη των ίδιων των κεράτων, που θα ατροφούσαν μετά από μακρόχρονη έλλειψη χρήσης. Ακριβώς έτσι θα ατροφούσε και το άτομο, αν ακολουθούσε μια απομονωμένη ζωή έξω από την ανθρώπινη κοινωνία. Πραγματικά, ακριβώς γι' αυτόν το λόγο διαμορφώνεται η τάξη στην κοινωνία, έτσι που να ανταποκρίνεται ευνοϊκά στο άτομο.

10^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΜΟΝΙΣΜΟΣ

Ο αφελής άνθρωπος, που δέχεται ως πραγματικό μόνον αυτό που μπορεί να δει με τα μάτια του και να πιάσει με τα χέρια του, απαιτεί επίσης κίνητρα αντιληπτά από τις αισθήσεις του, για να διάγει μια ηθική ζωή. Απαιτεί μια οντότητα που να του κάνει γνωστά αυτά τα κίνητρα με τρόπο κατανοητό από τις αισθήσεις του. Είναι έτοιμος να επιτρέψει σε κάποιον που θεωρεί πιο σοφό και πιο δυνατό από τον ίδιο, ή σε μια δύναμη που, για κάποιο λόγο, στέκεται πάνω απ' αυτόν, να του τα υπαγορεύει υπό μορφή εντολών. Μ' αυτόν τον τρόπο προκύπτουν ως ηθικές αρχές οι εξουσίες της οικογένειας, του κράτους, της κοινωνίας, της εκκλησίας και του Θεού, που ήδη αναφέρθηκαν. Ο άνθρωπος με στενότερες αντιλήψεις μπορεί να πιστεύει ακόμα και σε κάποιον άλλο άνθρωπο. Ο κάπως πιο προχωρημένος αφήνει η ηθική του συμπεριφορά να υπαγορεύεται από μια πλειοψηφία (κράτος, κοινωνία). Πάντα υπάρχουν αντιληπτές εξουσίες πάνω στις οποίες στηρίζεται. Τέλος, αυτός στον οποίο γεννιέται η πεποίθηση ότι βασικά αυτές οι δυνάμεις δεν είναι παρά άνθρωποι αδύνατοι όπως κι αυτός ο ίδιος, αναζητά καθοδήγηση από μια ανώτερη δύναμη, ένα Θείο Ον, στο οποίο όμως προσδίδει αντιληπτές ιδιότητες. Απ' αυτό το Ον του υπαγορεύεται το εννοιολογικό περιεχόμενο της ηθικής του ζωής, πάλι με αισθητό τρόπο, και αυτό γίνεται είτε όταν, για παράδειγμα, ο Θεός εμφανίζεται στην καιγόμενη βάτο, είτε όταν κινείται ανάμεσα στους ανθρώπους με ανθρώπινη μορφή και εκείνοι μπορούν να Τον ακούνε να τους λέει τί πρέπει και τί δεν πρέπει να κάνουν.

Το ανώτερο επίπεδο εξέλιξης του αφελούς ρεαλισμού στο χώρο της ηθικής είναι εκείνο όπου η ηθική εντολή (η ηθική ιδέα) είναι αποκομμένη από κάθε οντότητα έξω από τον εαυτό του, μια εντολή την οποία συλλαμβάνει, υποθετικά, ως απόλυτη δύναμη στο εσωτερικό του. Αυτό που αρχικά θεωρούσε ο άνθρωπος ως εξωτερική φωνή του Θεού, θεωρεί τώρα ως ανεξάρτητη δύναμη μέσα του και μιλά γι' αυτή με τρόπο που την ταυτίζει με τη συνείδηση.

Όταν αυτό συμβαίνει, έχουμε ήδη αφήσει το επίπεδο της αφελούς συνείδησης και έχουμε εισέλθει στην περιοχή όπου οι ηθικοί νόμοι έχουν γίνει αυτόνομοι κανόνες. Εκεί δεν έχουν πια κανένα φορέα αλλά γίνονται

αυθύπαρκτες μεταφυσικές οντότητες. Είναι ανάλογες με τις αόρατες «ορατές δυνάμεις» του μεταφυσικού ρεαλισμού ο οποίος δεν αναζητά την πραγματικότητα μέσα από το μέρος εκείνο της πραγματικότητας που έχει ο άνθρωπος στο σκέπτεσθαι, αλλά με εικασίες τις προσμετρά στις πραγματικές του εμπειρίες. Αυτοί οι κανόνες της ηθικής που ανήκουν σε περιοχές έξω από τον άνθρωπο εμφανίζονται πάντα ως χαρακτηριστικά που συνοδεύουν το μεταφυσικό ρεαλισμό. Διότι ο μεταφυσικός ρεαλισμός αναγκάζεται και την καταγωγή επίσης της ηθικής να αναζητήσει στη σφαίρα μιας έξω από τον άνθρωπο πραγματικότητας. Εδώ υπάρχουν διάφορα ενδεχόμενα. Αν η υποτιθέμενη οντότητα συλλαμβάνεται ως μια οντότητα που δεν είναι ικανή να σκέπτεται από μόνη της αλλά ενεργεί σύμφωνα με καθαρά μηχανικούς νόμους, όπως την παρουσιάζει η θεωρία του υλισμού, τότε αυτή εκτός από τον εαυτό της πρέπει να δημιουργεί με καθαρά μηχανιστική αναγκαιότητα και το ανθρώπινο άτομο επίσης, με όλες του τις χαρακτηριστικές ιδιότητες. Η συνείδηση της ελευθερίας τότε δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια ψευδαίσθηση, διότι ενώ θεωρώ τον εαυτό μου ως δημιουργό των πράξεών μου, μέσα μου ενεργεί η ύλη με την οποία είμαι κατασκευασμένος καθώς και τα φαινόμενα της κίνησής της. Θεωρώ τον εαυτό μου ελεύθερο· ωστόσο στην πραγματικότητα όλες μου οι πράξεις δεν είναι παρά μόνο το αποτέλεσμα των υλικών διαδικασιών που αποτελούν τη βάση της σωματικής και νοητικής μου οργάνωσης. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, έχουμε την αίσθηση ότι είμαστε ελεύθεροι απλά και μόνον επειδή δε γνωρίζουμε τα κίνητρα που μας εξαναγκάζουν να ενεργούμε. «Πρέπει εδώ να τονίσουμε πάλι ότι αυτή η αίσθηση της ελευθερίας βασίζεται στην απουσία εξωτερικών πιεστικών κινήτρων...». « Οι πράξεις μας όπως και η σκέψη μας υπόκεινται σε μια αδήριτη αναγκαιότητα». (Ziehen, *Leitfaden der physiologischen Psychologie*, Seite 207f. *Τα μονοπάτια της φυσιολογικής ψυχολογίας*, σελ. 207.)⁵

Μια άλλη περίπτωση είναι εκείνη όπου ένας άνθρωπος βλέπει το πέρα από τον άνθρωπο Απόλυτο, που βρίσκεται πίσω από τον κόσμο των φαινομένων ως πνευματική οντότητα. Σε αυτήν την περίπτωση θα αναζητήσει και την ώθηση επίσης για τις πράξεις του σε μια αντίστοιχη πνευματική δύναμη. Οι ηθικές αρχές που βρίσκονται στη λογική του ανθρώπου θα θεωρηθούν ότι απορρέουν από αυτή καθαυτή την οντότητα που έχει τις δικές της ιδιαίτερες προθέσεις σε

⁵ Σχετικά με τον τρόπο που συζητιέται εδώ ο «υλισμός» καθώς και η επιχειρηματολογία του δεξ «Προσθήκη» στο τέλος του κεφαλαίου.

σχέση με τον άνθρωπο. Στο δυϊστή αυτής της κατηγορίας οι ηθικοί νόμοι φαίνεται να υπαγορεύονται από το «Απόλυτο», ενώ ο άνθρωπος οφείλει να ερευνά και να εκτελεί τις βουλές αυτής της Απόλυτης Ύπαρξης χρησιμοποιώντας απλά τη λογική του. Η ηθική παγκόσμια τάξη εμφανίζεται στο δυϊστή ως η αντιληπτή αντανάκλαση μιας τάξης ανώτερου βαθμού που βρίσκεται πίσω της. Η επίγεια ηθική είναι η εκδήλωση της παγκόσμιας τάξης που βρίσκεται πέρα από τον άνθρωπο. Δεν είναι ο άνθρωπος το θέμα σε αυτήν την ηθική τάξη αλλά η οντότητα η ίδια, δηλαδή η υπερ-ανθρώπινη οντότητα. Ο άνθρωπος *οφείλει* να κάνει αυτό που *θέλει* αυτή η οντότητα. Ο *E. Χάρτμαν* που φαντάζεται αυτήν την οντότητα ως μια Θεότητα για την οποία η ίδια η ύπαρξή Της είναι πόνος, πιστεύει πως αυτή η Θεία Ύπαρξη δημιούργησε τον κόσμο, για να λυτρωθεί μέσα απ' αυτόν τον ατέλειωτο, αβάσταχτο πόνο της. Γι' αυτό το λόγο ο φιλόσοφος αυτός θεωρεί την ηθική εξέλιξη της ανθρωπότητας ως μια διαδικασία που γίνεται για τη λύτρωση της Θεότητας. «Μόνο μέσα από την οικοδόμηση μιας οικουμενικής ηθικής τάξης από ευφυή και με αυτοσυνείδηση άτομα, μπορεί η εξέλιξη, η πορεία του κόσμου να οδηγηθεί στο στόχο της... ». «Αληθινή ύπαρξη είναι η σάρκωση της Θεότητας, η εξέλιξη του κόσμου είναι τα Πάθη του ενσαρκωθέντος Θεού και συγχρόνως η πορεία για τη λύτρωση Εκείνου που σταυρώθηκε ενσαρκωμένος· ηθική όμως είναι η συμβολή στη συντόμευση αυτής της πορείας των παθών και της λύτρωσης». (*E. Χάρτμαν, Phänomenologie des sittlichen Bewußtseins S. 871, Φαινομενολογία της ηθικής συνείδησης σελ. 871*).

Εδώ ο άνθρωπος δεν πράττει επειδή το θέλει, αλλά οφείλει να πράττει επειδή ο Θεός θέλει να λυτρωθεί. Όπως ο υλιστής δυϊστής θεωρεί τον άνθρωπο ένα αυτόματο του οποίου οι πράξεις δεν είναι παρά μόνο το αποτέλεσμα ενός καθαρά μηχανιστικού συστήματος, το ίδιο και ο σπιριτουαλιστής δυϊστής (δηλαδή εκείνος που βλέπει το Απόλυτο, την Οντότητα την ίδια, ως κάτι πνευματικό στο οποίο ο άνθρωπος δεν έχει καμιά συμμετοχή με την συνειδητή του εμπειρία) τον θεωρεί σκλάβο της θέλησης αυτού του Απόλυτου. Η ελευθερία εδώ έχει αποκλειστεί τόσο από τον υλισμό όσο και από το μονόπλευρο σπιριτουαλισμό, στην πραγματικότητα από οποιοδήποτε είδος μεταφυσικού ρεαλισμού που συμπεραίνει αλλά δε βιώνει κάτι πέρα από τον άνθρωπο ως αληθινή πραγματικότητα.

Τόσο ο αφελής όσο και ο μεταφυσικός ρεαλισμός, για να είναι συνεπείς πρέπει να αρνηθούν την ελευθερία, για ένα και τον αυτό λόγο: αμφότεροι βλέπουν τον άνθρωπο μόνο ως εκείνον που είναι εντεταλμένος να φροντίζει και να εκτελεί αρχές που του επιβλήθηκαν από αναγκαιότητα. Ο αφελής ρεαλισμός σκοτώνει την ελευθερία με την υποταγή του ανθρώπου στην αυθεντία μιας επινοημένης οντότητας αντιληπτής ή ανάλογης με τις αντιληπτές, ή τέλος στην αυθεντία της αφηρημένης εσωτερικής φωνής που ο ίδιος την *ερμηνεύει* ως «συνείδηση». Ο μεταφυσικός φιλόσοφος που καταλήγει απλά στην ύπαρξη μιας πραγματικότητας πέρα από τον άνθρωπο, δεν μπορεί να αναγνωρίσει την ελευθερία, αφού αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως ον που καθορίζεται μηχανικά ή ηθικά από κάποιο «Όν καθαυτό».

Ο *μονισμός* θα πρέπει να αναγνωρίσει την εν μέρει δικαιολογημένη άποψη του αφελούς ρεαλισμού επειδή ο αφελής ρεαλισμός αναγνωρίζει την πραγματικότητα του κόσμου των αντιλήψεων. Όποιος δεν είναι ικανός να παράγει ηθικές ιδέες μέσω διαίσθησης, πρέπει να τις δέχεται από άλλους. Όσο ένας άνθρωπος δέχεται τις ηθικές του αρχές απέξω, είναι στην πραγματικότητα ανελεύθερος. Ο μονισμός όμως αποδίδει στην ιδέα την ίδια σπουδαιότητα που αποδίδει και στην αντίληψη. Αλλά η ιδέα μπορεί να φανερωθεί στον άνθρωπο ως άτομο. Στο βαθμό που ο άνθρωπος ακολουθεί τις ωθήσεις που προέρχονται από αυτήν, αισθάνεται ελεύθερος. Ο μονισμός όμως αρνείται οποιαδήποτε δικαιολόγηση της μεταφυσικής που απλά αντλεί τα συμπεράσματά της, και κατά συνέπεια και τα κίνητρα δράσης, από τα επονομαζόμενα «Όντα καθαυτά». Σύμφωνα με τη μονιστική άποψη ο άνθρωπος μπορεί να ενεργεί *ανελεύθερα* όταν ακολουθεί κάποιο αντιληπτό εξωτερικό εξαναγκασμό, ενώ *ελεύθερα* όταν υπακούει μόνο στον ίδιο του τον εαυτό. Ο μονισμός δεν αναγνωρίζει κανένα ασυνείδητο εξαναγκασμό κρυμμένο πίσω από την αντίληψη και την έννοια. Αν κάποιος ισχυρίζεται ότι η πράξη ενός συνανθρώπου του γίνεται ανελεύθερα, πρέπει να προσδιορίσει το πράγμα, τον άνθρωπο ή το θεσμό μέσα στον αντιληπτό κόσμο που τον παρακίνησε στην τέλεση αυτής της πράξης· αν βασίζει τον ισχυρισμό του σε αιτίες δράσης που βρίσκονται έξω από τον κόσμο της αισθητής και πνευματικής πραγματικότητας, δε γίνεται δεκτός από το μονισμό.

Σύμφωνα με την μονιστική άποψη, ο άνθρωπος ενεργεί εν μέρει ελεύθερα και εν μέρει ανελεύθερα. Διαπιστώνει ότι είναι ανελεύθερος στον κόσμο των αντιλήψεων, όμως μέσα του αναπτύσσει το *ελεύθερο* πνεύμα.

Οι ηθικές επιταγές, τις οποίες ο μεταφυσικός ρεαλιστής που εργάζεται με καθαρά συμπεράσματα πρέπει να θεωρήσει ως απόρροια μιας ανώτερης δύναμη, είναι για τον υποστηρικτή του μονισμού *ανθρώπινες σκέψεις*: γι' αυτόν η παγκόσμια ηθική τάξη δεν είναι το αποτύπωμα, ούτε μιας καθαρά μηχανιστικής φυσικής τάξης, ούτε μιας έξω από τον άνθρωπο παγκόσμιας τάξης, μόνο είναι το απόλυτα ελεύθερο έργο του ανθρώπου κι όχι η θέληση κάποιας άλλης οντότητας στον κόσμο την οποία είναι υποχρεωμένος να εκτελέσει. Είναι η δική του θέληση· υλοποιεί τις δικές του αποφάσεις και προθέσεις και όχι εκείνες μιας άλλης οντότητας. Ο μονισμός δε βλέπει πίσω από τον άνθρωπο που δρα τους σκοπούς μιας ανώτερης αρχής που τον κατευθύνει και τον καθορίζει σύμφωνα με τη θέλησή της, αλλά ότι, στο βαθμό που πραγματώνουν τις δικές τους διαισθητικές ιδέες οι άνθρωποι, απλά επιδιώκουν τους δικούς τους *ανθρώπινους* σκοπούς. Και μάλιστα κάθε άτομο επιδιώκει τους δικούς του ιδιαίτερους σκοπούς, διότι ο κόσμος των ιδεών εκφράζεται μόνο μέσα από άτομα και όχι μέσα από ομάδες. Αυτό που παρουσιάζεται ως κοινός στόχος ενός συνόλου ανθρώπων, είναι απλά το αποτέλεσμα των ξεχωριστών πράξεων βούλησης ατόμων και τις περισσότερες φορές μάλιστα κάποιων ολίγων, οι οποίοι διακρίνονται ανάμεσα στους άλλους που τους ακολουθούν, ως αυθεντίες. Καθένας μας καλείται να γίνει *ελεύθερο πνεύμα*, όπως ακριβώς κάθε μπουμπουκι έχει τη δυνατότητα να γίνει τριαντάφυλλο.

Ο μονισμός λοιπόν είναι μια *φιλοσοφία της ελευθερίας* στην περιοχή της πραγματικά ηθικής πράξης. Επειδή είναι μια φιλοσοφία της πραγματικότητας, απορρίπτει τους μεταφυσικούς, μη πραγματικούς περιορισμούς του ελεύθερου πνεύματος, στον ίδιο βαθμό που αποδέχεται τους φυσικούς και ιστορικούς (αφελώς πραγματικούς) περιορισμούς του αφελούς ανθρώπου. Επειδή δε βλέπει τον άνθρωπο ως ένα ολοκληρωμένο δημιούργημα που ξεδιπλώνει την πλήρη του φύση την κάθε στιγμή της ζωής του, θεωρεί πως η διαμάχη σχετικά με το αν ο άνθρωπος είναι *ελεύθερος ή όχι* ως άνθρωπος, είναι άνευ νοήματος. Βλέπει τον άνθρωπο ως μια αυτοεξελισσόμενη οντότητα και αναρωτιέται, αν

στην πορεία αυτής της εξέλιξης θα μπορέσει να φθάσει μέχρι το επίπεδο του ελεύθερου πνεύματος.

Ο μονισμός γνωρίζει ότι η Φύση δεν αποδεσμεύει τον άνθρωπο από τους κόλπους της ως ένα εντελώς ελεύθερο πνεύμα, αλλά ότι τον οδηγεί μέχρι ένα ορισμένο στάδιο, πέρα από το οποίο αυτός ως μη ελεύθερη οντότητα συνεχίζει να εξελίσσεται, ώσπου να φθάσει σ' εκείνο το σημείο όπου βρίσκει τον ίδιο του τον εαυτό.

Για το μονισμό είναι σαφές ότι δεν μπορεί να είναι πραγματικά ηθικό ένα ον που ενεργεί υπό την πίεση φυσικών ή ηθικών εξαναγκασμών. Θεωρεί το στάδιο της αυτόματης συμπεριφοράς (των ορμών και των ενστίκτων) καθώς και εκείνο της υπακοής (των ηθικών κανόνων), ως αναγκαία προστάδια της ηθικής, όμως βλέπει επίσης ότι και τα δύο αυτά μεταβατικά στάδια μπορούν να ξεπεραστούν από το ελεύθερο πνεύμα. Ο μονισμός απελευθερώνει την πραγματικά ηθική κοσμοαντίληψη και από τα εγκόσμια δεσμά των αφελών ηθικών αρχών και από τις υπερβατικές ηθικές αρχές που οι μεταφυσικοί εικάζουν. Τις πρώτες δεν μπορεί να τις εξαφανίσει από τον κόσμο, όπως ακριβώς δεν μπορεί να εξαφανίσει και τις αντιλήψεις, ενώ τις δεύτερες τις απορρίπτει, επειδή αναζητά τις αρχές της εξήγησης όλων των φαινομένων που συμβαίνουν στον κόσμο, μέσα και όχι έξω απ' αυτόν. Ο μονισμός, ακριβώς όπως αρνείται να σκεφθεί γνωστικές διαδικασίες διαφορετικές απ' αυτές που ισχύουν για τον άνθρωπο (δες κεφ. 7, σελ 70), το ίδιο αποφασιστικά απορρίπτει και τη σκέψη για ηθικές αρχές, διαφορετικές απ' αυτές που ισχύουν για τον άνθρωπο. Η ανθρώπινη ηθική, όπως και η ανθρώπινη γνώση, εξαρτάται από την ανθρώπινη φύση. Και ακριβώς όπως υπάρξεις διαφορετικού είδους θα αντιλαμβάνονταν τη γνώση ως κάτι εντελώς διαφορετικό απ' ότι εμείς, έτσι θα είχαν και μια ηθική διαφορετική από τη δική μας. Η ηθικότητα για το μονιστή είναι μια ειδικά ανθρώπινη ιδιότητα και η *ελευθερία* είναι ο τρόπος με τον οποίον ο άνθρωπος την εκφράζει.

1η Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918.

Μια δυσκολία που μπορεί να προκύψει σχετικά με τα επιχειρήματα που εκτέθηκαν στα δυο τελευταία κεφάλαια, συνίσταται στο ότι πιστεύει κανείς πως βρίσκεται μπροστά σε μια αντίφαση. Από τη μια πλευρά γίνεται λόγος για την εμπειρία του σκέπτεσθαι που αισθανόμαστε ότι έχει καθολική αξία, το ίδιο έγκυρη για κάθε ανθρώπινη συνείδηση· από την άλλη επισημαίνεται ότι οι

ιδέες που γίνονται πράξη στην ηθική ζωή και που είναι του ίδιου είδους με τις ιδέες που υφίστανται επεξεργασία στο σκέπτεσθαι, εκφράζονται στην ανθρώπινη συνείδηση με τρόπο εντελώς ατομικό. Αν κάποιος δεν μπορεί να πάρει πιο πέρα από το να βλέπει αυτή την αντίθεση ως «αντίφαση», και αν δεν μπορεί να δεχθεί ότι ακριβώς στη ζωντανή αναγνώριση αυτής της *πραγματικά υπάρχουσας* αντίθεσης αποκαλύπτεται ένα μέρος της ουσιαστικής ανθρώπινης φύσης, δε θα μπορεί να δει ούτε την ιδέα της γνώσης, ούτε την ιδέα της ελευθερίας στην πραγματική τους έννοια. Για εκείνους που θεωρούν ότι οι έννοιές τους απλά αποσπώνται από τον αισθητό κόσμο και που δεν επιτρέπουν στη διαίσθηση να πάρει τη θέση που δικαιούται, πρέπει η σκέψη που παρουσιάζεται εδώ ως μια πραγματικότητα, να φαίνεται ότι συνιστά μια «καθαρή αντίφαση». Αν κατανοήσουμε πραγματικά το πώς *βιώνονται* διαισθητικά οι ιδέες ως μια αυτοστηριζόμενη πραγματικότητα, θα μας γίνει σαφές ότι κατά τη διαδικασία της γνώσης ο άνθρωπος βιώνει, στην επαφή του με τον κόσμο των ιδεών, μια πορεία προς κάτι που είναι κοινό για όλους τους ανθρώπους, που όμως, όταν αντλεί απ' αυτόν τον κόσμο των ιδεών τις διαισθήσεις για τις πράξεις της βούλησής του, εξατομικεύει ένα μέρος αυτού του κόσμου *με την ίδια δραστηριότητα* που εφαρμόζει ως οικουμενική ανθρώπινη οντότητα κατά την πνευματική-ιδεατή γνωστική διαδικασία. Αυτό ακριβώς που εμφανίζεται ως λογική αντίφαση ανάμεσα στον οικουμενικό χαρακτήρα των γνωστικών ιδεών και τον ατομικό χαρακτήρα των ηθικών ιδεών, γίνεται ζωντανή έννοια, όταν ιδωθεί στην *πραγματική* του ουσία. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ουσιαστικής ανθρώπινης φύσης είναι ότι αυτό που συλλαμβάνεται διαισθητικά κινείται μέσα στον άνθρωπο σαν ένα ζωντανό εκκρεμές ανάμεσα στην οικουμενικά έγκυρη γνώση και στο ατομικό βίωμά της. Για κάποιον που δεν μπορεί να δει το μισό αυτής της ταλάντωσης στην πραγματικότητά του, το σκέπτεσθαι παραμένει απλά και μόνο μια υποκειμενική, ανθρώπινη δραστηριότητα, ενώ για εκείνον που δεν μπορεί να συλλάβει το άλλο μισό, η δραστηριότητα του ανθρώπου στο σκέπτεσθαι φαίνεται να χάνει όλη την ατομική της ζωή. Για το στοχαστή της πρώτης περίπτωσης ακατανόητη είναι η γνωστική δραστηριότητα ενώ γι' αυτόν της δεύτερης η ηθική ζωή. Αμφότεροι, προκειμένου να εξηγήσουν τη μια ή την άλλη πλευρά, θα επιστρατεύσουν όλους τους τρόπους που μπορεί κανείς να φαντασθεί, που όμως είναι αστήρικτοι όλοι τους, είτε επειδή τους είναι

εντελώς αδύνατον να συλλάβουν το σκέπτεσθαι ως κάτι που μπορεί στην πραγματικότητα να βιωθεί, είτε επειδή λόγω παρανόησης τη θεωρούν ως μια απλή, αφηρημένη δραστηριότητα.

2η Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918.

Παραπάνω (δες 10^ο κεφ.) γίνεται λόγος για τον υλισμό. Γνωρίζω πολύ καλά ότι υπάρχουν στοχαστές - όπως ο Th. Ziehen τον οποίον προανέφερα - που δε χαρακτηρίζουν τον εαυτό τους καθόλου ως υλιστή, αν και θα πρέπει παρόλα αυτά να χαρακτηριστούν έτσι σύμφωνα με το περιεχόμενο που δίνει σε αυτήν την έννοια αυτό το βιβλίο. Σημασία δεν έχει αν κάποιος λέει ότι ο κόσμος γι' αυτόν δεν περιορίζεται απλά και μόνο στην υλική ύπαρξη και επομένως δεν ανήκει στους υλιστές, αλλά αν αναπτύσσει έννοιες που είναι εφαρμόσιμες μόνο στην υλική ύπαρξη. Όποιος δηλώνει ότι «οι πράξεις μας υπόκεινται σε μια αναγκαιότητα όπως και το σκέπτεσθαι μας», υπονοεί μια έννοια που είναι εφαρμόσιμη μόνο σε υλικές διαδικασίες και όχι σε πράξεις ή στην ύπαρξη του ανθρώπου· αν θελήσει να ολοκληρώσει την έννοιά του, δεν μπορεί παρά να σκέφτεται υλιστικά. Το ότι δεν το κάνει είναι αποτέλεσμα εκείνης της ασυνέπειας που δημιουργείται τόσο συχνά όταν το σκέπτεσθαι δεν ολοκληρώνεται. Συχνά ακούμε στις μέρες μας πως ο υλισμός του 19ου αιώνα είναι επιστημονικά αναχρονιστικός. Στην πραγματικότητα όμως τα πράγματα δεν είναι καθόλου έτσι. Απλά στην εποχή μας συχνά οι άνθρωποι δεν είναι σε θέση ν' αντιληφθούν πως δεν έχουν άλλες ιδέες παρά αυτές με τις οποίες μπορούν να προσεγγίζουν μόνο υλικά πράγματα. Έτσι, ενώ κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ο υλισμός ήταν φανερός σε όλους, ο σύγχρονος συγκαλύπτεται. Αυτός ο σύγχρονος συγκαλυμμένος υλισμός δεν είναι λιγότερο άκαμptos από τον διακηρυγμένο υλισμό του περασμένου αιώνα, απέναντι σε μια θεώρηση που συλλαμβάνει τον κόσμο πνευματικά. Όμως παραπλανά πολλούς που πιστεύουν ότι έχουν δικαίωμα να απορρίπτουν μια άποψη για τον κόσμο που λαμβάνει υπόψη της το πνευματικό στοιχείο, με τη δικαιολογία ότι η επιστημονική άποψη «έχει προ πολλού εγκαταλείψει τον υλισμό».

11^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ (Ο ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ)

Ανάμεσα στα ποικίλα ρεύματα της πνευματικής ζωής της ανθρωπότητας υπάρχει ένα που πρέπει να εξετάσουμε που μπορεί να χαρακτηριστεί ως εκείνο που πάει την έννοια του σκοπού, σε περιοχές στις οποίες αυτή η έννοια δεν ανήκει. Η *σκοπιμότητα* είναι μια ειδική περίπτωση στη διαδοχή των φαινομένων. Πραγματική σκοπιμότητα έχουμε τότε μόνο όταν, σε αντίθεση με τη σχέση αιτίας και αποτελέσματος όπου το γεγονός που προηγείται καθορίζει εκείνο που ακολουθεί, συμβαίνει το αντίστροφο, δηλαδή το γεγονός που προηγείται επηρεάζεται από αυτό που ακολουθεί. Καταρχάς αυτό ισχύει μόνο για τις ανθρώπινες πράξεις. Ο άνθρωπος εκτελεί μια πράξη την οποία *προηγουμένως* έχει φανταστεί και αφήνει την παράσταση αυτής της πράξης να τον οδηγήσει στην πραγματοποίησή της. Έτσι το μεταγενέστερο, η πράξη, επενεργεί με τη βοήθεια της παράστασης στο προηγούμενο, δηλαδή στον άνθρωπο που την εκτελεί. Για να υπάρξει όμως εδώ μια σύνδεση με σκοπιμότητα, είναι απολύτως αναγκαία αυτή η διαδρομή μέσω της παράστασης.

Σε μια διαδικασία που διασπάται σε αίτιο και αποτέλεσμα, πρέπει να αντιδιαστείλουμε την αντίληψη από την έννοια. Η αντίληψη του αιτίου προηγείται της αντίληψης του αποτελέσματος. Αν δεν μπορούσαμε να τα συνδέσουμε μέσω των αντίστοιχων εννοιών τους, το αίτιο και το αποτέλεσμα θα παρέμεναν στη συνείδησή μας απλά το ένα δίπλα στο άλλο. Η αντίληψη του αποτελέσματος πρέπει πάντα ν' ακολουθεί την αντίληψη του αιτίου. Αν το αποτέλεσμα πρέπει να έχει μια πραγματική επιρροή πάνω στο αίτιο, μπορεί να το κάνει μόνο μέσω του εννοιολογικού παράγοντα, διότι απλά ο αντιληπτικός παράγοντας του αποτελέσματος είναι εντελώς ανύπαρκτος πριν από αυτόν του αιτίου. Όποιος ισχυρίζεται ότι το άνθος είναι ο σκοπός της ρίζας, δηλαδή αυτό που έπεται έχει επίδραση σε αυτό που προηγείται, μπορεί να το κάνει μέσω του σκέπτεσθαι μόνο σε σχέση με εκείνον τον παράγοντα του άνθους που διαπιστώνει μέσα σε αυτό. Ο παράγοντας αντίληψη του άνθους, κατά τη στιγμή που γεννιέται η ρίζα, είναι ακόμα ανύπαρκτος. Ωστόσο για να υπάρχει μια σύνδεση σκοπιμότητας, δεν είναι αναγκαία μόνο μια ιδεατή, νομοτελειακή

σύνδεση του μεταγενέστερου με το προηγούμενο, αλλά πρέπει και η έννοια (ο νόμος) του αποτελέσματος να επηρεάζει πραγματικά την αιτία μέσα από μια αντιληπτή διαδικασία. Όμως μια αντιληπτή επίδραση μιας έννοιας σε κάτι άλλο μπορεί να παρατηρηθεί μόνο στις ανθρώπινες πράξεις. Συνεπώς μόνο εδώ βρίσκει εφαρμογή η έννοια της σκοπιμότητας. Η αφελής συνείδηση, που -όπως επανειλημμένα έχουμε επισημάνει- θεωρεί πραγματικό μόνον αυτό που μπορεί να γίνει αντιληπτό, προσπαθεί να εισάγει αντιληπτά στοιχεία ακόμα και εκεί όπου μόνο ιδεατά στοιχεία μπορούν να βρεθούν. Στα αντιληπτά φαινόμενα αναζητά αντιληπτές συνδέσεις ή, όταν δεν τις βρίσκει, απλά τις *επινοεί*. Η έννοια του σκοπού που ισχύει για υποκειμενικές πράξεις, είναι ένα στοιχείο που ταιριάζει σε τέτοιες επινοημένες συνδέσεις. Ο αφελής άνθρωπος γνωρίζει πώς να προκαλεί ένα φαινόμενο και απ' αυτό συμπεραίνει ότι και η φύση θα το κάνει με τον ίδιο τρόπο. Στις συνδέσεις της φύσης που είναι καθαρά ιδεατές, βλέπει όχι μόνο μη ορατές δυνάμεις αλλά και μη αντιληπτούς πραγματικούς σκοπούς. Ο άνθρωπος κατασκευάζει τα εργαλεία του σύμφωνα με τους σκοπούς του· κατά τον αφελή ρεαλιστή, και ο Δημιουργός φτιάχνει τους οργανισμούς για τον ίδιο λόγο. Μόνο βαθμιαία και με αργό ρυθμό εξαφανίζεται από τις επιστήμες αυτή η εσφαλμένη ιδέα της σκοπιμότητας. Στη φιλοσοφία όμως στην οποία συνεχίζει να υπάρχει ακόμα και σήμερα προκαλεί αρκετό κακό. Εδώ εγείρονται ερωτήματα σχετικά με τον πέρα από τα εγκόσμια σκοπό του κόσμου, όπως επίσης και με τον έξω από τον άνθρωπο προορισμό (άρα και σκοπό) του ανθρώπου και ούτω καθεξής.

Ο μονισμός απορρίπτει την έννοια του σκοπού σε όλα τα πεδία με μοναδική εξαίρεση την ανθρώπινη πράξη. Αναζητά νόμους και όχι σκοπούς της φύσης. *Οι σκοποί της φύσης* είναι αυθαίρετες εικασίες όπως είναι και οι μη αντιληπτές δυνάμεις (δες 7^ο κεφ.). Αλλά και οι σκοποί της ζωής που δεν έχουν τεθεί από τον ίδιο τον άνθρωπο είναι σύμφωνα με την άποψη του μονισμού αδικαιολόγητες εικασίες. Τίποτε άλλο δεν είναι σκόπιμο παρά μόνο εκείνο που ο άνθρωπος έχει φτιάξει για ένα συγκεκριμένο σκοπό, αφού η σκοπιμότητα προκύπτει μόνο μέσα από την πραγματοποίηση μιας ιδέας. Στην πραγματικότητα μια ιδέα μπορεί να είναι αποτελεσματική μόνο μέσα στον άνθρωπο. Γι' αυτόν το λόγο, η ανθρώπινη ζωή έχει ως σκοπό και προορισμό εκείνο μόνο που ο ίδιος ο άνθρωπος της δίνει. Για το μονισμό στο ερώτημα ποιο είναι το καθήκον του ανθρώπου στη ζωή, μια μόνο απάντηση μπορεί να

υπάρχει: καθήκον του είναι ακριβώς εκείνο που ο ίδιος θέτει στον εαυτό του. Η αποστολή μου στον κόσμο δεν είναι προκαθορισμένη, αλλά είναι εκείνη που την κάθε στιγμή εγώ ο ίδιος επιλέγω. Δεν ξεκινώ το ταξίδι της ζωής με καμιά εκ των προτέρων χαραγμένη πορεία.

Οι ιδέες γίνονται σκόπιμες πράξεις μόνο από ανθρώπους. Κατά συνέπεια δεν επιτρέπεται να λέμε πως ιδέες μπορούν να παίρνουν σάρκα και οστά από την ιστορία. Όλες οι εκφράσεις όπως «η ιστορία είναι η εξέλιξη της ανθρωπότητας προς την ελευθερία» ή «είναι η πραγμάτωση της παγκόσμιας ηθικής τάξης» και ούτω καθεξής, είναι αβάσιμες από μονιστική άποψη.

Οι υποστηρικτές της έννοιας του σκοπού πιστεύουν πως, αν την εγκαταλείψουν, θα πρέπει να εγκαταλείψουν και την ιδέα της τάξης και της ενότητας του κόσμου. Ακούει κανείς, για παράδειγμα, τον *Robert Hamerling* (*Atomistik des Willens*, II. Band, S. 201) να λέει: «Όσο υπάρχουν ένστικτα στη φύση, είναι ανόητο ν' αρνούμαστε σκοπούς μέσα σε αυτήν.

Όπως ο σχηματισμός ενός μέλους του ανθρώπινου σώματος, δεν καθορίζεται και δεν εξαρτάται από μια αιωρούμενη στον αέρα ιδέα αυτού του μέλους, αλλά από την σύνδεσή του με το ευρύτερο όλον, δηλαδή με ολόκληρο το σώμα στο οποίο ανήκει, έτσι και ο σχηματισμός κάθε ύπαρξης στη φύση, είτε αυτή ανήκει στα φυτά, στα ζώα ή στον άνθρωπο, δεν καθορίζεται και δεν εξαρτάται από μια ιδέα της που αιωρείται στον αέρα, αλλά από τη μορφοποιητική αρχή του ευρύτερου συνόλου της φύσης, αυτού που εξελίσσεται και οργανώνεται σύμφωνα με ένα σκοπό». Και στη σελ. 191 του ίδιου τόμου: «Η θεωρία του σκοπού υποστηρίζει ότι παρά τις αμέτρητες δυσκολίες και τα βάσανα των ζωντανών πλασμάτων, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε μια υψηλού βαθμού σκοπιμότητα και ένα σχεδιασμό με φανερή παρουσία στη διαδικασία της μορφοποίησης και εξέλιξης των όντων στη φύση, μια σκοπιμότητα και ένα σχεδιασμό που ωστόσο πραγματοποιούνται εντός των ορίων των φυσικών νόμων και που δεν μπορεί να στοχεύουν στη δημιουργία ενός κόσμου ανόητων αργόσχολων, ενός κόσμου όπου ο θάνατος να μη διαδέχεται τη ζωή και η φθορά την ανάπτυξη, δηλαδή ενός παράδεισου με όλα όμως τα λίγο ως πολύ δυσάρεστα, αλλά αναπόφευκτα, ενδιαμέσα, πριν τον τελικό σκοπό, στάδια.

Όταν οι αντίπαλοι της ιδέας του σκοπού αντιπαραθέτουν πράγματα ασήμαντα που με μεγάλη προσπάθεια έχουν συλλεχθεί – και τα οποία

συνιστούν ένα σωρό από εν μέρει ή πλήρως φανταστικά ή και πραγματικά παραδείγματα έλλειψης σκοπιμότητας ενός κόσμου που στην πραγματικότητα είναι γεμάτος θαύματα σκοπιμότητας, όπως είναι αυτά που παρουσιάζει η φύση σε όλη της την επικράτεια -, αυτό το βρίσκω απλά παράδοξο».

Τί εννοείται εδώ με τον όρο σκοπιμότητα; Ένα συνταίριασμα αντιλήψεων για να διαμορφώσουν μια ολότητα. Αλλά επειδή όλες οι αντιλήψεις βασίζονται σε νόμους (ιδέες) που τους ανακαλύπτουμε μέσω του σκέπτεσθαί μας, συνεπάγεται ότι αυτή η σχεδιασμένη συνοχή των μελών μιας αντιληπτής ολότητας, είναι απλά η ιδεατή αρμονική σύνδεση των μελών μιας ιδεατής ολότητας που περιέχεται σε αυτήν την αντιληπτή ολότητα. Όταν λέγεται ότι το ζώο ή ο άνθρωπος δεν καθορίζονται από μια *αιωρούμενη στον αέρα ιδέα*, αυτό είναι ένας παραπλανητικός τρόπος διατύπωσης, και η άποψη που κατακρίνεται, αν διατυπωθεί σωστά χάνει τον παράλογο χαρακτήρα της. Το ζώο βεβαίως δεν καθορίζεται από μια *αιωρούμενη στον αέρα ιδέα*, αλλά σίγουρα καθορίζεται από μια έμφυτη σε αυτό ιδέα που αποτελεί νόμο της ύπαρξής του. Ακριβώς επειδή η ιδέα δε βρίσκεται έξω από το αντικείμενο αλλά δρα σ' αυτό ως δική του φύση, δεν μπορεί να γίνει λόγος για σκοπιμότητα. Ακριβώς αυτός που αρνείται ότι τα φυσικά όντα καθορίζονται (και δεν έχει εδώ καμιά σημασία αν αυτό γίνεται από μια ιδέα *αιωρούμενη στον αέρα* ή αν υπάρχει *έξω* από το δημιούργημα, στο νου ενός δημιουργού του κόσμου), πρέπει να παραδεχτεί ότι αυτά τα όντα δεν καθορίζονται από μια σκοπιμότητα και ένα σχέδιο από έξω, αλλά από μέσα, σύμφωνα με αιτίες και νόμους. Κατασκευάζω μια μηχανή με κάποια σκοπιμότητα, όταν συνδέω μεταξύ τους τα μέρη της με τρόπο που δεν είναι δεδομένος από τη φύση. Η σκοπιμότητα της κατασκευής συνίσταται ακριβώς στο γεγονός ότι έχω θέσει την ιδέα της λειτουργίας της μηχανής ως θεμέλιο για την κατασκευή της. Με τον τρόπο αυτό η μηχανή γίνεται ένα αντιληπτό αντικείμενο το οποίο περιέχει και την αντίστοιχη ιδέα της. Οι φυσικές οντότητες είναι κι αυτές οντότητες τέτοιου είδους. Γι' αυτό, όποιος χαρακτηρίζει σκόπιμο ένα πράγμα απλά και μόνο επειδή έχει φτιαχτεί σύμφωνα με κάποιο νόμο, θα μπορούσε, αν θέλει, να χρησιμοποιήσει τον ίδιο όρο και για τα όντα της φύσης. Όμως δεν πρέπει να συγχέει αυτό το είδος της νομοτέλειας με εκείνο που διέπει την ανθρώπινη συμπεριφορά. Για να υπάρχει σκοπός, είναι απόλυτα αναγκαίο ο παράγοντας που δρα ως αιτία να είναι μια έννοια, και μάλιστα η έννοια του

αποτελέσματος. Στη φύση όμως πουθενά δεν μπορούμε να εντοπίσουμε έννοιες ως αιτίες. Αποδεικνύεται πάντα ότι η έννοια αποτελεί τον ιδεατό κρίκο που συνδέει την αιτία με το αποτέλεσμα. Τα αίτια στη φύση είναι παρόντα μόνο με τη μορφή αντιλήψεων.

Ο δυϊσμός μπορεί να μιλά για σκοπούς του κόσμου και σκοπούς της φύσης. Οπουδήποτε υπάρχει νομοτελειακή σύνδεση αιτίας και αποτελέσματος για την αντίληψή μας, ο δυϊστής μπορεί να υποθέσει πως βλέπουμε μόνο το κακέκτυπο μιας σύνδεσης στην οποία η απόλυτη κοσμική Οντότητα έχει πραγματοποιήσει τους σκοπούς της. Για τον μονισμό, μαζί με την απόρριψη μιας απόλυτης κοσμικής Οντότητας - που είναι μόνο υποθετική και δεν μπορεί να βιωθεί - απορρίπτεται επίσης και η βάση για την αποδοχή σκοπών του κόσμου και της φύσης.

Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918.

Κανείς απ' όσους μπορούν να δουν χωρίς προκατάληψη αυτό που παρουσιάζεται εδώ, δε θα μπορούσε να καταλήξει στην άποψη ότι ο συγγραφέας τούτου του βιβλίου, με το να απορρίπτει την έννοια του σκοπού για όλα όσα είναι έξω από τη δραστηριότητα του ανθρώπου, συμερίζεται τις απόψεις εκείνων των φιλοσόφων που απορρίπτοντας την ιδέα της σκοπιμότητας δίνουν τη δυνατότητα στον εαυτό τους να παρουσιάζουν οτιδήποτε βρίσκεται έξω από την ανθρώπινη δραστηριότητα – αλλά κι αυτήν την ίδια την ανθρώπινη δραστηριότητα - ως μια απλή μόνο φυσική διεργασία. Από μια τέτοια παρανόηση θα πρέπει να μας προφυλάξει το γεγονός ότι εδώ στο βιβλίο η νοητική διαδικασία παρουσιάζεται ως καθαρά πνευματική. Κι αν απορρίπτεται η ιδέα του σκοπού και για τον πνευματικό κόσμο, που είναι πέρα από τις ανθρώπινες πράξεις, αυτό γίνεται διότι στον πνευματικό κόσμο αποκαλύπτεται κάτι *ανώτερο* σε σύγκριση με σκοπούς που πραγματοποιούνται στη ζωή των ανθρώπων. Και όταν λέμε πως είναι εσφαλμένη η σκέψη ότι υπάρχει ένα σκόπιμο πεπρωμένο γενικά για το ανθρώπινο είδος, επινοημένο κατ' αναλογία προς τη σκοπιμότητα του ανθρώπου, εννοούμε ότι κάθε ξεχωριστό άτομο θέτει σκοπούς στον εαυτό του, και ότι η συνισταμένη όλων αυτών των σκοπών είναι το αποτέλεσμα της συνολικής δράσης της ανθρωπότητας. Αυτό το αποτέλεσμα είναι τότε κάτι ανώτερο από τα μέρη του, από τους επί μέρους σκοπούς των ανθρώπων.

12^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΗΘΙΚΗ ΕΙΚΟΝΟΠΛΑΣΙΑ (ΔΑΡΒΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ)

Το *ελεύθερο* πνεύμα ενεργεί σύμφωνα με τις ωθήσεις του, δηλαδή σύμφωνα με τις διαισθήσεις που επιλέγει από το σύνολο του κόσμου των ιδεών του μέσω του σκέπτεσθαι. Ο λόγος που κάνει ένα *ανελεύθερο* πνεύμα να ξεχωρίζει μια ορισμένη διαίσθηση από τον κόσμο των ιδεών του για να τη θέσει ως βάση μιας πράξης του, είναι ότι αυτή βρίσκεται στον κόσμο των αντιλήψεών του, δηλαδή στις προηγούμενες εμπειρίες του. Πριν πάρει μια απόφαση, ανακαλεί στη μνήμη του αυτό που κάποιος άλλος έκανε ή συνέστησε ως κατάλληλο σε μια ανάλογη περίπτωση, ή αυτό που επιτάσσει ο Θεός να γίνει σε μια τέτοια περίπτωση και ούτω κάθε καθεξής, και τότε πράττει ανάλογα. Για ένα ελεύθερο πνεύμα αυτές οι προϋποθέσεις δεν είναι μοναδικά κίνητρα δράσης. Παίρνει μια εντελώς *πρώτη* απόφαση. Λίγο τον ενδιαφέρει τί έκαναν άλλοι, ή τί πρόσταξαν να γίνει. Ο ίδιος έχει καθαρά ιδεατούς λόγους που τον οδηγούν να επιλέξει από το σύνολο των εννοιών του ακριβώς μια συγκεκριμένη έννοια, και αυτήν να μετατρέψει σε πράξη. Αλλά η πράξη του θα ανήκει στην αντιληπτή πραγματικότητα. Επομένως αυτό που θα πράξει θα ταυτίζεται με το περιεχόμενο μιας αρκετά συγκεκριμένης αντίληψης. Η έννοια θα πρέπει να πραγματώνεται σε ένα συγκεκριμένο μοναδικό γεγονός. Ως έννοια δε θα μπορεί να περιέχει αυτό το συγκεκριμένο γεγονός. Θα σχετίζεται μ' αυτό με τον ίδιο τρόπο που μια έννοια σχετίζεται γενικά με μια αντίληψη, όπως για παράδειγμα η έννοια του λιονταριού με ένα συγκεκριμένο λιοντάρι. Ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην έννοια και την αντίληψη είναι η *παράσταση* (δες 6^ο κεφ.). Για το ανελεύθερο πνεύμα αυτός ο συνδετικός κρίκος είναι εκ των προτέρων δεδομένος. Τα κίνητρα υπάρχουν εκ των προτέρων στη συνείδησή του ως παραστάσεις. Όταν θέλει να κάνει κάτι, θα το πράξει σαν να το έχει δει ή σαν να έχει πάρει ειδική εντολή γι' αυτήν τη συγκεκριμένη περίπτωση.

Γι' αυτό η οποιαδήποτε εξουσία είναι πιο αποτελεσματική όταν δίνει *παραδείγματα*, δηλαδή όταν περνά εντελώς συγκεκριμένες πράξεις στη συνείδηση του ανελεύθερου πνεύματος. Ένας χριστιανός δεν ενεργεί τόσο πολύ σύμφωνα με τη διδασκαλία όσο σύμφωνα με το *παράδειγμα* του

Λυτρωτή. Όταν οι κανόνες αναφέρονται σε αυτά που πρέπει να γίνουν, έχουν μικρότερη αξία από αυτήν που έχουν όταν αναφέρονται σε εκείνα που πρέπει να αποφεύγονται. Οι νόμοι παίρνουν τη μορφή γενικών εννοιών μόνο όταν απαγορεύουν πράξεις αλλά όχι όταν τις υπαγορεύουν. Στο ανελεύθερο πνεύμα οι νόμοι που αφορούν στο τί οφείλει αυτό να κάνει πρέπει να δίνονται με εντελώς συγκεκριμένη μορφή: καθάρισε το δρόμο μπροστά στην πόρτα σου! Πλήρωσε τους φόρους του συγκεκριμένου ποσού στην εφορία και ούτω καθεξής. Εννοιολογική μορφή έχουν οι νόμοι που αποτρέπουν πράξεις: ου κλέψεις! ου μοιχεύσεις. Όμως και αυτοί οι νόμοι επιδρούν στο ανελεύθερο πνεύμα μόνο με την αναφορά σε μια συγκεκριμένη παράσταση όπως είναι, για παράδειγμα, η τιμωρία σε τούτον τον κόσμο, οι τύψεις της συνείδησης ή η αιώνια καταδίκη και ούτω καθεξής.

Όταν η παρότρυνση για μια πράξη παρουσιάζεται με μια γενική εννοιολογική μορφή, (π.χ. κάνε καλό στο συνάνθρωπό σου!, ή ζήσε έτσι που να προάγεις κατά το δυνατόν την ευημερία σου!), τότε πρέπει προηγουμένως να βρεθεί η συγκεκριμένη παράσταση (η σχέση της έννοιας με ένα περιεχόμενο αντίληψης για την κάθε ξεχωριστή περίπτωση). Για το *ελεύθερο πνεύμα* που δεν παρακινείται από κανένα παράδειγμα κι από κανένα φόβο τιμωρίας και τα παρόμοια, αυτός ο μετασχηματισμός της έννοιας σε παράσταση είναι πάντα απαραίτητος.

Ο άνθρωπος παράγει συγκεκριμένες παραστάσεις από το σύνολο των ιδεών του αρχικά με τη φαντασία του. Γι' αυτό, εκείνο που χρειάζεται το ελεύθερο πνεύμα προκειμένου να πραγματώσει τις ιδέες του προκειμένου να τις κάνει αποτελεσματικές είναι η *ηθική φαντασία*. Αυτή είναι η πηγή των πράξεων του ελεύθερου πνεύματος. Γι' αυτό στην πραγματικότητα ηθικά παραγωγικοί είναι μόνον άνθρωποι με ηθική φαντασία, ενώ εκείνοι που απλά κάνουν ηθικά κηρύγματα, δηλαδή άνθρωποι που επινοούν κανόνες ηθικής χωρίς να είναι σε θέση να τους συμπυκνώσουν σε συγκεκριμένες παραστάσεις είναι ηθικά μη παραγωγικοί. Μοιάζουν με τους κριτικούς εκείνους που μπορούν να εξηγήσουν λογικά πολύ καλά πώς πρέπει να είναι ένα έργο τέχνης όμως οι ίδιοι είναι ανίκανοι να δημιουργήσουν το παραμικρό.

Η ηθική φαντασία πρέπει να λειτουργήσει σε μια ορισμένη περιοχή αντιλήψεων για να κάνει τις παραστάσεις της πραγματικότητα. Η ανθρώπινη δράση δε δημιουργεί αντιλήψεις, αλλά μετασχηματίζει τις ήδη υπάρχουσες και

τους δίνει μια νέα μορφή. Για να μπορέσει κάποιος να μετασχηματίσει ένα συγκεκριμένο αντικείμενο αντίληψης ή ένα σύνολο τέτοιων αντικειμένων σύμφωνα με μια ηθική παράσταση, θα πρέπει να έχει συλλάβει τους νόμους που λειτουργούν μέσα στην εικόνα της αντίληψης, δηλαδή τον τρόπο δράσης τους μέχρι εκείνη τη στιγμή που θέλει να τους δώσει μια νέα μορφή ή μια νέα κατεύθυνση. Επιπλέον οφείλει να ανακαλύψει τον τρόπο με τον οποίο μπορεί αυτή η δεδομένη βασική αρχή να μετατραπεί σε μια καινούργια. Αυτό το μέρος της αποτελεσματικής ηθικής δραστηριότητας βασίζεται στη γνώση του συγκεκριμένου κόσμου των φαινομένων για τα οποία ενδιαφέρεται. Επομένως πρέπει τελικά να αναζητηθεί σε κάποιον από τους κλάδους της επιστημονικής γνώσης. Έτσι η ηθική δράση, παράλληλα με την ικανότητα να έχεις ηθικές ιδέες⁶ και ηθική φαντασία, προϋποθέτει την ικανότητα να μπορείς να μεταμορφώνεις τον κόσμο των αντιλήψεων χωρίς να παραβιάζεις τους φυσικούς νόμους που τον διέπουν. Αυτή η ικανότητα είναι *ηθική τεχνική*. Μπορεί να την αποκτήσει κανείς με την ίδια έννοια που μπορεί να αποκτήσει οποιαδήποτε επιστημονική γνώση . Γενικά, οι άνθρωποι μπορούν πιο εύκολα να βρίσκουν τις έννοιες για τον κόσμο που ήδη υπάρχει, από το να αναπτύσσουν παραγωγικά με τη φαντασία τις μη υπάρχουσες ακόμα μελλοντικές συμπεριφορές. Γι' αυτό άνθρωποι χωρίς ηθική φαντασία είναι πολύ πιθανό να δέχονται τέτοιες ηθικές παραστάσεις από άλλους και να τις ενσωματώνουν επιδέξια στον κόσμο της πραγματικότητας. Μπορεί όμως να συμβαίνει και το αντίστροφο, δηλαδή άνθρωποι με ηθική φαντασία, που όμως δε διαθέτουν την τεχνική επιδεξιότητα, να πρέπει με τη βοήθεια άλλων ανθρώπων να επιτυγχάνουν την πραγμάτωση των παραστάσεών τους.

Στο βαθμό που η γνώση των αντικειμένων που βρίσκονται στην περιοχή της δράσης μας είναι αναγκαία για την ηθική συμπεριφορά, η δράση μας βασίζεται σε αυτήν τη γνώση. Αυτό που έχει εδώ σημασία είναι *οι φυσικοί νόμοι*. Έχουμε να κάνουμε με τη φυσική επιστήμη και όχι με την ηθική.

Η ηθική φαντασία και η ικανότητα να έχεις ηθικές ιδέες μπορούν να γίνουν αντικείμενο γνώσης, μόνον αφού έχουν *ήδη* παραχθεί από το άτομο. Τότε όμως δε ρυθμίζουν πλέον τη ζωή, διότι την έχουν κιόλας ρυθμίσει. Πρέπει να θεωρηθούν ως αιτίες που ενεργούν όπως και όλες οι άλλες αιτίες (σκοποί είναι

⁶ Μόνο μια επιφανειακή κριτική θα βρει στη χρήση της λέξης 'ικανότητα' σ' αυτό καθώς και σε άλλα σημεία του βιβλίου, μια υποτροπή στη θεωρία της παλαιότερης ψυχολογίας περί των ψυχικών ικανοτήτων. Η σύνδεση με τα λεχθέντα στο 5^ο κεφ. το νόημα της λέξης.

μόνο για το υποκείμενο). Γι' αυτό τις αντιμετωπίζουμε με τον ίδιο τρόπο όπως τη φυσική ιστορία των ηθικών παραστάσεων.

Επί πλέον, ηθική ως επιστήμη που θέτει κανόνες δεν μπορεί να υπάρξει.

Κάποιοι ήθελαν να διατηρούν τον κανονιστικό χαρακτήρα των ηθικών νόμων, τουλάχιστον στο βαθμό που έχουν αντιληφθεί την ηθική με την έννοια της διαιτητικής η οποία από τις απαιτήσεις που έχει ο οργανισμός για να ζει, καταλήγει σε γενικούς κανόνες, έτσι ώστε ύστερα με βάση αυτούς να επηρεάσει με ένα συγκεκριμένο τρόπο το σώμα. (Paulsen, System der Ethik, Σύστημα ηθικής). Μια τέτοια σύγκριση είναι λανθασμένη επειδή η ηθική μας ζωή δεν είναι συγκρίσιμη με τη ζωή του οργανισμού. Οι λειτουργίες του οργανισμού πραγματοποιούνται χωρίς τη δική μας συμμετοχή. Βρίσκουμε ότι υπόκεινται σε νόμους παρόντες στον κόσμο, έτοιμους, και γι' αυτό μπορούμε να τους αναζητήσουμε και στη συνέχεια να τους εφαρμόσουμε. Όμως οι νόμοι της ηθικής δημιουργούνται πρώτα από εμάς. Δεν μπορούμε να τους εφαρμόσουμε πριν τους φτιάξουμε. Η πλάνη συνίσταται στο γεγονός ότι οι ηθικοί νόμοι όσον αφορά στο περιεχόμενό τους δε φτιάχνονται την κάθε στιγμή εκ νέου, αλλά κληρονομούνται. Αυτοί που παραλάβαμε από τους προγόνους μας φαίνονται δεδομένοι όπως ακριβώς και οι φυσικοί νόμοι του οργανισμού. Αλλά δεν είναι καθόλου το ίδιο δικαιολογημένο οι επόμενες γενιές να τους εφαρμόζουν σαν να είναι κανόνες μιας δίαιτας, διότι οι ηθικοί νόμοι αφορούν το άτομο και δεν ισχύουν γενικά για τα μέλη ενός είδους όπως ισχύουν οι φυσικοί νόμοι. Ως οργανισμός είμαι μέλος του είδους και θα ζω σύμφωνα με τη φύση αν εφαρμόζω τους φυσικούς νόμους του είδους στο οποίο ανήκω ενώ ως ηθική οντότητα είμαι άτομο και έχω νόμους εντελώς δικούς μου.⁷

Η άποψη που παρουσιάζεται εδώ φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με τη βασική θεωρία της σύγχρονης φυσικής επιστήμης, γνωστής ως *θεωρία της εξέλιξης*. Αυτό όμως απλά έτσι φαίνεται. Με τον όρο *εξέλιξη* εννοείται η *πραγματική* ανάπτυξη του μεταγενέστερου από το προγενέστερο σύμφωνα με

⁷ Όταν ο Paulsen λέει (σελ. 15 του βιβλίου που προαναφέρθηκε) : « Διαφορετική φυσική δομή και διαφορετικές συνθήκες ζωής απαιτούν μια διαφορετική, τόσο σωματική, όσο και πνευματική-ηθική δίαιτα», βρίσκεται πολύ κοντά στη σωστή άποψη, αλλά δεν φτάνει στο αποφασιστικό σημείο. Στο βαθμό που είμαι ένα ξεχωριστό άτομο, δε χρειάζομαι καμιά δίαιτα. Διαιτητική σημαίνει την τέχνη να φέρεις σε αρμονία το συγκεκριμένο μέλος με τους γενικούς νόμους του είδους. Ως άτομο όμως δεν είμαι καθόλου ένα μέλος του είδους.

τους φυσικούς νόμους. Ως εξέλιξη στον οργανικό κόσμο εννοείται το γεγονός ότι οι μεταγενέστερες (τελειότερες) οργανικές μορφές είναι πραγματικοί απόγονοι αυτών που προηγήθηκαν (των ατελέστερων) και έχουν εξελιχθεί από αυτές σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους. Ο υποστηρικτής της θεωρίας της εξέλιξης των οργανισμών θα πρέπει πραγματικά να φανταστεί ότι υπήρξε εποχή πάνω στη γη, κατά την οποία ένα ον θα μπορούσε, αν ήταν εκεί ως παρατηρητής και εφόσον η ζωή του είχε αντίστοιχη διάρκεια, να παρακολουθήσει με τα μάτια του τη βαθμιαία εμφάνιση των ερπετών από τους πρωτοαμνιακούς οργανισμούς. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι θεωρητικοί της εξέλιξης οφείλουν να φανταστούν ότι ένα ον θα μπορούσε να είχε παρακολουθήσει την εξέλιξη του ηλιακού συστήματος από το αρχέγονο νέφος των Καντ - Λαπλάς, αν ήταν ικανό να παραμείνει για ένα αφάνταστα μεγάλο χρονικό διάστημα σε ένα κατάλληλο σημείο του κοσμικού αιθέρα. Αναμφίβολα θα πρέπει με τέτοιες παραστάσεις, τόσο η φύση των πρωτοαμνιατικών οργανισμών όσο και αυτή του κοσμικού νέφους των Καντ - Λαπλάς να ιδωθεί με τρόπο *διαφορετικό* απ' αυτόν των υλιστών φιλοσόφων. Αλλά κανείς από τους θεωρητικούς της εξέλιξης δε θα έπρεπε να διανοηθεί ότι θα ήταν δυνατό να συναγάγει την έννοια των ερπετών με όλες τους τις ιδιότητες από την έννοια του πρωτοαμνιατικού ζώου, αν ποτέ δεν είχε δει ένα ερπετό. Θα ήταν επίσης αδύνατο να παραχθεί το ηλιακό σύστημα από την έννοια του αρχέγονου νέφους των Καντ - Λαπλάς, αν αυτή η έννοια του αρχέγονου νέφους θεωρηθεί ότι καθορίζεται απευθείας μόνο από την αντίληψη του αρχέγονου νέφους. Με άλλα λόγια, αν ο θεωρητικός της εξέλιξης πρέπει να σκέφτεται με συνέπεια, είναι υποχρεωμένος να υποστηρίζει ότι μεταγενέστερες φάσεις της εξέλιξης προκύπτουν πραγματικά από προγενέστερες και ότι αν μας δοθεί η έννοια του ατελέστερου *καθώς και* εκείνη του τελειότερου, μπορούμε να δούμε τη σύνδεση. Όμως διόλου δε θα παραδέχονταν πως θα αρκούσε η αποκτηθείσα έννοια από το προηγούμενο ώστε να συναχθεί το μεταγενέστερο. Στη σφαίρα της ηθικής αυτό σημαίνει ότι, αν και μπορούμε να αντιληφτούμε τη σύνδεση μεταγενέστερων με προγενέστερες ηθικές έννοιες, ωστόσο δεν μπορεί να εξαχθεί ούτε μια ηθική ιδέα με βάση τις προηγούμενες. Ως ηθική οντότητα το άτομο παράγει το περιεχόμενό του. Το περιεχόμενο που έχει παραχθεί με αυτόν τον τρόπο, είναι για το μελετητή της ηθικής τόσο δεδομένο, όσο ακριβώς είναι δεδομένα τα

ερπετά για το φυσικό ερευνητή. Τα ερπετά έχουν αναπτυχθεί από τους πρωτοαμνιακούς οργανισμούς, ο ερευνητής όμως δεν μπορεί να εξαγάγει την έννοια των ερπετών απ' αυτήν των πρωτοαμνιακών. Οι μεταγενέστερες ηθικές ιδέες εξελίσσονται από τις προγενέστερες, αλλά ο μελετητής της ηθικής δεν μπορεί να εξαγάγει τις ηθικές έννοιες μιας μεταγενέστερης πολιτιστικής περιόδου από εκείνες μιας προγενέστερης. Η σύγχυση προκαλείται από το γεγονός ότι ως ερευνητές ξεκινάμε από γεγονότα που έχουμε μπροστά μας και μετά καταφέρνουμε να τα γνωρίσουμε, ενώ στην περίπτωση των ηθικών πράξεων εμείς οι ίδιοι δημιουργούμε τα γεγονότα και στη συνέχεια τα μελετούμε. Στην εξελεγκτική διαδικασία της παγκόσμιας ηθικής τάξης πραγματοποιούμε αυτό που και η φύση σε ένα κατώτερο επίπεδο επιτελεί: μεταβάλλουμε κάτι που είναι αντιληπτό. Έτσι ο ηθικός κανόνας δεν μπορεί να γίνει γνωστός όπως ένας φυσικό νόμος, παρά μόνο αφού πρώτα δημιουργηθεί. Μόνο όταν είναι εκεί μπορεί να γίνει αντικείμενο γνώσης.

Αλλά τότε δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε το παλιό ως μέτρο για το καινούργιο; Δεν είναι αναγκασμένος κάθε άνθρωπος να έχει τους ηθικούς κανόνες και τις αξίες που έχει κληρονομήσει ως κριτήριο αξιολόγησης αυτών που έχει παραγάγει με την ηθική του φαντασία; Για κάτι που θα αποκαλυπτόταν ως ηθικά γόνιμο, θα ήταν το ίδιο παράλογο όπως στην περίπτωση που κάποιος θα ήθελε να κατατάξει ένα νέο είδος της φύσης σε ένα παλαιότερο και να πει πως αφού τα ερπετά δεν ταιριάζουν με το είδος των πρωτοαμνιακών, είναι μια αδικαιολόγητη (παθολογική) μορφή του είδους των πρωτοαμνιακών.

Ο ηθικός ιντιβιντουαλισμός (ηθικός ατομικισμός) λοιπόν δεν έρχεται σε αντίθεση με τη θεωρία της εξέλιξης, αν αυτή κατανοηθεί σωστά, αλλά αντίθετα προκύπτει κατευθείαν από αυτήν. Το γενεαλογικό δέντρο του Χαίκελ από τα πρωτόζωα μέχρι επάνω στον άνθρωπο ως οργανική οντότητα, οφείλει να συνεχιστεί χωρίς τη διακοπή της φυσικής νομοτέλειας και χωρίς κανένα ρήγμα στην ομαλή εξέλιξη μέχρι το άτομο ως ηθική οντότητα κατά μια ορισμένη έννοια. Όμως με κανένα τρόπο δε θα μπορούσαν να συναχθούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός νέου είδους, από τη φύση ενός είδους που υπήρξε πρόγονός του. Όσο αλήθεια είναι ότι οι ηθικές ιδέες του ατόμου έχουν αναπτυχθεί από εκείνες των προγόνων κατά τρόπο αντιληπτό, άλλο τόσο

επίσης είναι αλήθεια ότι το άτομο είναι ηθικά άγονο, αν αυτό το ίδιο δεν έχει δικές του ηθικές ιδέες.

Ο ίδιος ηθικός ιντιβιντουαλισμός που ανέπτυξα στη βάση της παραπάνω θεώρησης, θα μπορούσε να προκύψει και από τη θεωρία της εξέλιξης. Η τελική πεποίθηση θα ήταν η ίδια και μόνο ο δρόμος για να φτάσουμε σε αυτήν θα ήταν διαφορετικός.

Η εμφάνιση εντελώς νέων ηθικών ιδεών μέσω της ηθικής φαντασίας δεν είναι, για τη θεωρία της εξέλιξης, φαινόμενο πιο εκπληκτικό απ' αυτό της εμφάνισης ενός νέου είδους ζώων από ένα παλαιότερο. Μόνο που η θεωρία αυτή πρέπει, ως μονιστική κοσμοθεωρία, να αρνηθεί και στην ηθική, όπως ακριβώς συμβαίνει και στην επιστήμη, κάθε υπερβατική (μεταφυσική) επίδραση που μπορεί απλά να συνάγεται και που δεν μπορεί να βιωθεί ιδεατά. Έτσι ακολουθεί την ίδια βασική αρχή που την καθοδηγεί όταν αναζητεί τις αιτίες των νέων οργανικών μορφών, χωρίς να επικαλείται την παρέμβαση κάποιας εξωγήινης οντότητας που δημιουργεί με μια υπερφυσική επιρροή κάθε νέο είδος σύμφωνα με μια νέα δημιουργική σκέψη. Για το μονισμό, ακριβώς όπως δεν είναι αναγκαία η ύπαρξη κάποιας υπερφυσικής δημιουργικής σκέψης για την εξήγηση των ζώντων οργανισμών, το ίδιο είναι επίσης αδύνατο γι' αυτόν να ανάγει την παγκόσμια ηθική τάξη σε αιτίες που βρίσκονται έξω από τον κόσμο που μπορεί να βιωθεί. Δεν μπορεί να αποδεχτεί την ύπαρξη μιας βούλησης ηθικής φύσης η οποία να εξηγείται από μια υπερφυσική επιρροή πάνω στην ηθική ζωή (θεία διακυβέρνηση απέξω), ή από μια ιδιαίτερη αποκάλυψη σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή (παράδοση των δέκα εντολών), ή από την εμφάνιση του Θεού (Χριστού) πάνω στη γη. Αυτό που συμβαίνει μέσα από όλα αυτά στον άνθρωπο και μέσα του, γίνεται στοιχείο ηθικής τότε μόνον, όταν στην ανθρώπινη εμπειρία γίνεται κάτι το ατομικά δικό του. Για το μονισμό οι ηθικές διεργασίες είναι προϊόντα του κόσμου όπως και οτιδήποτε άλλο που περιέχεται σε αυτόν, και οι αιτίες τους πρέπει να αναζητηθούν μέσα στον κόσμο, δηλαδή μέσα στον άνθρωπο, επειδή ο άνθρωπος είναι ο φορέας της ηθικής.

Ο ηθικός ιντιβιντουαλισμός είναι επομένως η κορωνίδα του οικοδομήματος το οποίο μόχθησαν να κατασκευάσουν ο *Δαρβίνος* και ο *Χαίκελ* στις φυσικές επιστήμες. Είναι μια πνευματικοποιημένη θεωρία της εξέλιξης που έχει μεταφερθεί στην ηθική ζωή.

Όποιος εκ των προτέρων περιορίσει λόγω στενότητας πνεύματος την έννοια του *φυσικού παράγοντα* μέσα σε μια αυθαίρετα περιορισμένη περιοχή, μπορεί εύκολα να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει καθόλου χώρος μέσα σε αυτήν για ελεύθερη ατομική δράση. Ο συνεπής θεωρητικός της εξέλιξης δεν μπορεί να γίνει θύμα μιας τέτοιας στενότητας πνεύματος. Δεν μπορεί να τερματίζει τη φυσική εξελικτική πορεία στον πίθηκο και να αποδίδει στον άνθρωπο μια «υπερφυσική» καταγωγή· στην αναζήτηση των φυσικών προγόνων του ανθρώπου, είναι υποχρεωμένος να αναζητά και το πνεύμα στη φύση· επίσης δεν μπορεί να στέκεται μόνο στις οργανικές λειτουργίες του ανθρώπου και να θεωρεί αυτές μόνο ως φυσικές, αλλά πρέπει να βλέπει και την ηθικά ελεύθερη ζωή ως πνευματική συνέχεια της οργανικής.

Σύμφωνα με τις βασικές του αρχές, ο θεωρητικός της εξέλιξης μπορεί να ισχυριστεί μόνο ότι η σημερινή μορφή ηθικής συμπεριφοράς προέρχεται από άλλου είδους δραστηριότητες του κόσμου. Ο χαρακτηρισμός μιας πράξης, δηλαδή αν είναι *ελεύθερη*, πρέπει να αφηθεί στην *άμεση παρατήρησή* της. Στην πραγματικότητα υποστηρίζει απλά ότι οι άνθρωποι έχουν εξελιχθεί από προγόνους που δεν ήταν ακόμα άνθρωποι. Το πώς είναι πραγματικά φτιαγμένοι οι άνθρωποι πρέπει να εξακριβωθεί μέσω της παρατήρησης αυτών των ίδιων. Τα αποτελέσματα μιας τέτοιας παρατήρησης δεν μπορούν να αντιφάσκουν με την ιστορία της εξέλιξης αν αυτή έχει κατανοηθεί σωστά. Και μόνον ο ισχυρισμός ότι τα αποτελέσματα είναι τέτοια που αποκλείουν μια φυσική τάξη του κόσμου, θα ερχόταν σε αντίθεση με τις τελευταίες τάσεις των φυσικών επιστημών⁸.

Ο ηθικός εντιβιντουαλισμός δεν έχει να φοβάται τίποτε από μια φυσική επιστήμη που κατανοεί τον εαυτό της, διότι η παρατήρηση δείχνει ότι η τέλεια μορφή της ανθρώπινης συμπεριφοράς έχει ως χαρακτηριστικό της την *ελευθερία*. Αυτή η ελευθερία πρέπει να αποδοθεί στην ανθρώπινη βούληση στο βαθμό που αυτή η βούληση πραγματώνει καθαρά ιδεατές διαισθήσεις, επειδή αυτές οι διαισθήσεις δεν είναι αποτέλεσμα μιας αναγκαιότητας που δρα απέξω, αλλά υπάρχουν από μόνες τους. Αν ένας άνθρωπος βρίσκει πως μια

⁸ Δικαιολογημένα μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τις σκέψεις (ηθικές ιδέες) αντικείμενα παρατήρησης. Γιατί ακόμα κι αν τα δημιουργήματα της σκέψης, κατά τη νοητική δραστηριότητα, δεν εμφανίζονται την ίδια στιγμή στο πεδίο της παρατήρησης μπορούν ωστόσο να γίνουν αντικείμενα παρατήρησης εκ των υστέρων. Και μ' αυτό το σκεπτικό προκύπτει το παραπάνω χαρακτηριστικό της πράξης.

πράξη είναι η *απεικόνιση* μιας τέτοιας ιδεατής διαίσθησης, την αισθάνεται ως *ελεύθερη* πράξη. Σε αυτό το χαρακτηριστικό μιας πράξης έγκειται η ελευθερία της.

Τι πρέπει να πούμε τώρα από αυτήν την άποψη για τη διαφορά των δύο προτάσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω (δεξ 1° Κεφ.) «το να είναι κανείς ελεύθερος σημαίνει ότι μπορεί να *κάνει* αυτό που θέλει» και «το να μπορεί κανείς κατά βούληση να επιθυμεί ή να μπορεί να μην επιθυμεί είναι το πραγματικό νόημα του ορισμού της ελεύθερης βούλησης»; Ο *Hamerling* βασίζει την άποψή του σχετικά με την ελεύθερη βούληση ακριβώς πάνω σ' αυτή τη διαφορά χαρακτηρίζοντας την πρώτη ως ορθή ενώ τη δεύτερη ως παράδοξη ταυτολογία. Λέει: «μπορώ να *κάνω* ό,τι θέλω. Αλλά το να πω: μπορώ να επιθυμώ ό,τι θέλω, είναι μια κενή ταυτολογία». Το αν είμαι ικανός να κάνω, δηλαδή να μετατρέψω σε πραγματικότητα, αυτό που θέλω, δηλαδή αυτό που έχω θέσει ως ιδέα της πράξης μου, εξαρτάται από τις εξωτερικές συνθήκες καθώς και από την τεχνική μου επιδεξιότητα (δεξ 12° Κεφ.). Να είσαι ελεύθερος σημαίνει να είσαι ικανός να ορίζεις μόνος σου, με την ηθική φαντασία τις παραστάσεις (κίνητρα) που αποτελούν τη βάση της δράσης σου. Η ελευθερία είναι αδύνατη αν κάτι άλλο έξω από μένα ορίζει τις ηθικές μου παραστάσεις (μηχανική διεργασία ή Θεός έξω-κοσμικός, η ύπαρξη του οποίου απλά εικάζεται). Συνεπώς είμαι ελεύθερος τότε μόνο, όταν *εγώ* ο ίδιος παράγω αυτές τις παραστάσεις και όχι όταν *μπορώ* να πράττω με κίνητρα που έχει μπολιάσει μέσα μου κάποια άλλη οντότητα. Ελεύθερη οντότητα είναι εκείνη που είναι ικανή να *θέλει* αυτό που η ίδια θεωρεί σωστό. Όποιος κάνει κάτι άλλο από αυτό που επιθυμεί, πρέπει να ωθείται από κίνητρα που δε βρίσκονται μέσα του. Ένας τέτοιος άνθρωπος δεν ενεργεί ελεύθερα. Το να μπορεί κανείς κατά βούληση να επιθυμεί αυτό που θεωρεί ή αυτό που δε θεωρεί σωστό, σημαίνει ότι μπορεί κατά βούληση να είναι ή να μην είναι ελεύθερος. Φυσικά αυτό είναι το ίδιο παράδοξο όπως το να βλέπει κανείς την ελευθερία στην ικανότητα να μπορεί να κάνει αυτό που πρέπει να θέλει. Αλλά ακριβώς αυτό το τελευταίο υποστηρίζει ο *Hamerling*, όταν λέει: «Είναι πέρα για πέρα αλήθεια ότι η βούληση καθορίζεται πάντα από κίνητρα, αλλά είναι παράλογο να λέει κανείς ότι γι' αυτό το λόγο είναι ανελεύθερη· διότι δεν μπορεί κανείς ούτε να επιθυμήσει ούτε να σκεφτεί μια μεγαλύτερη ελευθερία απ' αυτήν που πραγματώνει ανάλογα με τις δυνάμεις του και την αποφασιστικότητά του».

Στην πραγματικότητα μπορεί! Είναι σίγουρα εφικτό να επιθυμήσει κανείς μια μεγαλύτερη ελευθερία, κι αυτή ακριβώς είναι η αληθινή ελευθερία: αυτή δηλαδή κατά την οποία ορίζει ο ίδιος ο άνθρωπος τα κίνητρα της βούλησής του.

Κάτω από ορισμένες συνθήκες ο άνθρωπος μπορεί να παρακινηθεί να μην κάνει αυτό που θέλει, να επιτρέψει σε άλλους να του υπαγορεύσουν αυτό που *οφείλει* να κάνει, δηλαδή να θέλει αυτό που κάποιος άλλος θεωρεί σωστό και όχι ο ίδιος, και να υποκύψει σε αυτό, στο βαθμό που δεν αισθάνεται *ελεύθερος*.

Εξωτερικές δυνάμεις μπορούν να με εμποδίσουν να κάνω αυτό που θέλω. Τότε απλά με καταδικάζουν σε απραξία ή σε ανελευθερία. Ακριβώς τότε, όταν υποδουλώνουν το πνεύμα μου, όταν διώχνουν από το μυαλό μου τα δικά μου κίνητρα και θέλουν στη θέση τους να βάλουν τα δικά τους, έχουν ως στόχο να με κάνουν ανελεύθερο. Γι' αυτό το λόγο η εκκλησία δε στρέφεται απλά κατά των *πράξεων*, αλλά κυρίως κατά των *αμαρτωλών σκέψεων*, δηλαδή των κινήτρων της δράσης μου. Η εκκλησία με καθιστά ανελεύθερο όταν παρουσιάζει ως αμαρτωλά όλα εκείνα τα κίνητρα που δεν έχει υποδείξει η ίδια. Οι εκκλησίες ή άλλες κοινότητες παράγουν ανελευθερία, όταν οι ιερείς ή οι δάσκαλοί τους παρουσιάζονται ως θεματοφύλακες των συνειδήσεων, δηλαδή όταν οι πιστοί είναι υποχρεωμένοι να αντλήσουν από αυτούς (από το εξομολογητήριο) τα κίνητρα των πράξεών τους.

Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918.

Σε αυτά τα κεφάλαια που αναφέρονται στην ανθρώπινη βούληση, περιγράφεται αυτό που μπορεί να βιώσει ο άνθρωπος στις πράξεις του, έτσι ώστε μέσα από αυτήν την εμπειρία να φθάσει στη συνειδητοποίηση: η βούλησή μου είναι ελεύθερη. Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός πως το δικαίωμα να χαρακτηρίζει κανείς τη βούληση ελεύθερη, αποκτιέται από την εμπειρία κατά την οποία μια ιδεατή διαίσθηση γίνεται στη βούληση πραγματικότητα. Η εμπειρία αυτή *μπορεί* να είναι αποτέλεσμα μόνο παρατήρησης αλλά *είναι* εμπειρία, με την έννοια ότι παρατηρούμε την ανθρώπινη βούληση μέσα σε μια πορεία εξέλιξης, στόχος της οποίας είναι η δυνατότητα μια πράξη βούλησης να στηρίζεται σε μια καθαρά ιδεατή διαίσθηση. Ο στόχος αυτός μπορεί να επιτευχθεί, επειδή στην ιδεατή διαίσθηση δεν επιδρά τίποτε άλλο, παρά μόνο η δική της αυθύπαρκτη ουσία. Αν μια τέτοια διαίσθηση παρουσιάζεται στην ανθρώπινη συνείδηση, αυτή δεν

έχει αναπτυχθεί από διεργασίες του οργανισμού (δες 9^ο Κεφ.), αλλά η οργανική δραστηριότητα έχει υποχωρήσει, ώστε να δημιουργήσει χώρο στην ιδεατή δραστηριότητα. Αν παρατηρήσω μια πράξη βούλησης που είναι η εικόνα διαίσθησης, τότε και από αυτήν την πράξη βούλησης έχει υποχωρήσει κάθε οργανικά αναγκαία δραστηριότητα. Η πράξη της βούλησης είναι ελεύθερη. Αυτήν την ελευθερία της βούλησης δεν μπορεί να την παρατηρήσει κάποιος που δεν είναι σε θέση να δει ότι η ελεύθερη πράξη της βούλησης χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι ακριβώς μέσα από το διαισθητικό στοιχείο η δραστηριότητα που είναι απαραίτητη για τον οργανισμό, παραλύει, καταστέλλεται και στη θέση της τοποθετείται η πνευματική δραστηριότητα της γεμάτης από ιδέες βούλησης. Μόνο όποιος δεν είναι σε θέση να κάνει *αυτήν* την παρατήρηση της διττής φύσης μιας ελεύθερης πράξης της βούλησης, πιστεύει ότι *κάθε* πράξη βούλησης είναι ανελεύθερη. Όποιος μπορεί να την κάνει, θα καταλήξει στην άποψη ότι ο άνθρωπος είναι ανελεύθερος στο βαθμό που δεν μπορεί να ολοκληρώσει τη διαδικασία της καταστολής της οργανικής δραστηριότητας, αλλά ότι αυτή η ανελευθερία τείνει προς την ελευθερία, κι ακόμα ότι αυτή η ελευθερία δεν είναι σε καμιά περίπτωση ένα αφηρημένο ιδεώδες, αλλά μια καθοδηγούσα δύναμη, που ανήκει στην ανθρώπινη φύση. Ελεύθερος είναι ο άνθρωπος στο βαθμό που μπορεί να αντιλαμβάνεται στις πράξεις της βούλησής του την ίδια ψυχική διάθεση που ζει μέσα του, όταν συνειδητοποιεί τη δημιουργία καθαρά ιδεατών (πνευματικών) διαισθήσεων .

13° ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

(ΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΑΠΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ)

Ένα ερώτημα ανάλογο με εκείνο που αναφέρεται στο σκοπό ή τον προορισμό της ζωής (δες 11° κεφ.) είναι αυτό που αφορά στην αξία της. Εδώ συναντούμε δυο αντιτιθέμενες απόψεις και ανάμεσά τους βρίσκονται όλες οι προσπάθειες που θα μπορούσε κανείς να επινοήσει για τον μεταξύ τους συμβιβασμό. Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, ο κόσμος τούτος είναι ο καλύτερος από όλους τους κόσμους που μπορεί κανείς να διανοηθεί ότι θα μπορούσαν να υπάρξουν, και το να ζει κανείς και να δρα σε αυτόν τον κόσμο είναι αγαθό ανυπολόγιστης αξίας. Όλα τα πράγματα παρουσιάζουν αρμονική και σκόπιμη συνεργασία και είναι άξια θαυμασμού. Ακόμα και το φαινομενικά άσχημο και κακό μπορεί από μια ανώτερη σκοπιά να ιδωθεί ως καλό, διότι παρουσιάζει μια ευεργετική αντίθεση σε σχέση με το καλό· είμαστε σε θέση να το εκτιμήσουμε περισσότερο στη φανερή αντίθεσή του με το κακό. Επιπλέον το κακό δεν είναι κάτι αληθινά πραγματικό· αισθανόμαστε απλά ως κακό κάτι που είναι καλό σε μικρότερο βαθμό. Το κακό είναι η απουσία του καλού· το κακό καθαυτό δεν έχει κανένα νόημα.

Η άλλη αντίληψη πρεσβεύει πως η ζωή είναι γεμάτη βάσανα και δυστυχία· παντού υπερτερεί ο πόνος της ευχαρίστησης και η λύπη της χαράς. Η ύπαρξη είναι βάρος και σε κάθε περίπτωση το να μη ζει κανείς είναι προτιμότερο από το να ζει.

Οι κύριοι εκπρόσωποι της πρώτης άποψης, του οπτιμισμού, είναι ο *Shaftesbury* και ο *Λάμπνιτς*, ενώ της δεύτερης, του πεσιμισμού ο *Σοπενχάουερ* και ο *Ε. Χάρτμαν*.

Ο *Λάμπνιτς* θεωρεί πως ο κόσμος μας είναι ο καλύτερος από όλους που θα μπορούσαν να υπάρξουν. Δε γίνεται να υπάρξει άλλος καλύτερος αφού ο Θεός είναι καλός και σοφός. Ένας καλός Θεός θέλει να δημιουργήσει τον καλύτερο δυνατό κόσμο. Ένας σοφός Θεός τον γνωρίζει καλά. Μπορεί να τον ξεχωρίσει από όλους τους άλλους που θα ήταν χειρότεροι. Μόνο ένας κακός ή μη σοφός Θεός θα μπορούσε να δημιουργήσει έναν κόσμο χειρότερο από τον κατά το δυνατόν καλύτερο κόσμο.

Όποιος ξεκινά απ' αυτήν την άποψη, μπορεί εύκολα να προδιαγράψει την κατεύθυνση που πρέπει να ακολουθήσει η ανθρώπινη δράση προκειμένου να συνδράμει για τον καλύτερο δυνατό κόσμο. Το μόνο που χρειάζεται να κάνει ο άνθρωπος είναι να διερευνά τις βουλές του Θεού και στη συνέχεια να συμπεριφέρεται σύμφωνα με αυτές. Αν γνωρίζει ποιες είναι οι προθέσεις του Θεού αναφορικά με τον κόσμο και το ανθρώπινο είδος, θα είναι σε θέση να πράττει το σωστό. Και θα αισθάνεται ευτυχής να συνεισφέρει κι αυτός με το δικό του οβολό στα άλλα καλά που υπάρχουν στον κόσμο. Επομένως από αυτήν την αισιόδοξη άποψη τη ζωή αξίζει να τη ζούμε, κι η αξία της ζωής θα πρέπει να μας παρακινεί να συμβάλλουμε κι εμείς με τη συμμετοχή μας στο καλό.

Ο *Σοπενχάουερ* βλέπει διαφορετικά τα πράγματα. Θεωρεί πως το θεμέλιο του κόσμου δεν είναι το πάνσοφο και πανάγαθο Ον, αλλά η τυφλή ορμή ή βούληση. Ο αιώνιος αγώνας, η ακατάπαυστη λαχτάρα για ικανοποίηση στην οποία δεν μπορεί κανείς ποτέ να φτάσει, αυτό είναι το θεμελιώδες χαρακτηριστικό κάθε βούλησης. Γιατί μόλις φθάσει στον επιδιωκόμενο στόχο μια νέα ανάγκη προκύπτει και ούτω καθεξής. Η ικανοποίηση μπορεί να έχει ελάχιστη μόνο διάρκεια. Ολόκληρο το περιεχόμενο της ζωής μας δεν είναι παρά ανικανοποίητος πόθος, δηλαδή δυσαρέσκεια και πόνος. Αν κάποτε τελικά αμβλυνθεί ο τυφλός πόθος, κάθε περιεχόμενο έχει φύγει από τη ζωή μας. Μια απέραντη πλήξη διαπερνά την ύπαρξή μας. Γι' αυτό το καλύτερο που μπορούμε να κάνουμε είναι να καταπνίξουμε όλες τις επιθυμίες και τις ανάγκες μέσα μας και να αφανίσουμε τη βούληση. Ο πεσιμισμός του *Σοπενχάουερ* οδηγεί στην πλήρη απραξία· ο σκοπός της ηθικής του είναι η καθολική *νωθρότητα*.

Ο *Χάρτμαν* προσπαθεί με έναν ουσιαστικά διαφορετικό τρόπο να θεμελιώσει τον πεσιμισμό (απαισιοδοξία) και να τον εφαρμόσει στην ηθική. Ακολουθώντας μια προσφιλή τάση της εποχής μας, προσπαθεί να εδραιώσει την κοσμοθεωρία του στην *εμπειρία*. Από την παρατήρηση της ζωής θέλει να εξακριβώσει αν υπερισχύει η χαρά ή ο πόνος στον κόσμο. Αφήνει να περάσουν από την κρίση της λογικής αυτά που στους ανθρώπους φαίνονται ως ευλογία και τύχη για να δείξει πως με προσεκτικότερη εξέταση, όλη η υποτιθέμενη ικανοποίηση αποδεικνύεται πως δεν είναι παρά μια *ψευδαίσθηση*. Ψευδαίσθηση είναι το να πιστεύουμε πως για μας πηγή ικανοποίησης και

ευτυχίας είναι η υγεία, η νεότητα, η ελευθερία, το υψηλό εισόδημα, η αγάπη (σεξουαλική ικανοποίηση), η συμπόνια, η φιλία και η οικογενειακή ζωή, ο αυτοσεβασμός, οι τιμές, η φήμη, η εξουσία, η θρησκευτική ζωή, η επιδίωξη της ανάπτυξη της επιστήμης και της τέχνης, η ελπίδα για μια μετά θάνατον ζωή και η συμμετοχή στην πολιτιστική πρόοδο. Μια πιο νηφάλια εξέταση δείχνει πως κάθε απόλαυση φέρνει πολύ περισσότερο κακό και δυστυχία στον κόσμο παρά ευχαρίστηση. *Η αίσθηση της αδιαθεσίας που ακολουθεί τη μέθη είναι πάντα μεγαλύτερη από την απόλαυση της μέθης.* Ο πόνος υπερτερεί κατά πολύ της ευχαρίστησης στον κόσμο. Κανένας άνθρωπος, ακόμα και ο σχετικά πιο ευτυχισμένος, αν ερωτηθεί, δε θα πει πως θα ήθελε να ξαναζήσει για δεύτερη φορά αυτή την άθλια ζωή. Όμως τώρα, επειδή ο Χάρτμαν δεν αρνείται την παρουσία του ιδεατού παράγοντα (της σοφίας) στον κόσμο στον οποίο δίνει την ίδια θέση με την τυφλή ορμή (βούληση), μπορεί να αξιώνει από το πρωταρχικό του Ον τη δημιουργία του κόσμου, μόνον αν αυτό δέχεται ότι ο πόνος υπηρετεί ένα σοφό οικουμενικό σκοπό. Ο πόνος των πλασμάτων του κόσμου ωστόσο, δεν είναι άλλος από την οδύνη του ίδιου του Θεού, διότι η ζωή του κόσμου ως ολότητα είναι ταυτισμένη με τη ζωή του Θεού. Όμως ένα πάνσοφο Ον δεν μπορεί παρά να βλέπει ως σκοπό του τη λύτρωση από τον πόνο, και εφόσον όλες οι υπάρξεις υποφέρουν, τη λύτρωση από την ύπαρξη. Ο στόχος όλης της δημιουργίας είναι να οδηγήσει την ύπαρξη στην πολύ καλύτερη κατάσταση της μη ύπαρξης. Η πορεία του κόσμου δεν είναι παρά ένας διαρκής αγώνας ενάντια στον πόνο του Θεού που τελικά τελειώνει με τον εκμηδενισμό κάθε ύπαρξης. Συνεπώς ο ηθικός βίος του ανθρώπου θα συνίσταται στο να συμμετέχει σε αυτόν τον εκμηδενισμό της ύπαρξης. Ο Θεός έπλασε τον κόσμο, για να μπορέσει ο Αυτός ο ίδιος μέσα από αυτόν τον κόσμο να λυτρωθεί από τον άπειρο πόνο Του. Ο κόσμος «πρέπει να θεωρείται κατά κάποιο τρόπο, ως ένα κνιζώδες εξάνθημα του Απόλυτου»· το Απόλυτο μέσω της ασυνείδητης θεραπευτικής δύναμης του εξανθήματος απαλλάσσεται από μια εσωτερική ασθένεια, ή «και ως ένα επώδυνο αλλά θεραπευτικό κατάπλασμα, το οποίο, αυτό το «έν-πάν» Ον επιθέτει στον εαυτό Του για να σύρει πρώτα τον εσωτερικό Του πόνο προς τα έξω, και στη συνέχεια να τον εξαφανίσει». Οι άνθρωποι είναι αναπόσπαστα μέλη του κόσμου. Ο Θεός υποφέρει μέσα σε αυτούς. Έπλασε τους ανθρώπους για να σκορπίσει σε αυτούς τη δική Του απέραντη οδύνη. Ο πόνος που νιώθει καθένας από μας

είναι μια σταγόνα στον απέραντο ωκεανό της Θείας οδύνης (Ε. Χάρτμαν *Η φαινομενολογία της ηθικής συνείδησης* σελ. 866, *Phänomenologie des sittlichen Bewußtseins*, S. 866 ff.).

Η αποδοχή ότι το κυνήγι της προσωπικής ικανοποίησης (ο εγωισμός) είναι μια τρέλα, πρέπει να διαπεράσει ολόκληρο το είναι του ανθρώπου. Ο άνθρωπος θα πρέπει να οδηγηθεί αποκλειστικά από το καθήκον που συνίσταται στο να αφιερωθεί στη σωτηρία του Θεού μέσα από την ανιδιοτελή αφοσίωση στο παγκόσμιο γίγνεσθαι. Σε αντίθεση με τον Σοπενχάουερ, ο πεσιμισμός του Χάρτμαν μας οδηγεί στο να αφοσιωθούμε στην υπηρεσία ενός ανώτερου σκοπού.

Αλλά στηρίζεται πραγματικά ο παραπάνω πεσιμισμός στην εμπειρία;

Το να αγωνιζόμαστε για ικανοποίηση σημαίνει πως η δραστηριότητά μας πηγαίνει πέρα από το πραγματικό περιεχόμενο της ζωής μας. Ένα πλάσμα πεινάει, αγωνίζεται δηλαδή να χορτάσει, όταν οι οργανικές του λειτουργίες, για να μπορούν να συνεχιστούν απαιτούν πρόσληψη νέων μέσων με τη μορφή τροφής. Ο αγώνας για τιμές σημαίνει ότι ο άνθρωπος θεωρεί ότι αξίζει να προβεί σε μια ενέργεια ή να την αποφύγει, μόνον αν αυτή του η στάση επιδοκιμάζεται από τους άλλους. Η ανάγκη για την απόκτηση γνώσης γεννιέται στον άνθρωπο όταν βρίσκει πως από τον κόσμο που μπορεί να βλέπει, να ακούει και λοιπά, κάτι λείπει, στο βαθμό που δεν τον έχει κατανοήσει. Η επιτυχία της προσπάθειας προκαλεί στον αγωνιζόμενο άνθρωπο ευχαρίστηση· η αποτυχία φέρνει πόνο. Εδώ είναι σημαντικό να παρατηρήσει κανείς πως η ευχαρίστηση και ο πόνος εξαρτώνται μόνον από την επιτυχία ή την αποτυχία της προσπάθειας. Σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί η ίδια η προσπάθεια να υπολογιστεί ως δυσάρεστη. Επομένως αν συμβαίνει, κάθε φορά που μια προσπάθεια στέφεται με επιτυχία, την ίδια στιγμή να ξεκινάει μια άλλη, δεν μπορώ να ισχυριστώ πως αφού σε κάθε περίπτωση η απόλαυση γεννάει την επιθυμία για την επανάληψή της ή για μια νέα απόλαυση, η ικανοποίηση μου προκάλεσε τη δυστυχία. Μπορώ να μιλήσω για αίσθημα δυστυχίας μόνο στην περίπτωση που αυτή η επιθυμία συναντά το αδύνατο της ικανοποίησής της. Ακόμα κι όταν η εμπειρία μιας απόλαυσης που έζησα γεννάει μέσα μου την ανάγκη να ζήσω μια ακόμα μεγαλύτερη ή πιο εκλεπτυσμένη απόλαυση, δεν μπορώ να μιλήσω για αυτήν την ανάγκη σαν να είναι μια δυστυχία που προκλήθηκε από την προηγούμενη απόλαυση μέχρι να

αστοχήσουν τα μέσα που χρησιμοποιώ κατά την προσπάθειά μου να ικανοποιήσω αυτήν την πιο εκλεπτυσμένη απόλαυση. Μπορώ να αποδώσω την αιτία του πόνου στην απόλαυση μόνο όταν ο πόνος εμφανίζεται ως φυσική συνέπεια της απόλαυσης όπως, για παράδειγμα, όταν η σεξουαλική ευχαρίστηση μιας γυναίκας ακολουθείται από τους πόνους της γέννας και το μόχθο της φροντίδας του παιδιού. Αν ο ίδιος ο αγώνας προκαλεί πόνο, τότε η οποιαδήποτε αποφυγή του αγώνα θα έπρεπε να συνοδεύεται από ευχαρίστηση. Αλλά συμβαίνει το εντελώς αντίθετο. Η έλλειψη αγώνα στη ζωή μας δημιουργεί ανία, κι αυτό συνδέεται με δυσθυμία. Φυσικά, επειδή η προσπάθεια μπορεί να χρειαστεί πολύ χρόνο πριν ευοδωθεί, και επειδή στο μεταξύ η προσδοκία της εκπλήρωσής της δίνει ευχαρίστηση, πρέπει να παραδεχτούμε πως ο πόνος δεν έχει καθόλου να κάνει με τον ίδιο τον αγώνα αλλά συνδέεται αποκλειστικά με τη μη δικαίωσή του. Επομένως, ο Σοπενχάουερ σε κάθε περίπτωση έχει άδικο όταν θεωρεί την επιθυμία ή την ίδια την προσπάθεια (τη θέληση) ως πηγή πόνου.

Στην πραγματικότητα, ακριβώς το αντίθετο αληθεύει. Η προσπάθεια από μόνη της (όταν ποθείς κάτι) δίνει ευχαρίστηση. Ποιος δε γνωρίζει τη χαρά που μας δίνει η ελπίδα ενός μακρινού στόχου, ενός στόχου όμως που επιθυμούμε πολύ έντονα; Αυτή η χαρά είναι που συνοδεύει όλους τους μόχθους, τους καρπούς των οποίων γευόμαστε μόνο στο μέλλον. Είναι μια χαρά εντελώς ανεξάρτητη από την επίτευξη του στόχου. Διότι όταν ο στόχος επιτυγχάνεται, έρχεται να προστεθεί σε αυτήν ως κάτι καινούριο και η χαρά της δικαίωσης του αγώνα. Τώρα, αν υποστήριζε κάποιος πως στον πόνο που προκαλείται από την αποτυχία κάποιου στόχου προστίθεται και ο πόνος της διαψευσμένης ελπίδας, και ότι έτσι κάνει τελικά τον πόνο του ανεκπλήρωτου μεγαλύτερο από την ευχαρίστηση της προσδοκώμενης εκπλήρωσης, θα πρέπει να του απαντήσουμε πως μπορεί να συμβαίνει και το αντίθετο, πως η αναπόληση της χαράς που νιώσαμε την περίοδο πριν την εκπλήρωση της επιθυμίας μας, συχνά καταπραΰνει τον πόνο της μη εκπλήρωσης. Το γεγονός ότι εκείνος ο οποίος μπροστά σε ελπίδες που διαψεύστηκαν αναφωνεί: «εγώ έκανα ό,τι μπορούσα !», αποτελεί μια απόδειξη αυτού του ισχυρισμού. Η ευτυχία που νιώθουμε από την αίσθηση πως έχουμε προσπαθήσει με όλες μας τις δυνάμεις για το καλύτερο, παραβλέπεται από εκείνους που υποστηρίζουν ότι στην

περίπτωση μιας ανεκπλήρωτης επιθυμίας, όχι μόνο δεν υπάρχει η χαρά της εκπλήρωσης, αλλά ότι και η χαρά της ίδιας της επιθυμίας έχει καταστραφεί.

Η εκπλήρωση μιας επιθυμίας φέρνει ευχαρίστηση, η μη εκπλήρωσή της πόνο. Από αυτό δεν πρέπει να συμπεράνουμε πως ευχαρίστηση είναι η ικανοποίηση μιας επιθυμίας και πόνος η μη ικανοποίησή της. Τόσο η ευχαρίστηση όσο και ο πόνος μπορούν να βιωθούν ακόμα και όταν δεν είναι επακόλουθα κάποιας επιθυμίας. Η αρρώστια είναι δυστυχία όπου δεν προηγείται κάποια επιθυμία. Αυτός που θα υποστήριζε ότι η αρρώστια είναι ένας πόθος για υγεία που δεν ικανοποιήθηκε, θα έκανε το λάθος να θεωρήσει ως θετική επιθυμία την αυτονόητη για όλους και μη συνειδητή επιθυμία να μην αρρωστήσει. Αν κάποιος λάβει μια κληρονομιά από έναν πλούσιο συγγενή για του οποίου την ύπαρξη δεν είχε την παραμικρή ιδέα, γεμίζει με χαρά, για την οποία όμως δεν είχε προηγηθεί καμιά επιθυμία.

Συνεπώς αυτός που θέλει να εξετάσει αν η ζυγαριά γέρνει προς τη μεριά της ευχαρίστησης ή του πόνου, πρέπει να λάβει υπόψη του την ευχαρίστηση από την επιθυμία, την ευχαρίστηση από την εκπλήρωση της επιθυμίας καθώς και εκείνη την ευχαρίστηση που έρχεται χωρίς μόχθο. Από την άλλη μεριά του ισοζυγίου θα έχει τον πόνο από ανυπόφορη πλήξη, από αποτυχημένη προσπάθεια ή τέλος τον πόνο που μας δημιουργείται, χωρίς καθόλου να έχει προηγηθεί κάποια μας επιθυμία. Στην τελευταία περίπτωση ανήκει και εκείνος ο πόνος που προκαλείται από εργασία που μας επιβλήθηκε χωρίς να την έχουμε επιλέξει εμείς οι ίδιοι.

Τώρα γεννιέται το ερώτημα: Ποια είναι η σωστή μέθοδος που πρέπει να εφαρμόσω προκειμένου να υπολογίσω το τελικό χρεωστικό ή του πιστωτικό υπόλοιπο; Ο Ε. Χάρτμαν είναι της άποψης ότι η λογική είναι αυτή που τα ζυγίζει. Γράφει βέβαια στο βιβλίο του, *Φιλοσοφία του υποσυνείδητου* : «η χαρά και ο πόνος υπάρχουν μόνο στο βαθμό που πραγματικά τα νιώθεις» (Philosophie des Unbewußten, Φιλοσοφία του ασυνείδητου, 7η έκδοση τόμος II, σελ. 290). Απ' αυτό προκύπτει ότι δεν υπάρχει άλλο μέτρο για την ευχαρίστηση, πέρα από το υποκειμενικό μέτρο της αίσθησης. Πρέπει να αισθανθώ αν το συνολικό αίσθημα της δυσαρέσκειας συγκρινόμενο με αυτό της ευχαρίστησης αφήνει μέσα μου πλεόνασμα χαράς ή πλεόνασμα πόνου. Παρόλα αυτά, ο Χάρτμαν υποστηρίζει: «αν και η αξία της ζωής κάθε ατόμου μπορεί να εκτιμηθεί μόνο σύμφωνα με το δικό του υποκειμενικό μέτρο, με

κανένα τρόπο δεν μπορεί να ειπωθεί ότι κάθε άτομο είναι σε θέση να βγάλει το σωστό αλγεβρικό άθροισμα από το σύνολο των συναισθημάτων της ζωής του, ή με άλλα λόγια, ότι η τελική αποτίμηση της δικής του ζωής, σε ότι αφορά τις υποκειμενικές του εμπειρίες, θα είναι σωστή». Αυτό όμως σημαίνει ότι αξιολογητής γίνεται και πάλι η λογική αποτίμηση του αισθήματος⁹.

Όποιος ακολουθεί με λίγη ή πολλή ακρίβεια τη σκέψη φιλοσόφων όπως είναι ο Ε. Χάρτμαν, μπορεί να πιστέψει ότι για να πετύχει μια σωστή αποτίμηση της ζωής, θα πρέπει να απομακρύνει τους παράγοντες εκείνους που στρεβλώνουν την κρίση μας στον ισολογισμό ευχαρίστησης - πόνου. Αυτό μπορεί κανείς να προσπαθήσει να το κάνει με δυο τρόπους. Ο πρώτος είναι να καταδείξει πως εμπλέκεται η επιθυμία μας (ένστικτο, βούληση), επηρεάζοντας τη λογική μας κατά την αποτίμηση της αξίας του αισθήματος. Για παράδειγμα, ενώ θα έπρεπε να πούμε στον εαυτό μας ότι η σεξουαλική απόλαυση είναι πηγή κακού, το γεγονός ότι το σεξουαλικό ένστικτο είναι πολύ ισχυρό μέσα μας μας παρασύρει στη φαντασίωση μιας προοπτικής ευχαρίστησης που δε θα υπάρχει καθόλου σε αυτό το βαθμό. Θέλουμε τις απολαύσεις και γι' αυτό δεν παραδεχόμαστε πως υποφέρουμε από αυτές. Ο δεύτερος τρόπος είναι να υποβάλει τα αισθήματα σε κριτική εξέταση και να προσπαθήσει να δείξει ότι τα πράγματα με τα οποία συνδέονται τα συναισθήματα αποδεικνύονται απατηλά κάτω από το φως της λογικής, και ότι καταστρέφονται από τη στιγμή που η διαρκώς αναπτυσσόμενη νοημοσύνη μας θα τα εξετάσει σε βάθος.

Μπορεί κανείς να σκεφτεί το θέμα ως εξής: Αν ένας άνθρωπος φιλόδοξος θελήσει να εξετάσει, αν μέχρι εκείνη τη συγκεκριμένη στιγμή πλεονάζει η ευχαρίστηση ή ο πόνος στη ζωή του, θα πρέπει να απαλλαγεί από δύο πηγές πλάνης που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τη σωστή του κρίση. Επειδή είναι φιλόδοξος, αυτό το κυρίαρχο στοιχείο του χαρακτήρα του θα του παρουσιάσει τις χαρές που έχει από τις επιτυχίες του μέσα από μεγεθυντικό φακό, ενώ όλες τις ταπεινώσεις που έχει υποστεί από απόρριψη, μέσα από ένα φακό σμίκρυνσης. Τότε, όταν υφίστατο την κάθε απόρριψη, ένιωθε έντονα αυτές τις προσβολές ακριβώς λόγω της φιλοδοξίας του. Όμως, στη θύμησή τους εμφανίζονται λιγότερο έντονες, ενώ οι χαρές της αναγνώρισης που τόσο

⁹ Αυτός που θέλει να λογαριάσει, αν ως σύνολο ζυγίζει περισσότερο η ποσότητα της ευχαρίστησης ή αυτή της δυσαρέσκειας, αγνοεί ότι κάνει λογαριασμό για κάτι το οποίο πουθενά δεν έχει βιωθεί. Η αίσθηση δε μπορεί να λογαριάζει, και αυτό που μετράει για την πραγματική αξιολόγηση της ζωής είναι η πραγματική εμπειρία και όχι ένας φανταστικός υπολογισμός.

επιζητούσε, έχουν αφήσει εντυπώσεις βαθιά χαραγμένες. Για το φιλόδοξο αυτό είναι αναμφισβήτητα μια αληθινή ευλογία. Η πλάνη μειώνει την αίσθηση του πόνου τη στιγμή της αυτοπαρατήρησης. Ωστόσο, η κρίση του είναι εσφαλμένη. Τα βάσανα πάνω στα οποία απλώνεται τώρα ένα πέπλο, τα είχε πραγματικά περάσει με όλη τους την ένταση και επομένως ο τρόπος με τον οποίο καταχωρίζονται στο λογιστικό βιβλίο της ζωής του είναι λανθασμένος. Για να πετύχει τη σωστή εκτίμηση, ο φιλόδοξος θα πρέπει να απαλλαγεί από τη φιλοδοξία του τη στιγμή της διερεύνησής του και να εξετάσει χωρίς παραμορφωτικούς φακούς τη μέχρι τότε ζωή του. Διαφορετικά θα μοιάζει με τον έμπορο που, όταν κλείνει τα βιβλία του εγγράφει στο τμήμα των εσόδων και το δικό του επιχειρησιακό ζήλο.

Μπορεί όμως ο υποστηρικτής αυτής της άποψης, να προχωρήσει ακόμα παραπέρα και να πει: ο φιλόδοξος θα φτάσει και στο σημείο να δει καθαρά ότι η αναγνώριση που κάθε φορά επιδιώκει, είναι πράγμα χωρίς αξία. Είτε με τις δικές του δυνάμεις είτε με τη βοήθεια άλλων θα κατανοήσει ότι για ένα νοήμονα άνθρωπο η αναγνώριση από τους άλλους μετράει πολύ λίγο, αφού μπορεί πάντα να είναι σίγουρος πως «για όλα εκείνα τα ζητήματα που δεν είναι ούτε ουσιώδη ερωτήματα της εξέλιξης, ούτε ερωτήματα που έχουν ήδη απαντηθεί οριστικά από την επιστήμη, οι μειοψηφίες έχουν δίκιο κι όχι πλειοψηφίες». «Όποιος κάνει οδηγό της ζωής του τη φιλοδοξία, αφήνει την ευτυχία του στο έλεος μιας αναξιόπιστης κρίσης» (Philosophie des Unbewußten, II. Band, σελ. 332). Εφόσον ο φιλόδοξος αποδέχεται όλα αυτά, πρέπει να χαρακτηρίσει ως ψευδαισθήσεις όλα όσα του είχε παρουσιάσει η φιλοδοξία του ως πραγματικότητα, και επομένως και τα συναισθήματα που είναι συνδεδεμένα με αυτές τις ψευδαισθήσεις της φιλοδοξίας του. Γι' αυτό το λόγο, θα μπορούσε να ειπωθεί πως πρέπει να διαγραφούν και από το βιβλίο ισολογισμού των αξιών της ζωής όσα αισθήματα ικανοποίησης είναι προϊόν αυταπάτης. Τότε, αυτό που απομένει αποτελεί την απαλλαγμένη από ψευδαισθήσεις συνολική ευχαρίστηση που έχει στη ζωή του, και είναι λίγη συγκριτικά με το σύνολο του πόνου, τόσο που η ζωή δεν είναι χαρά και από την ύπαρξη προτιμότερη είναι η ανυπαρξία.

Αλλά ενώ είναι προφανές ότι η πλάνη που δημιουργήθηκε από την ώθηση της φιλοδοξίας οδηγεί σε λανθασμένο αποτέλεσμα όταν γίνεται ο ισολογισμός της ευχαρίστησης, εν τούτοις δεν πρέπει να αμφισβητηθεί αυτό που ειπώθηκε

σχετικά με την αναγνώριση του απατηλού χαρακτήρα των αντικειμένων ευχαρίστησης. Η διαγραφή όλων των αισθημάτων ευχαρίστησης που συνδέονται με πραγματικές ή υποτιθέμενες ψευδαισθήσεις από την πιστωτική στήλη του βιβλίου της ζωής, σίγουρα θα παραποιούσε τον ισολογισμό της ευχαρίστησης - πόνου. Διότι ο φιλόδοξος έχει πραγματικά απολαύσει την επιδοκιμασία του πλήθους και είναι αδιάφορο αν εκ των υστέρων αυτός ο ίδιος ή κάποιος άλλος αναγνωρίζει ότι αυτή η επιδοκιμασία δεν ήταν παρά μια ψευδαίσθηση. Η ευχάριστη αίσθηση που έχει δε μειώνεται ούτε κατ' ελάχιστο εξ αιτίας αυτής της διαπίστωσης. Η εξάλειψη όλων των «απατηλών» αισθημάτων αυτού του είδους από το λογιστικό βιβλίο της ζωής δεν καθιστά την κρίση μας για τα αισθήματά μας πιο σωστή, αλλά διαγράφει από τη ζωή αισθήματα που πραγματικά υπήρξαν.

Και γιατί θα πρέπει να διαγράφονται αυτά τα αισθήματα; Σε αυτόν που τα νιώθει, αναμφίβολα δίνουν ευχαρίστηση· σε αυτόν που τα έχει υποτάξει, μια ικανοποίηση καθαρά νοητική, -αλλά όχι γι αυτόν το λόγο λιγότερο σημαντική- γεννιέται μέσα από την εμπειρία της αυτοκυριαρχίας, (όχι μέσα από το αίσθημα της ματαιοδοξίας : «μα τί σημαντικός άνθρωπος που είμαι!», αλλά από τις αντικειμενικές πηγές ευχαρίστησης που εδράζονται σε αυτήν την αυτοκυριαρχία). Αν στον ισολογισμό διαγράψουμε αισθήματα καταγραμμένα στη στήλη της ευχαρίστησης όταν αυτά συνδέονται με πράγματα που αποκαλύπτονται απατηλά, τότε δεν συναρτούμε την αξία της ζωής με την ποσότητα, αλλά με την ποιότητα της ευχαρίστησης, και κατ' επέκταση με την αξία των πραγμάτων που μας προκαλούν την ευχαρίστηση. Αλλά αν θέλω να ορίσω την αξία της ζωής με πρώτο κριτήριο την ποσότητα της ευχαρίστησης ή του πόνου που μου προκαλεί, δεν πρέπει να θέσω ως προϋπόθεση κάτι άλλο που καθορίζει την αξία ή την απαξία της ευχαρίστησης. Αν πω ότι θέλω να συγκρίνω την ποσότητα της ευχαρίστησης με την ποσότητα του πόνου για να δω ποια είναι μεγαλύτερη, είμαι υποχρεωμένος να λάβω υπόψη μου όλη την ευχαρίστηση και τον πόνο σε όλο τους το μέγεθος, είτε βασίζονται σε κάποιες ψευδαισθήσεις, είτε όχι. Όποιος αποδίδει μικρότερη αξία ζωής σε μια ευχαρίστηση βασισμένη σε ψευδαίσθηση σε σχέση με εκείνη που μπορεί να δικαιολογηθεί από τη λογική, τότε σαφέστατα εξαρτά την αξία της ζωής από άλλους παράγοντες και όχι από την ευχαρίστηση.

Αυτός που υποτιμά μια ευχαρίστηση που συνδέεται με ένα άνευ ουσιαστικής αξίας αντικείμενο, μοιάζει με έναν έμπορο που από τα σημαντικά κέρδη που έχει από το εργοστάσιο παιδικών παιχνιδιών, καταχωρεί μόνο το ένα τέταρτο αυτών, για το λόγο ότι στο εργοστάσιο δεν παράγονται άλλα προϊόντα, παρά μόνο παιδικά παιχνίδια.

Όταν πρόκειται απλά να συγκρίνεις, ζυγίζοντας, τις ποσότητες της χαράς και του πόνου, οφείλεις να αγνοήσεις εντελώς τον απατηλό χαρακτήρα των πραγμάτων που προκαλούν ορισμένα αισθήματα ευχαρίστησης.

Έτσι η μέθοδος που συνιστά ο Ε. Χάρτμαν, δηλαδή η λογική εξέταση της συνολικής ποσότητας της χαράς καθώς και εκείνης του πόνου που παράγεται από τη ζωή, μας έχει οδηγήσει σε σημείο που γνωρίζουμε πώς να κάνουμε τους λογαριασμούς μας, τί να καταχωρίσουμε από τη μια μεριά του βιβλίου ισολογισμών, και τί από την άλλη. Αλλά τώρα πώς πρέπει να γίνει ο λογαριασμός; Είναι πραγματικά η λογική ικανή να κάνει τον ισολογισμό;

Ο έμπορος έχει κάνει λάθος στους λογαριασμούς του, αν το κέρδος, όπως το υπολογίζει, δε βρίσκεται σε συμφωνία με τα αποδεδειγμένα αποτελέσματα της μέχρι τότε ή και της προσδοκώμενης κίνησης του εμπορεύματος της επιχείρησης. Αναμφισβήτητα, και ο φιλόσοφος επίσης θα έχει κάνει λάθος στην κρίση του, αν το πλεόνασμα της ευχαρίστησης ή του πόνου που έχει εισπράξει από τους λογαριασμούς του, δεν μπορεί ν' αποδειχθεί με πραγματικά συναισθήματα.

Προς το παρόν δε θέλω να ασχοληθώ με τους λογαριασμούς των πεσιμιστών που στηρίζουν την άποψή τους για τον κόσμο στη λογική εκτίμηση. Όμως, αν πρέπει κάποιος να αποφασίσει αν θα συνεχίσει ή όχι την επιχείρηση που λέγεται ζωή, θα ζητήσει πριν να του δείξουν πόσο ακριβώς είναι το πλεόνασμα του πόνου στη ζωή που υπολογίστηκε.

Εδώ αγγίξαμε εκείνο ακριβώς το σημείο όπου η λογική δεν είναι σε θέση να προσδιορίσει από μόνη της το πλεόνασμα της ευχαρίστησης ή του πόνου, αλλά όπου θα πρέπει αυτό το πλεόνασμα στη ζωή να το δείξει ως αντίληψη, αφού ο άνθρωπος δεν μπορεί να προσεγγίσει την πραγματικότητα μόνο μέσω των εννοιών, αλλά μέσω της σύμπλεξης εννοιών και αντιλήψεων, (και τα αισθήματα είναι αντιλήψεις) που επιτυγχάνεται μέσω του σκέπτεσθαι (δες 5^ο Κεφ.). Ασφαλώς ο επιχειρηματίας θα κλείσει τελικά την επιχείρησή του τότε μόνο όταν οι ζημιές που έχουν υπολογιστεί από τον λογιστή του

επιβεβαιωθούν από τα γεγονότα. Αν αυτό δε συμβεί, θα ζητήσει από το λογιστή του να επαναλάβει τους λογαριασμούς. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο θα ενεργήσει και ο άνθρωπος στην επιχείρηση που λέγεται ζωή. Αν ο φιλόσοφος θέλει να του αποδείξει ότι ο πόνος είναι πολύ μεγαλύτερος από την ευχαρίστηση, ενώ αυτός δε νιώθει έτσι, τότε θα απαντήσει: «έκανες λάθος στους υπολογισμούς σου, ξανασκέψου το». Αν όμως σε μια επιχείρηση συμβεί να έλθει κάποια στιγμή που υπάρχουν πραγματικά τέτοιες ζημιές, ώστε η αξιοπιστία της να μην είναι πλέον εγγυημένη για τους πιστωτές της, τότε θα ακολουθήσει πτώχευση, αν βέβαια ο επιχειρηματίας αποφύγει να κάνει τον έλεγχο των λογιστικών βιβλίων, για να ξεκαθαρίσει ο ίδιος την κατάσταση της επιχείρησής του. Κατά τον ίδιο τρόπο, αν η ποσότητα του πόνου στη ζωή ενός ανθρώπου γινόταν κάποια στιγμή τόσο μεγάλη, ώστε να μη μπορεί πλέον καμιά ελπίδα (πίστωση) για μελλοντικές χαρές να του απομακρύνει τον πόνο, θα έπρεπε αναπόφευκτα να οδηγήσει σε χρεοκοπία την επιχείρηση που λέγεται ζωή.

Ο αριθμός των ανθρώπων που αυτοκτονούν είναι σχετικά ασήμαντος σε σχέση με τον αριθμό εκείνων που συνεχίζουν θαρραλέα τη ζωή τους. Ελάχιστοι άνθρωποι εγκαταλείπουν την επιχείρηση-ζωή εξαιτίας του πόνου που αυτή εμπεριέχει. Τί προκύπτει απ' αυτό; Ή ότι δεν είναι σωστό να πούμε πως ο πόνος είναι μεγαλύτερος σε ποσότητα από τη χαρά, ή πως η συνέχιση της ζωής μας δεν εξαρτάται καθόλου από το μέγεθος της χαράς ή του πόνου που αισθανόμαστε.

Ο πεσιμισμός του Ε. Χάρτμαν κατά ένα πολύ παράδοξο τρόπο φθάνει στο συμπέρασμα πως η ζωή δεν αξίζει αφού ο πόνος περισσεύει, και όμως επικροτεί την ανάγκη να τη συνεχίσει κανείς. Αυτή η αναγκαιότητα προκύπτει από το γεγονός ότι ο αναφερόμενος παραπάνω (δες 13^ο κεφ.) σκοπός του κόσμου, μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από ένα ακατάπαυστο, γεμάτο αφοσίωση μόχθο του ανθρώπου. Όσο όμως οι άνθρωποι κυνηγούν τις έντονες εγωιστικές τους ορέξεις, δεν είναι ικανοί για μια τέτοια ανιδιοτελή προσφορά. Μόνον όταν θα έχουν πειστεί μέσα από την εμπειρία και τη λογική πως οι απολαύσεις της ζωής που επιδιώκονται από εγωισμό δεν μπορούν να ικανοποιηθούν, αφιερώνονται στο πραγματικό τους καθήκον. Με αυτόν τον τρόπο, η πεποίθηση του πεσιμισμού υποτίθεται ότι είναι πηγή ανιδιοτέλειας και επομένως μια θεμελιωμένη στον πεσιμισμό αγωγή έχει ως στόχο να

εξαφανίσει τον εγωισμό με το να εξαναγκάσει τους ανθρώπους να δουν τη ματαιότητά του.

Σύμφωνα λοιπόν με την άποψη αυτή, ο αγώνας για ευχαρίστηση είναι καταρχάς ίδιον της ανθρώπινης φύσης. Μόνο όταν φαίνεται καθαρά πως η εκπλήρωσή του είναι ανέφικτη, αυτός ο αγώνας εγκαταλείπεται για χάρη ανώτερων σκοπών του ανθρώπου.

Μια ηθική κοσμοαντίληψη που με την αποδοχή του πεσιμισμού προσδοκά μια αφοσίωση σε αλτρουιστικούς σκοπούς στη ζωή δεν μπορούμε να λέμε ότι υπερνικά τον εγωισμό με την πραγματική σημασία της λέξης. Τα ηθικά ιδεώδη μπορούν να είναι αρκετά ισχυρά για να κυριαρχήσουν στη θέληση, μόνο όταν ο άνθρωπος έχει κατανοήσει πως η εγωιστική επιδίωξη των απολαύσεων δεν μπορεί να οδηγήσει σε καμιά ικανοποίηση. Ο άνθρωπος του οποίου ο εγωισμός λαχταρά τη χαρά της απόλαυσης, επειδή δεν μπορεί να τη φτάσει τη βρίσκει στυφή, και έτσι της γυρίζει την πλάτη και αφοσιώνεται σε μια ανιδιοτελή πορεία ζωής. Κατά την άποψη των πεσιμιστών, τα ηθικά ιδεώδη δεν είναι αρκετά ισχυρά για να υπερνικήσουν τον εγωισμό αλλά στηρίζουν την κυριαρχία τους πάνω στο έδαφος που έχει προετοιμάσει για αυτά η επίγνωση της ματαιότητας του εγωισμού.

Αν ήταν στη φύση των ανθρώπων να αγωνίζονται για την ευχαρίστηση, χωρίς όμως να είναι εφικτό να την αποκτήσουν, τότε ο μοναδικός λογικός στόχος θα ήταν ο εκμηδενισμός της ύπαρξης και η λύτρωση μέσα από την ανυπαρξία. Και αν κάποιος είναι της άποψης πως ο Θεός είναι ο πραγματικός φορέας του πόνου που υπάρχει στον κόσμο, τότε καθήκον του ανθρώπου θα ήταν να οδηγήσει το Θεό στη λύτρωση. Με την αυτοκτονία του ατόμου δεν υποστηρίζεται η πραγματοποίηση αυτού του στόχου αλλά αντίθετα παρεμποδίζεται. Λογικά ο Θεός θα πρέπει να έχει δημιουργήσει τους ανθρώπους μόνο για να συντελέσουν με τις πράξεις τους στη σωτηρία του. Διαφορετικά η δημιουργία θα ήταν άσκοπη. Και μια τέτοια κοσμοαντίληψη φαντάζεται σκοπούς που είναι πέρα και πάνω από τον άνθρωπο. Καθένας μας πρέπει να αναλάβει το δικό του ιδιαίτερο καθήκον μέσα στο γενικότερο έργο της λύτρωσης. Αν με την αυτοκτονία του απέχει από το καθήκον του, η δουλειά που είχε σχεδιαστεί για να γίνει από τον ίδιο, πρέπει να πραγματοποιηθεί από κάποιον άλλον. Αυτός πρέπει να υποφέρει το μαρτύριο της ύπαρξης στη θέση του. Και επειδή ο Θεός ενυπάρχει σε κάθε ύπαρξη ως ο

πραγματικός φορέας του πόνου, ο αυτόχειρας δε μειώνει ούτε στο ελάχιστο το μέγεθος του Θείου πόνου, αντίθετα Του προσθέτει μια επιπλέον δυσκολία, δηλαδή τη δημιουργία ενός αντικαταστάτη.

Όλα αυτά ισχύουν με την προϋπόθεση πως η ευχαρίστηση είναι μέτρο με το οποίο μετράμε την αξία της ζωής. Η ζωή εκδηλώνεται μέσα από ένα σύνολο επιθυμιών από ένστικτο (αναγκών). Αν η αξία της ζωής εξαρτιόταν από το αν αυτή δίνει περισσότερη χαρά ή θλίψη, θα έπρεπε να θεωρήσουμε πως μια ενστικτώδης επιθυμία που φέρνει πλεόνασμα θλίψης στον κάτοχό της δεν έχει καμιά αξία. Γι' αυτό τώρα ας εξετάσουμε και πάλι την επιθυμία και την ευχαρίστηση για να δούμε αν η πρώτη μπορεί να μετρηθεί με μέτρο τη δεύτερη. Για να μην κινήσουμε την υποψία πως εμείς θεωρούμε ότι η ζωή αρχίζει ακριβώς από το επίπεδο της «αριστοκρατίας της νοημοσύνης» και πάνω, θα ξεκινήσουμε με μια «καθαρά ζωώδη» ανάγκη, την πείνα.

Η πείνα προκύπτει όταν τα όργανα του σώματός μας αδυνατούν να συνεχίσουν τη λειτουργία τους σωστά χωρίς νέα πρόσληψη τροφής. Αυτό που επιδιώκει καταρχάς ο πεινασμένος είναι να κορέσει την πείνα του. Μόλις η πρόσληψη τροφής γίνει επαρκής και η πείνα πάψει να υπάρχει, τότε θα έχουν αποκτηθεί όλα όσα επιδιώκει η λαχτάρα για τροφή. Η απόλαυση που συνδέεται με τον κορεσμό της πείνας συνίσταται κυρίως στην εξαφάνιση του οδυνηρού αισθήματος της πείνας. Στο καθαρό ένστικτο της διατροφικής ανάγκης έρχεται να προστεθεί και μια επιπλέον ανάγκη, διότι ο άνθρωπος με την πρόσληψη τροφής δε θέλει απλά να επαναφέρει στη φυσιολογική κατάσταση τις διαταραγμένες οργανικές λειτουργίες και να ξεπεράσει την οδυνηρή αίσθηση της πείνας. Αυτά προσπαθεί να τα καταφέρει συνοδεύοντάς τα και με ευχάριστα αισθήματα γεύσης. Μάλιστα αν αισθάνεται πεινασμένος και πρέπει να περιμένει μισή ώρα για ένα απολαυστικό γεύμα, μπορεί να αποφύγει να ικανοποιήσει νωρίτερα την πείνα του με μια τροφή κατώτερης αξίας, για να μην χάσει την απόλαυση της καλύτερης. Χρειάζεται την πείνα για να έχει μια πλήρη απόλαυση του γεύματος. Έτσι η πείνα ταυτόχρονα γίνεται γι' αυτόν πρόξενος απόλαυσης. Τώρα, αν μπορούσε να ικανοποιηθεί όλη η υπάρχουσα στον κόσμο πείνα, θα είχαμε την πλήρη ποσότητα απόλαυσης που οφείλεται στην ύπαρξη της ανάγκης για τροφή. Σε αυτήν την απόλαυση πρέπει να προστεθεί και εκείνη η ιδιαίτερη απόλαυση που απολαμβάνουν οι καλοφαγάδες με το να ικανοποιούν τον ουρανίσκο τους πέρα από το κανονικό.

Αυτή η ποσότητα ευχαρίστησης θα είχε τη μεγαλύτερη αξία που μπορεί να διανοηθεί κανείς, αν καμιά ανάγκη αυτού του είδους δεν έμενε ανικανοποίητη, και αν δεν χρειαζόταν ταυτόχρονα με την απόλαυση να ανεχόμαστε και μια ορισμένη ποσότητα δυσαρέσκειας.

Η σύγχρονη επιστήμη έχει την άποψη ότι η φύση παράγει περισσότερη ζωή απ' όση μπορεί να συντηρήσει, δηλαδή ότι υπάρχει περισσότερη πείνα από αυτήν που είναι σε θέση η φύση να ικανοποιήσει. Το πλεόνασμα της ζωής που δημιουργείται με αυτόν τον τρόπο πρέπει να καταστραφεί μέσα στον πόνο του αγώνα για επιβίωση. Σίγουρα οι ανάγκες της ζωής σε κάθε χρονική στιγμή της πορείας του κόσμου είναι μεγαλύτερες από τα διαθέσιμα μέσα για την ικανοποίησή τους και έτσι η απόλαυση της ζωής μειώνεται. Όμως οι πραγματικές ατομικές απολαύσεις δεν μειώνονται ούτε στο ελάχιστο με αυτόν τον τρόπο. Εκεί όπου ικανοποιείται η επιθυμία υπάρχει και το αντίστοιχο μέγεθος της απόλαυσης, ακόμα κι αν υπάρχει στο ίδιο το άτομο που επιθυμεί ή σε άλλα δίπλα του άτομα, μεγάλος αριθμός αναγκών που δεν ικανοποιήθηκαν. Εκείνο ωστόσο που μειώνεται δεν είναι η ποσότητα, αλλά η αξία της απόλαυσης στη ζωή. Όταν μόνο ένα μέρος από τις ανάγκες ενός ζωντανού όντος ικανοποιείται, αυτό το ον βιώνει την αντίστοιχη απόλαυση. Αυτή η απόλαυση έχει τόσο μικρότερη αξία όσο μικρότερη είναι σε σχέση με το σύνολο των απαιτήσεων στη σφαίρα των υπό συζήτηση επιθυμιών. Αυτή την αξία θα μπορούσαμε να την παραστήσουμε με ένα κλάσμα του οποίου αριθμητής είναι οι απολαύσεις που πραγματικά βιώθηκαν και παρονομαστής το σύνολο των αναγκών. Αυτό το κλάσμα έχει τιμή ίση με τη μονάδα, όταν ο αριθμητής και ο παρονομαστής είναι ίσοι, δηλαδή όταν όλες οι ανάγκες ικανοποιούνται πλήρως. Το κλάσμα γίνεται μεγαλύτερο από τη μονάδα, όταν το ον βιώνει μεγαλύτερη ευχαρίστηση από αυτήν που απαιτούν οι επιθυμίες, και γίνεται μικρότερο όταν αυτή η ευχαρίστηση είναι μικρότερη από το σύνολο των επιθυμιών. Το κλάσμα ωστόσο ποτέ δεν μπορεί να μηδενιστεί εφόσον ο αριθμητής έχει κάποια, έστω και μικρή αξία. Αν κάποιος επρόκειτο να κάνει τον τελικό λογαριασμό πριν από το θάνατό του και σκεφτόταν την ποσότητα της απόλαυσης που συνδεόταν με μια ορισμένη από ένστικτο ανάγκη (π. χ. την πείνα), κατανεμημένη σε ολόκληρη τη ζωή του μαζί με όλες τις απαιτήσεις αυτού του ενστίκτου, τότε η βιωμένη απόλαυση θα είχε ίσως μικρή μόνο αξία, αλλά ποτέ δε θα έχανε εντελώς την αξία της. Αν το μέγεθος

της απόλαυσης παραμένει σταθερό, με την αύξηση των αναγκών ενός ζωντανού όντος μειώνεται η αξία της ευχαρίστησης της ζωής του. Το ίδιο ισχύει και για το σύνολο της ζωής στη φύση. Όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των ζωντανών όντων σε σχέση με τον αριθμό εκείνων που είναι σε θέση να ικανοποιήσουν πλήρως τις ανάγκες τους, τόσο μικρότερη είναι η μέση αξία της ευχαρίστησης της ζωής. Οι επιταγές για την απόλαυση της ζωής που έχουν εκδοθεί στο όνομά μας με τη μορφή των ενστίκτων μας χάνουν σε αξία, όταν ακριβώς δεν μπορούμε να ελπίζουμε πως θα εξαργυρωθούν στην ονομαστική τους αξία. Αν διαθέτω επαρκή ποσότητα τροφίμων για τρεις μόνο ημέρες και γι' αυτό πρέπει να πεινάσω τις επόμενες τρεις, δε σημαίνει πως η απόλαυση των τριών ημερών φαγητού θα μειωθεί. Όμως πρέπει να τη σκεφτώ μοιρασμένη σε έξι ημέρες και γι' αυτό η αξία της για το ένστικτο της πείνας μου θα μειωθεί στο μισό. Κατά τον ίδιο τρόπο σχετίζεται το μέγεθος της ευχαρίστησης με το βαθμό των αναγκών μου. Αν έχω πείνα για δυο κομμάτια ψωμί αλλά διαθέτω μόνο ένα, η απόλαυση που θα πάρω από το ένα, θα έχει τη μισή μόνο αξία σε σχέση με εκείνη που θα είχε, αν τρώγοντάς το ικανοποιούσα πλήρως την πείνα μου. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται η αξία μιας απόλαυσης στη ζωή. Τη μετράμε με τις ανάγκες της ζωής. Οι επιθυμίες μας είναι το μέτρο με το οποίο μετράμε. Η ευχαρίστηση είναι αυτό το οποίο μετρείται. Η απόλαυση του κορεσμού αποκτά αξία μόνο λόγω ύπαρξης πείνας και αυτή η αξία έχει ορισμένο μέγεθος ανάλογα με το πόσο είναι το μέγεθος της υπάρχουσας πείνας.

Ανεκπλήρωτες απαιτήσεις της ζωής μας ρίχνουν τη σκιά τους ακόμα και στις επιθυμίες που έχουν ικανοποιηθεί, και έτσι μειώνουν την αξία των στιγμών που απολαμβάνουμε. Μπορούμε όμως να μιλάμε και για την παρούσα αξία ενός αισθήματος απόλαυσης. Αυτή η αξία είναι τόσο μικρότερη, όσο μικρότερη είναι η ευχαρίστηση σε σχέση με τη διάρκεια και την ένταση των επιθυμιών μας.

Μια ποσότητα ευχαρίστησης έχει για μας την πλήρη αξία της, όταν συμπίπτει ακριβώς με τη διάρκεια και το μέγεθος της επιθυμίας μας. Μια ποσότητα ευχαρίστησης που είναι μικρότερη από την επιθυμία μας, μειώνει την αξία της ευχαρίστησης, ενώ όταν είναι μεγαλύτερη δημιουργεί ένα πλεόνασμα για το οποίο δεν υπήρχε απαίτηση και το οποίο μπορούμε να αισθανθούμε ως ευχαρίστηση μόνον στο βαθμό που είμαστε σε θέση, κατά τη

διάρκεια της απόλαυσης να αυξήσουμε την ένταση της επιθυμίας μας. Αν δεν είμαστε σε θέση να αυξήσουμε τις απαιτήσεις μας, έτσι ώστε να συμβαδίζουν με την αυξανόμενη ευχαρίστηση, τότε η ευχαρίστηση μεταβάλλεται σε δυσάρεστο αίσθημα. Ένα πράγμα που σε άλλη περίπτωση θα μας ικανοποιούσε ορμά πάνω μας παρά τη θέλησή μας και μας κάνει να υποφέρουμε. Αυτό είναι απόδειξη πως η ευχαρίστηση έχει για μας αξία, μόνον εφόσον μπορούμε να τη μετρήσουμε με μέτρο σύγκρισης τις επιθυμίες μας. Ένα πλεόνασμα ευχάριστου αισθήματος μετατρέπεται σε πόνο. Αυτό μπορεί να παρατηρηθεί ιδιαίτερα σε ανθρώπους που η επιθυμία τους για κάποιο είδος ευχαρίστησης είναι πολύ μικρή. Σε ανθρώπους που το ένστικτο της πείνας έχει αμβλυνθεί, το φαγητό εύκολα τους προκαλεί αποστροφή. Και αυτό επίσης δείχνει πως μέτρο της ευχαρίστησης είναι η επιθυμία.

Τώρα, ο πεσιμιστής θα μπορούσε να πει πως το ανικανοποίητο ένστικτο της πείνας, δε φέρνει στον κόσμο μόνο δυσαρέσκεια με τη στέρηση της απόλαυσης, αλλά και θετικό πόνο, βάσανα και εξαθλίωση. Σε αυτό το σημείο μπορεί κανείς να επικαλεσθεί την απεριγράπτη εξαθλίωση των ανθρώπων που λιμοκτονούν και το μέγεθος της δυστυχίας που έμμεσα προκύπτει λόγω έλλειψης τροφής. Και αν θέλει να επεκτείνει αυτόν τον ισχυρισμό και στην υπόλοιπη φύση πέρα από τον άνθρωπο, μπορεί να αναφερθεί στη δυστυχία των ζώων που λιμοκτονούν σε ορισμένες εποχές του έτους. Ο πεσιμιστής θεωρεί ότι όλο αυτό το κακό υπερβαίνει κατά πολύ την ποσότητα της ευχαρίστησης που φέρνει στον κόσμο η ικανοποίηση της ανάγκης για τροφή.

Πραγματικά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μπορεί κανείς να συγκρίνει την *ευχαρίστηση* με τον *πόνο* και να υπολογίσει το πλεόνασμα του ενός ή του άλλου, όπως ακριβώς συμβαίνει με τα *κέρδη* και τις *ζημιές*. Ωστόσο, αν ο πεσιμιστής πιστεύει πως, επειδή υπάρχει πλεόνασμα του πόνου μπορεί να συμπεράνει ότι η ζωή δεν αξίζει, πέφτει σε πλάνη με το να κάνει ένα λογαριασμό που στην πραγματική ζωή δε γίνεται.

Η επιθυμία μας στην κάθε συγκεκριμένη περίπτωση κατευθύνεται σε ένα ορισμένο αντικείμενο. Όπως είδαμε η αξία της ικανοποίησης είναι τόσο μεγαλύτερη, όσο μεγαλύτερη είναι η ποσότητα της ευχαρίστησης σε σχέση με το μέγεθος της επιθυμίας μας ¹⁰. Όμως από το μέγεθος της επιθυμίας μας εξαρτάται και το μέγεθος του πόνου που είμαστε διατεθειμένοι να

¹⁰ Εδώ παραβλέπουμε την περίπτωση όπου η υπερβολική ένταση της ευχαρίστησης μετατρέπεται σε πόνο.

υπομείνουμε, προκειμένου να έχουμε την ευχαρίστηση. Συγκρίνουμε την ποσότητα του πόνου, όχι με την ποσότητα της ευχαρίστησης, αλλά με το μέγεθος της επιθυμίας μας. Κάποιος που βρίσκει στο φαγητό μεγάλη χαρά, εξ αιτίας της απόλαυσης που θα αισθάνεται σε καλύτερους καιρούς ξεπερνά ευκολότερα μια περίοδο πείνας, από κάποιον που δε νιώθει χαρά από την ικανοποίηση της διατροφικής του ανάγκης. Η γυναίκα που θέλει να έχει ένα παιδί, δε συγκρίνει τη χαρά που θα πάρει από την απόκτηση του παιδιού με αυτά που θα υποφέρει κατά την εγκυμοσύνη, τη γέννα, το θηλασμό και τα λοιπά, αλλά με τον πόθο της για την απόκτηση του παιδιού.

Ποτέ δεν αγωνιζόμαστε για μια αφηρημένη ευχαρίστηση ορισμένου μεγέθους, αλλά για μια συγκεκριμένη ικανοποίηση κατά έναν τελείως ορισμένο τρόπο. Όταν επιδιώκουμε μια ευχαρίστηση που πρέπει να ικανοποιηθεί με ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ή αίσθηση, δεν μπορούμε να ικανοποιηθούμε με κάποιο άλλο, διαφορετικό αντικείμενο ή αίσθηση που μας δίνει ευχαρίστηση ίδιου μεγέθους. Αν προσπαθούμε να ικανοποιήσουμε την πείνα μας, δεν μπορούμε να αντικαταστήσουμε την ευχαρίστηση που θα μας έδινε ο κορεσμός της με μιαν άλλη εξίσου μεγάλη, που όμως θα προερχόταν από έναν περίπατο. Μόνο αν ο πόθος μας επιδιώκει εντελώς γενικά μια ορισμένη ποσότητα απόλαυσης, πρέπει να τον απωθήσουμε αμέσως, αν για την ικανοποίησή του πληρώνουμε μεγαλύτερο τίμημα σε πόνο. Εφόσον όμως επιδιώκεται μια εντελώς συγκεκριμένου είδους ικανοποίηση, η πραγματοποίησή της φέρνει την ευχαρίστηση, ακόμα και αν μαζί με αυτήν πρέπει να υπομείνουμε κι έναν πόνο από αυτήν πιο μεγάλο. Ωστόσο επειδή τα ένστικτα των εμβίων όντων κινούνται προς ορισμένη κατεύθυνση και επιδιώκουν συγκεκριμένους στόχους, το μέγεθος του πόνου που πρέπει να υπομείνουν στην πορεία τους, δεν μπορεί να καταγραφεί στους υπολογισμούς μας ως ισότιμος παράγοντας. Μόνο αν η επιθυμία είναι αρκετά έντονη, ώστε να παραμένει σε κάποιο βαθμό και μετά την υπερνίκηση του πόνου – άσχετα με το πόσο μεγάλος μπορεί να είναι αυτός ο πόνος, - μπορεί ακόμα να απολαμβάνει κανείς πλήρως την ευχαρίστηση της πραγματοποίησης αυτής της επιθυμίας. Η επιθυμία λοιπόν τον πόνο δεν τον συγκρίνει άμεσα με την αποκτηθείσα ευχαρίστηση, αλλά τον συγκρίνει έμμεσα με το να συσχετίζει το δικό της μέγεθος με αυτό του πόνου. Το θέμα δεν είναι αν μεγαλύτερη είναι η ευχαρίστηση που πραγματοποιήθηκε ή η δυσσάρεσκεια, αλλά αν η επιθυμία για

τον επιδιωκόμενο σκοπό ή η αντίσταση που προβάλλεται από τη δυσαρέσκεια είναι μεγαλύτερη. Αν αυτή η αντίσταση είναι μεγαλύτερη από την επιθυμία, τότε η τελευταία υποχωρεί μπροστά στο αναπόφευκτο, εξασθενεί και δεν προσπαθεί πλέον. Εφόσον απαιτούμε ικανοποίηση με έναν εντελώς ορισμένο τρόπο, η ευχαρίστηση που είναι συνδεδεμένη με αυτήν αποκτά μια σημασία τέτοια, ώστε να επιτρέπει να συνεκτιμάται η αναγκαία ποσότητα δυσαρέσκειας που ακολουθεί την ευχαρίστηση κατά το μέτρο μόνο που αυτή έχει μειώσει την επιθυμία μας. Αν είμαι λάτρης μιας όμορφης θέας, ποτέ δε συγκρίνω τη μεγάλη ευχαρίστηση που μου δίνει η θέα από την κορυφή του βουνού με τον κόπο που μου δημιουργεί η επίπονη ανάβαση και κατάβαση. Όμως αναλογίζομαι αν μετά την υπερνίκηση όλων των δυσκολιών, η επιθυμία μου για τη θέα θα εξακολουθεί να παραμένει αρκετά έντονη. Μόνο έμμεσα, μέσα από την ένταση της επιθυμίας μπορούν η ευχαρίστηση και η δυσαρέσκεια μαζί να μας δώσουν ένα αποτέλεσμα. Γι' αυτό, το ερώτημα δεν είναι σε καμιά περίπτωση το αν υπάρχει πλεόνασμα ευχαρίστησης ή δυσαρέσκειας, αλλά το αν η επιθυμία για ευχαρίστηση είναι αρκετά δυνατή για να υπερβεί το τίμημα που συνεπάγεται.

Απόδειξη για την ορθότητα αυτής της άποψης είναι το γεγονός ότι για εμάς μεγαλύτερη αξία έχει μια ευχαρίστηση για την απόκτηση της οποίας πρέπει να γίνουν περισσότερες θυσίες από μια ευχαρίστηση που μας έρχεται ως δώρο εξ ουρανού. Αν η ταλαιπωρία και ο κόπος έχουν εξασθενήσει την επιθυμία μας, όμως ο στόχος μας έχει πετύχει, τότε ακριβώς η ευχαρίστηση είναι ακόμα *μεγαλύτερη* σε σχέση με το μέγεθος της επιθυμίας που έχει απομείνει. Όμως, όπως έχω δείξει, αυτή η σχέση απεικονίζει την *αξία* της ευχαρίστησης (δες 13^ο κεφ.). Μια ακόμα απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι τα έμβια όντα (συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπου) εκδηλώνουν τα ένστικτά τους στο βαθμό που είναι σε θέση να αντέξουν τον πόνο και τα βάσανα που συνεπάγονται. Και ο αγώνας για την ύπαρξή τους είναι απλά η συνέπεια αυτού του γεγονότος. Η ζωή παντού αγωνίζεται να εκφραστεί, και μόνο εκείνο το μέρος του οποίου οι επιθυμίες αναστέλλονται υπό το βάρος μεγάλων δυσκολιών, εγκαταλείπει τον αγώνα. Κάθε ζωντανή ύπαρξη αναζητά τροφή ώσπου η έλλειψη τροφής να καταστρέψει τη ζωή της. Επίσης ο άνθρωπος δε γίνεται αυτόχειρας, παρά μόνο όταν πιστέψει (δικαιολογημένα ή αδικαιολόγητα) πως οι στόχοι για τους οποίους αξίζει ν' αγωνίζεται στη ζωή

του, δεν μπορούν να επιτευχθούν. Στο βαθμό όμως που ακόμη πιστεύει στη δυνατότητα της επίτευξης αυτών των στόχων, παλεύει γι' αυτούς κόντρα στα βάσανα και τον πόνο. Η φιλοσοφία θα πρέπει καταρχάς να πείσει τον άνθρωπο πως τότε μόνο το βούλεσθαι έχει νόημα, όταν η ευχαρίστηση είναι μεγαλύτερη από τη δυσαρέσκεια· ο άνθρωπος από τη φύση του θέλει να αγωνίζεται για τα πράγματα που ποθεί, όταν μπορεί να αντέχει τον αναγκαίο πόνο που αυτά συνεπάγονται, ακόμα και αν αυτός είναι πολύ μεγάλος. Όμως μια τέτοια φιλοσοφία θα ήταν εσφαλμένη, αφού θα θεωρούσε την ανθρώπινη θέληση εξαρτημένη από έναν παράγοντα (η ευχαρίστηση υπερτερεί του πόνου) γεγονός που είναι θεμελιωδώς ξένο προς την ανθρώπινη φύση. Το πρωταρχικό μέτρο για τη μέτρηση της βούλησης είναι ο πόθος, και αυτός ο πόθος επιβάλλεται στο βαθμό που μπορεί. Όταν τίθεται θέμα ευχαρίστησης και πόνου στην ικανοποίηση μιας επιθυμίας, μπορούμε να παρομοιάσουμε τον υπολογισμό που γίνεται, όχι με βάση κάποια φιλοσοφική θεωρία αλλά την ίδια τη ζωή, ως εξής: αν είμαι αναγκασμένος κατά την αγορά μήλων να πάρω και χαλασμένα, διπλάσια σε ποσότητα από τα καλά - επειδή ο πωλητής θέλει να αδειάσει τον πάγκο του, - δε θα διστάσω ούτε στιγμή να πάρω και τα χαλασμένα, αν εκτιμήσω ότι η αξία της μικρότερης ποσότητας των καλών μήλων είναι για μένα τόσο μεγάλη, ώστε είμαι διατεθειμένος να πάρω σε αυτή την τιμή και τα χαλασμένα. Αυτό το παράδειγμα απεικονίζει τη σχέση ανάμεσα στις ποσότητες ευχαρίστησης και πόνου που προκαλούνται από ένα ένστικτο. Προσδιορίζω την αξία των καλών μήλων, όχι με την αφαίρεση της ποσότητάς τους από την ποσότητα των χαλασμένων, αλλά ανάλογα με το αν τα καλά μήλα διατηρούν την αξία τους ακόμα και με την παρουσία των κακών.

Όπως δε λαμβάνω υπόψη μου τα χαλασμένα μήλα όταν απολαμβάνω τα καλά, με τον ίδιο τρόπο αφήνομαι στην ικανοποίηση μιας επιθυμίας αφού πρώτα έχω αποτινάξει τον αναπόφευκτο πόνο.

Ακόμα και αν ο πεσιμισμός είχε δίκιο με τον ισχυρισμό του ότι στον κόσμο υπάρχει περισσότερος πόνος παρά ευχαρίστηση, αυτό δε θα επηρέαζε τη βούληση, γιατί τα έμβια παρόλα αυτά επιδιώκουν την ευχαρίστηση που τελικά έχει απομείνει. Η εμπειρική απόδειξη ότι ο πόνος υπερισχύει της χαράς - αν θα μπορούσε να υπάρξει μια τέτοια απόδειξη - θα ήταν ασφαλώς επαρκής για να δείξει το έλλειμμα εκείνης της φιλοσοφικής άποψης που βλέπει την αξία της ζωής στο πλεόνασμα της ευχαρίστησης (ευδαιμονισμό), και όχι για να

παρουσιάσει τη θέληση γενικά ως παράλογη · διότι η θέληση δεν επιζητεί ένα πλεόνασμα ευχαρίστησης, αλλά την ποσότητα ευχαρίστησης που απομένει, μετά το ξεπέραςμα του πόνου. Αυτή η ευχαρίστηση διαρκώς παρουσιάζεται ως στόχος για τον οποίο αξίζει να αγωνίζεται κανείς.

Κάποιοι προσπάθησαν να αρνηθούν τον πεσιμισμό με το επιχείρημα πως είναι αδύνατον να υπολογιστεί το πλεόνασμα της ευχαρίστησης ή της δυσαρέσκειας που υπάρχει στον κόσμο. Η δυνατότητα κάθε υπολογισμού βασίζεται στην παραδοχή ότι τα πράγματα που πρέπει να υπολογιστούν μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους ανάλογα με το μέγεθός τους. Κάθε πόνος και κάθε ευχαρίστηση έχει ένα ορισμένο μέγεθος (ένταση και διάρκεια). Μπορούμε επίσης να συγκρίνουμε μεταξύ τους και αισθήματα ευχαρίστησης διαφορετικού είδους, τουλάχιστον κατά προσέγγιση, ανάλογα με το μέγεθός τους. Γνωρίζουμε αν μας ευχαριστεί περισσότερο ένα καλό πούρο ή ένα καλό αστείο. Δεν μπορεί λοιπόν να υπάρχει καμιά αντίρρηση ως προς τη δυνατότητα της σύγκρισης διαφορετικών ειδών ευχαρίστησης και πόνου ανάλογα με τα μεγέθη τους. Και ο ερευνητής που θέτει ως στόχο του τον προσδιορισμό του πλεονάσματος της ευχαρίστησης ή του πόνου που υπάρχει στον κόσμο, ξεκινά από παραδοχές εντελώς δικαιολογημένες. Μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι είναι εσφαλμένα τα συμπεράσματα του πεσιμισμού, όμως δεν μπορεί να αμφισβητήσει τη δυνατότητα της επιστημονικής εκτίμησης των ποσοτήτων της ευχαρίστησης και του πόνου και επομένως του προσδιορισμού του ισοζυγίου της ευχαρίστησης. Ωστόσο κάνουμε λάθος αν ισχυριστούμε πως από το τελικό αποτέλεσμα αυτού του υπολογισμού, συνεπάγεται κάτι για την ανθρώπινη βούληση. Οι περιπτώσεις όπου πραγματικά εξαρτούμε τη δραστηριότητά μας από το αν η ευχαρίστηση ή ο πόνος φαίνεται να πλεονάζει, είναι εκείνες στις οποίες μας είναι αδιάφορα τα αντικείμενα στα οποία κατευθύνεται η δράση μας. Αν μετά τη δουλειά μου μπαίνει απλά το δίλημμα να διασκεδάσω με κάποιο παιχνίδι ή με μια ανάλαφρη συζήτηση, και αν μου είναι εντελώς αδιάφορο το τί θα κάνω για να πετύχω το σκοπό, τότε αναρωτιέμαι: ποιο είναι αυτό που με ευχαριστεί περισσότερο; Και ασφαλώς θα εγκαταλείψω μια δραστηριότητά μου αν η ζυγαριά γέρνει προς τη πλευρά της δυσαρέσκειας. Όταν θέλουμε να αγοράσουμε ένα παιχνίδι σε ένα παιδί, κατά την επιλογή μας αναρωτιόμαστε τί θα του δώσει μεγαλύτερη χαρά. Σε όλες τις

άλλες περιπτώσεις δεν εξαρτούμε την απόφασή μας αποκλειστικά από το ισοζύγιο της ευχαρίστησης.

Επομένως, όταν η πεσιμιστική ηθική πιστεύει πως με το να καταδείξει ότι ο πόνος πλεονάζει σε σχέση με την ευχαρίστηση προετοιμάζει το έδαφος για την ανυστερόβουλη αφοσίωση στην υπηρεσία του πολιτισμού, ξεχνά πως η ανθρώπινη θέληση, από την ίδια της τη φύση, δεν επηρεάζεται απ' αυτήν τη γνώση. Ο αγώνας του ανθρώπου, στο βαθμό που μπορεί να υπερνικήσει όλες τις δυσκολίες, κατευθύνεται προς την εφικτή ικανοποίηση. Η ελπίδα μιας τέτοιας ικανοποίησης είναι το θεμέλιο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Το έργο του κάθε ατόμου καθώς και ολόκληρο το πολιτιστικό έργο αναβλύζει απ' αυτήν την ελπίδα. Η πεσιμιστική ηθική πιστεύει πως πρέπει να παρουσιάσει στον άνθρωπο το κυνήγι της ευτυχίας ως ματαιοπονία, έτσι ώστε αυτός να αφιερωθεί στους σωστούς ηθικούς σκοπούς. Αλλά αυτοί οι ηθικοί σκοποί δεν είναι τίποτε άλλο παρά συγκεκριμένες έντονες φυσικές και πνευματικές ορμές που ο άνθρωπος αγωνίζεται να τις ικανοποιήσει παρά το συνεπαγόμενο πόνο. Επομένως, αυτό κυνήγι της ευτυχίας που ο πεσιμισμός θέλει να ξεριζώσει δεν υπάρχει πουθενά. Ωστόσο ο άνθρωπος πραγματικά εκπληρώνει τους σκοπούς που έχει να εκπληρώσει, διότι από τη φύση του θέλει να τους πραγματοποιήσει, έτσι και αναγνωρίζει την ουσία τους. Η πεσιμιστική ηθική πρεσβεύει πως ο άνθρωπος μπορεί να αφοσιωθεί σε αυτό που αναγνωρίζει ως σκοπό ζωής, μόνο όταν παραιτηθεί από την αναζήτηση της ευχαρίστησης. Κανένα ηθικό σύστημα όμως δεν μπορεί να επινοήσει σκοπούς ζωής άλλους, εκτός από την πραγμάτωση των ικανοποιήσεων που απαιτούν οι ανθρώπινες επιθυμίες, και την εκπλήρωση των ηθικών ιδεωδών του ανθρώπου. Καμιά ηθική δεν μπορεί να στερήσει από τον άνθρωπο την ευχαρίστηση που παίρνει από την ικανοποίηση των επιθυμιών του. Όταν ο πεσιμιστής λέει: «μην επιδιώκεις την ευχαρίστηση γιατί ποτέ δε θα την αποκτήσεις· αγωνίσου μόνο γι' αυτό που αναγνωρίζεις ως καθήκον σου», τότε σε αυτό εμείς πρέπει να απαντήσουμε: «αυτό ακριβώς που κάνει ο άνθρωπος είναι ίδιον της ανθρώπινης φύσης και ο ισχυρισμός ότι ο άνθρωπος αγωνίζεται απλά και μόνο για την ευτυχία, είναι επινόηση μιας φιλοσοφίας που ακολουθεί λάθος δρόμο». Ο άνθρωπος στοχεύει στην ικανοποίηση εκείνων που η φύση του ποθεί, και μπροστά του «βλέπει» τα συγκεκριμένα πράγματα που επιδιώκει, και όχι μια αφηρημένη «ευτυχία»· και η εκπλήρωση είναι γι' αυτόν ευχαρίστηση. Όταν η

πεσιμιστική ηθική απαιτεί: «να μην αγωνίζεσαι για την απόκτηση ευχαρίστησης, αλλά για την επίτευξη εκείνου που αναγνωρίζεις ως σκοπό της ζωής σου », ακουμπά ακριβώς αυτό που ο άνθρωπος από τη φύση του *θέλει*. Για να είναι ηθικός ο άνθρωπος δεν είναι ανάγκη προηγουμένως ούτε να αλλάξει μέσα από τη φιλοσοφία, ούτε χρειάζεται να αποβάλει την πραγματική του φύση. Η ηθικότητα έγκειται στον αγώνα του για έναν αναγνωρισμένο ως δικαιολογημένο στόχο· η ανθρώπινη φύση είναι που τον κάνει να πορεύεται προς αυτόν, εφόσον οι συνδεδεμένες με αυτόν δυσκολίες, δεν εξασθενούν τον πόθο του γι' αυτόν. Και είναι αυτή η ουσία κάθε πραγματικής θέλησης. Η ηθική δε στηρίζεται στην εξάλειψη κάθε προσπάθειας για ευχαρίστηση, για να μπορούν έτσι αναιμικές, αφηρημένες ιδέες να εδραιώσουν την κυριαρχία τους εκεί όπου δεν μπορεί να τους αντισταθεί καμιά λαχτάρα για τις χαρές της ζωής. Στηρίζεται πάνω στην *ισχυρή θέληση* που διατηρείται από καθαρή διαίσθηση, μια θέληση που πετυχαίνει το στόχο της ακόμα κι αν ο δρόμος είναι γεμάτος αγκάθια.

Τα ηθικά ιδεώδη πηγάζουν από την ηθική φαντασία του ανθρώπου. Η πραγμάτωσή τους εξαρτάται από το αν η επιθυμία του γι' αυτά είναι αρκετά ισχυρή, ώστε να υπερνικήσει πόνους και βάσανα. Αυτά είναι οι *δισαιθήσεις του*, τα κίνητρα τα οποία χειραγωγούνται από το πνεύμα του· τα *θέλει*, γιατί οι πραγμάτωσή τους αποτελεί γι' αυτόν την πιο μεγάλη ευχαρίστηση. Δε χρειάζεται καμιά ηθική για να του απαγορεύει την επιδίωξη ευχαρίστησης και μετά να του λέει για ποια πράγματα *οφείλει* ν' αγωνίζεται. Θα αγωνίζεται για ηθικά ιδεώδη αν η ηθική του φαντασία είναι αρκετά δραστήρια, ώστε να του παρέχει τις δισαιθήσεις που θα δίνουν τη δύναμη στη θέλησή του να υπερνική τις σύμφυτες με την οργάνωσή του αντιστάσεις, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγεται και ο αναγκαίος πόνος.

Αυτός που αγωνίζεται για υψηλά ιδεώδη το κάνει επειδή αυτά είναι το περιεχόμενο της οντότητάς του, και επειδή η πραγμάτωσή τους θα του φέρει χαρά τέτοια που η ευχαρίστηση που απολαμβάνουν από την ικανοποίηση απλών καθημερινών αναγκών όσοι στερούνται ιδεωδών, συγκρινόμενη με αυτήν, φαίνεται ασήμαντη. Οι ιδεαλιστές *μεθούν* πνευματικά από χαρά όταν μετατρέπουν τα ιδεώδη τους σε πραγματικότητα.

Όποιος θέλει να εξαλείψει την ευχαρίστηση που απορρέει από την ικανοποίηση ανθρώπινων πόθων, πρέπει πρώτα να κάνει τον άνθρωπο σκλάβο

που δεν ενεργεί επειδή ο ίδιος το θέλει, αλλά μόνο και μόνο επειδή πρέπει. Διότι η πραγματοποίηση αυτών που θέλει κάποιος, προσφέρει ευχαρίστηση. Αυτό που ονομάζουμε *καλό* δεν είναι αυτό που *οφείλει* να κάνει ο άνθρωπος, αλλά αυτό που *θέλει* να κάνει αν αναπτύξει πλήρως την αληθινή ανθρώπινη φύση του. Όποιος δεν το αναγνωρίζει αυτό, πρέπει πρώτα να αφαιρέσει από τον άνθρωπο όλα όσα ο ίδιος ο άνθρωπος θέλει, και μετά να του υπαγορεύσει *απέξω* το περιεχόμενο της θέλησής του.

Ο άνθρωπος δίνει αξία στην εκπλήρωση ενός πόθου, επειδή ο πόθος πηγάζει από τη φύση του. Αυτό που πετυχαίνεται έχει την αξία του, επειδή είναι αυτό που ήθελε πραγματικά. Αν αρνηθεί κανείς την αξία των στόχων της θέλησης του ίδιου του ανθρώπου, τότε πρέπει να αντληθούν αξιόλογοι στόχοι από κάτι που ο άνθρωπος δε θέλει.

Η ηθική που δομείται πάνω στον πεσιμισμό πηγάζει από την περιφρόνηση της ηθικής φαντασίας. Μόνον αυτός που δε θεωρεί ικανό αυτό το ίδιο το ατομικό ανθρώπινο πνεύμα να ορίζει το περιεχόμενο των επιδιώξεών του μπορεί να αναζητήσει όλες τις πράξεις της θέλησης στον πόθο για ευχαρίστηση. Ο άνθρωπος που στερείται ηθικής φαντασίας δε δημιουργεί ηθικές ιδέες. Αυτές πρέπει να του δίνονται. Η σωματική του φύση φροντίζει έτσι ώστε αυτός να αγωνίζεται για την ικανοποίηση των κατώτερων επιθυμιών του. Όμως στην ανάπτυξη *ολόκληρου* του ανθρώπου ανήκουν επίσης και εκείνες επιθυμίες που έχουν την προέλευσή τους στην πνευματική σφαίρα. Μόνο αν κάποιος είναι της άποψης ότι ο άνθρωπος δεν έχει καθόλου τέτοιες πνευματικές επιθυμίες, μπορεί να ισχυριστεί πως πρέπει να τις δεχτεί *απέξω*. Τότε θα έχει επίσης το δικαίωμα να πει πως ο άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να κάνει κάτι που δε θέλει. Κάθε ηθικό σύστημα που απαιτεί από τον άνθρωπο να καταπιέσει τη θέλησή του προκειμένου να εκτελέσει καθήκοντα που δε θέλει, δε λαμβάνει υπόψη του τον *πλήρη* άνθρωπο, αλλά τον άνθρωπο εκείνον στον οποίο λείπει η ικανότητα να έχει πνευματικές επιθυμίες. Για έναν άνθρωπο που έχει αναπτυχθεί αρμονικά, αυτό που ονομάζουμε *καλό* βρίσκεται όχι *έξω* αλλά *μέσα* στη σφαίρα της δικής του οντότητας. Ηθική πράξη δε σημαίνει την εξάλειψη μιας μονόπλευρης προσωπικής θέλησης, αλλά την *πλήρη* ανάπτυξη της ανθρώπινης φύσης. Αυτοί που θεωρούν πως τα ηθικά ιδεώδη μπορούν να επιτευχθούν μόνον όταν ο άνθρωπος καταργεί πλήρως τη δική του θέληση, δε γνωρίζουν πως ο άνθρωπος επιθυμεί αυτά τα ιδανικά στον

ίδιο βαθμό που επιθυμεί την ικανοποίηση και αυτών που χαρακτηρίζονται ως κατώτερα (ζωικά) ένστικτα.

Δεν μπορούμε ν' αρνηθούμε πως εύκολα μπορούν να παρανοηθούν οι απόψεις που σκιαγραφήθηκαν εδώ. Σε ανώριμους ανθρώπους χωρίς ηθική φαντασία, αρέσει να βλέπουν στα ένστικτα της ημιανεπτυγμένης τους φύσης την πλήρη έκφραση του ανθρώπινου είδους και να απορρίπτουν όλες τις ηθικές ιδέες που δεν έχουν γεννηθεί από τους ίδιους, ώστε να μπορούν ανενόχλητα να «ζήσουν τη ζωή τους». Είναι όμως αυτονόητο πως αυτό που είναι σωστό για τον ολοκληρωμένο άνθρωπο, δεν ισχύει για την μη πλήρως ανεπτυγμένη ανθρώπινη φύση. Από έναν άνθρωπο που χρειάζεται να οδηγηθεί μέσα από διαπαιδαγώγηση σε εκείνο το σημείο όπου η ηθική του φύση θα μπορέσει να σπάσει το κέλυφος των κατώτερων παθών του, δεν μπορούμε να προσδοκούμε τα ίδια πράγματα με εκείνα που προσδοκούμε από έναν ώριμο. Εδώ δεν είχα την πρόθεση να δείξω τί χρειάζεται να γίνει με ένα μη εξελιγμένο άτομο, αλλά τί βρίσκεται στην ουσιαστική φύση ενός ώριμου ανθρώπου. Πρόθεσή μου ήταν να καταδείξω τη δυνατότητα της ελευθερίας, και η ελευθερία δεν εκδηλώνεται με πράξεις που γίνονται κάτω από σωματικό ή ψυχικό εξαναγκασμό, αλλά με εκείνες που αποφασίζονται από πνευματική διαίσθηση.

Το πλήρως ανεπτυγμένο άτομο αποδίδει αυτό το ίδιο αξία στον εαυτό του. Δεν αγωνίζεται για μια ευχαρίστηση που του χαρίζεται ως δώρο από τη φύση ή από το Δημιουργό, και δεν προσπαθεί να εκπληρώσει κάποιο αφηρημένο καθήκον που αναγνωρίζει ως τέτοιο, έχοντας προηγουμένως παραιτηθεί από την επιδίωξη της απόλαυσης. Κάνει αυτό που επιθυμεί, δηλαδή ενεργεί σύμφωνα με την ηθική του διαίσθηση, και αισθάνεται πραγματική χαρά στη ζωή του με την επίτευξη αυτού που επιθυμεί. Καθορίζει την αξία της ζωής με τη σχέση ανάμεσα σε αυτό που πέτυχε και σε αυτό που προσπάθησε να πετύχει. Μια ηθική που αντικαθιστά το «θέλω» με το «πρέπει» και τη ροπή του για κάτι, με το καθήκον, προσδιορίζει την αξία του ανθρώπου με τη σχέση ανάμεσα σε αυτό που απαιτεί το καθήκον και εκείνο που αυτός πετυχαίνει. Μετρά τον άνθρωπο με ένα μέτρο που βρίσκεται έξω από δική του φύση.

Η άποψη που αναπτύχθηκε εδώ, παραπέμπει τον άνθρωπο πίσω στον ίδιο του τον εαυτό. Αναγνωρίζει ως πραγματική αξία της ζωής μόνον αυτή που κάθε άτομο αναγνωρίζει σύμφωνα με το μέτρο της δικής του θέλησης. Δε

δέχεται ως αξία της ζωής αυτό που δεν αναγνωρίζεται από το άτομο, όπως επίσης δε δέχεται οποιοδήποτε σκοπό στη ζωή που δεν ξεπηδά από τον ίδιο τον άνθρωπο. Στο άτομο που έχει αυτογνωσία, αναγνωρίζει κάποιον που είναι κύριος του εαυτού του και κριτής της αξίας του.

Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918.

Μπορεί κανείς να παρανοήσει αυτά που παρουσιάζω σε αυτό το κεφάλαιο, αν αγκιστρωθεί στη φαινομενική αντίρρηση ότι το βούλεσθαι είναι ακριβώς ο μη ορθολογικός παράγοντας του ανθρώπου, και ότι, έτσι και του γίνει φανερός αυτός ο ανορθολογισμός, θα δει ότι ο στόχος του ηθικού του αγώνα πρέπει να βρίσκεται στην πλήρη χειραφέτηση από το βούλεσθαι. Μια τέτοιου είδους επιόλαιη αντίρρηση μου εκφράστηκε από μια αξιόπιστη πλευρά, όταν ειπώθηκε πως σαφώς καθήκον του φιλόσοφου είναι να αναπληρώνει αυτό που τα ζώα και οι περισσότεροι άνθρωποι αδυνατούν να κάνουν, δηλαδή να προβαίνουν σε ένα πραγματικό ισολογισμό ζωής. Ωστόσο απ' αυτόν που προβάλλει μια τέτοια αντίρρηση διαφεύγει το κύριο σημείο, δηλαδή ότι αν είναι να πραγματοποιηθεί η ελευθερία, τότε η βούληση στην ανθρώπινη φύση πρέπει να έχει φορέα της τη διαισθητική σκέψη. Συγχρόνως όμως αποδεικνύεται πως μια πράξη βούλησης μπορεί να καθορίζεται και από άλλους παράγοντες πέρα από τη διαίσθηση, όμως μόνο στην ελεύθερη πραγμάτωση μιας διαίσθησης που απορρέει από την πραγματική ανθρώπινη φύση συναντούμε την ηθική και την αξία της. Ο ηθικός ιντιβιντουαλισμός είναι σε θέση να αναδείξει την ηθική σε όλη της τη μεγαλοπρέπεια, διότι είναι της άποψης ότι πραγματικά ηθικό είναι, όχι αυτό που κατά τρόπο εξωτερικό φέρει μια πράξη βούλησης σε συμφωνία με έναν κανόνα συμπεριφοράς, αλλά εκείνο που πηγάζει από τον άνθρωπο όταν αυτός μέσα του αναπτύσσει το ηθικό του βούλεσθαι ως αναπόσπαστο μέρος όλης του της ύπαρξης, έτσι ώστε να βλέπει ως καταπίεση και ακρωτηριασμό της φύσης του την εκτέλεση μια μη ηθικής πράξης.

14^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΓΕΝΟΣ

Η άποψη ότι είναι έμφυτη στον άνθρωπο η δυνατότητα να εξελιχτεί σε μια ολοκληρωμένη, αυτάρκη και ανεξάρτητη ατομικότητα, φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι εμφανίζεται ως μέλος μιας φυσικής ολότητας (φυλή, λαός, έθνος, οικογένεια, αντρικό ή γυναικείο φύλο) και ακόμα ότι δρα μέσα σε μια ολότητα (κράτος, εκκλησία κτλ). Φέρει τα γενικά χαρακτηριστικά της ομάδας στην οποία ανήκει και δίνει στις πράξεις του ένα περιεχόμενο που καθορίζεται από τη θέση που κατέχει σε μια κοινωνική ομάδα.

Είναι δυνατόν παρόλα αυτά να υπάρχει ατομικότητα; Μπορούμε να θεωρούμε τον ίδιο τον άνθρωπο ως ολότητα, όταν γεννιέται μέσα σε μια ολότητα και εντάσσεται μέσα σε μια ολότητα;

Το κάθε μέλος μιας ολότητας καθορίζεται, όσον αφορά στα χαρακτηριστικά και τις λειτουργίες του, από αυτήν την ολότητα. Μια φυλετική ομάδα αποτελεί μια ολότητα, και όλοι οι άνθρωποι που ανήκουν σε αυτήν φέρουν τα εγγενή χαρακτηριστικά της. Ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνεται και κινείται το κάθε ξεχωριστό μέλος της φυλετικής ομάδας, καθορίζεται από το χαρακτήρα της ομάδας. Γι' αυτόν το λόγο η φυσιογνωμία και η συμπεριφορά του κάθε μέλους εκφράζουν κάποια χαρακτηριστικά της. Αν αναρωτηθούμε γιατί σ' έναν άνθρωπο κάποιο ιδιαίτερο πράγμα εμφανίζεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, θα οδηγηθούμε από το μεμονωμένο άτομο τελικά στη φυλή, στο γένος. Το γένος μάς εξηγεί γιατί εμφανίζεται στο άτομο κάποιο χαρακτηριστικό με τη μορφή που παρατηρούμε.

Όμως ο άνθρωπος ελευθερώνεται από τα χαρακτηριστικά του γένους. Διότι τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου γένους, αν βιωθούν σωστά, δεν περιορίζουν την ελευθερία του ανθρώπου και ούτε θα πρέπει να την περιορίσουν με τεχνητά μέσα. Ο άνθρωπος αναπτύσσει χαρακτηριστικά και ικανότητες των οποίων τις αιτίες μπορούμε να αναζητήσουμε μόνο μέσα σε αυτόν τον ίδιο. Τα χαρακτηριστικά του είδους λειτουργούν μόνον ως μέσον για να εκφράσει τη δική του ατομική οντότητα. Χρησιμοποιεί ως βάση τα χαρακτηριστικά που του έδωσε η φύση και αυτός τους δίνει τη μορφή που ταιριάζει στη δική του οντότητα. Μάταια αναζητούμε την αιτία για μια έκφραση αυτής της οντότητας στους νόμους που διέπουν το είδος. Έχουμε να

κάνουμε με κάτι καθαρά ατομικό που μπορεί να εξηγηθεί μόνο μέσα από αυτό το ίδιο το άτομο. Αν κάποιος έχει καταφέρει να χειραφετηθεί από τα χαρακτηριστικά του είδους, κι εμείς ωστόσο προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε οτιδήποτε σχετικό με αυτόν με βάση τα χαρακτηριστικά του είδους, τότε δεν έχουμε αίσθηση της έννοιας του ατομικού.

Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε πλήρως έναν άνθρωπο, αν πάρουμε ως βάση για την κρίση μας την έννοια του ανθρώπινου είδους. Η τάση να κρίνουμε σύμφωνα με το είδος παρουσιάζεται στην πιο ακραία της μορφή, όταν εξετάζουμε τα χαρακτηριστικά των δύο φύλων. Σχεδόν πάντα ο άντρας βλέπει στη γυναίκα και αντίστοιχα η γυναίκα στον άντρα, πάρα πολλά από τα γενικά χαρακτηριστικά του άλλου φύλου και πολύ λίγα από τα ατομικά του χαρακτηριστικά. Στην πρακτική της καθημερινής ζωής αυτό ζημιώνει λιγότερο τους άντρες σε σύγκριση με τις γυναίκες. Η κοινωνική θέση της γυναίκας είναι ως επί το πλείστον τόσο απαξιωμένη, διότι από πολλές απόψεις αυτή καθορίζεται, όχι από τα ατομικά χαρακτηριστικά της κάθε ξεχωριστής γυναίκας όπως θα έπρεπε, αλλά από τη γενική εικόνα που έχει κανείς για τα καθήκοντα και τις ανάγκες που έχει η γυναίκα εκ φύσεως. Η δραστηριότητα του άντρα στη ζωή είναι σύμφωνη με τις ατομικές του ικανότητες και κλίσεις, ενώ της γυναίκας οφείλει να είναι εξαρτημένη αποκλειστικά και μόνο από το γεγονός ότι είναι γυναίκα. Πρέπει να είναι σκλάβα των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών του είδους στο οποίο ανήκει, δηλαδή του γυναικείου φύλου. Όσο οι άντρες εξακολουθούν να συζητούν αν η γυναίκα είναι κατάλληλη γι' αυτό ή για εκείνο το επάγγελμα «σύμφωνα με τη φυσική της συγκρότηση ως γυναίκας», το ονομαζόμενο γυναικείο ζήτημα δεν μπορεί να ξεφύγει από το στοιχειώδες αρχικό του στάδιο. Το τί είναι ικανή η γυναίκα να κάνει μέσα από τους φυσικούς της περιορισμούς θα ήταν καλύτερα να αφηθεί στην ίδια να το αποφασίσει. Αν είναι αλήθεια ότι οι γυναίκες είναι κατάλληλες μόνο για εκείνα τα επαγγέλματα που ασκούν τώρα, τότε δεν έχουν σχεδόν καθόλου τη δυνατότητα μέσα τους να τα καταφέρουν σε κάποιο άλλο. Όμως πρέπει να μπορούν ν' αποφασίζουν οι ίδιες για το τί είναι σύμφωνο με τη φύση τους. Σε όλους όσους φοβούνται ότι θα διασαλευτεί η κοινωνική μας τάξη με το να γίνουν αποδεκτές οι γυναίκες, όχι ως το θηλυκό γένος των ανθρώπων αλλά ως άτομα, οφείλουμε να απαντήσουμε ότι μια κοινωνική δομή μέσα στην οποία ο

μισός πληθυσμός έχει μια απαξιωμένη ανθρώπινη υπόσταση, χρειάζεται οπωσδήποτε μεγάλη βελτίωση¹¹.

Όποιος κρίνει τους ανθρώπους σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά του είδους, φθάνει ακριβώς στο όριο πέρα από το οποίο οι άνθρωποι αρχίζουν να είναι οντότητες, η δραστηριότητα των οποίων βασίζεται στον ελεύθερο αυτοπροσδιορισμό. Οτιδήποτε βρίσκεται μέσα σε αυτό το όριο, μπορεί φυσικά να γίνει αντικείμενο επιστημονικής μελέτης. Τα χαρακτηριστικά της φυλής, του έθνους, του λαού και του φύλου είναι το αντικείμενο μελέτης ειδικών επιστημονικών κλάδων. Μόνο άνθρωποι που θέλουν να ζουν αποκλειστικά ως τυπικά δείγματα του είδους θα μπορούσαν ενδεχομένως να ταυτιστούν με τη γενική εικόνα που παρουσιάζει μια τέτοια επιστημονική μελέτη. Όμως κανένας απ' αυτούς τους επιστημονικούς κλάδους δεν μπορεί να διεισδύσει στο ιδιαίτερο, στο μοναδικό περιεχόμενο του ξεχωριστού ατόμου. Ο προσδιορισμός του ατόμου σύμφωνα με τους νόμους της ομάδας του σταματά εκεί όπου αρχίζει η σφαίρα της ελευθερίας (του σκέπτεσθαι και του πράττειν). Το εννοιολογικό περιεχόμενο το οποίο πρέπει ο άνθρωπος να συνδέσει μέσω του σκέπτεσθαι με την αντίληψη για να συλλάβει ολόκληρη την πραγματικότητα (δες 5^ο κεφ.), δεν μπορεί να καθοριστεί από κανένα για να κληροδοτηθεί έτοιμο στην ανθρωπότητα. Το άτομο πρέπει ν' αποκτήσει τις έννοιές του μέσα από τη δική του διαίσθηση. Το πώς πρέπει να σκέφτεται ένα άτομο, δεν μπορεί να προκύψει από καμιά έννοια οποιασδήποτε ομάδας. Αυτό εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από το ίδιο το άτομο. Έτσι, και οι συγκεκριμένοι στόχοι που θέλει το άτομο να θέσει με δική του βούληση, δεν είναι δυνατόν να οριστούν από τα γενικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Αν κάποιος θέλει να κατανοήσει ένα συγκεκριμένο άτομο, πρέπει να διεισδύσει στην ιδιαίτερη οντότητά του και να μη σταθεί μόνο στα τυπικά του

¹¹ Αμέσως μετά τη δημοσίευση αυτού του βιβλίου (1894), στις παραπάνω απόψεις, μου εκφράστηκε η αντίρρηση, πως ακόμα και τώρα αμέσως θα μπορούσε η γυναίκα μέσα από τα γενικά χαρακτηριστικά του φύλου της, να πραγματοποιεί αυτό που επιθυμεί σαν άτομο, πολύ πιο ελεύθερα από τον άνδρα, ο οποίος χάνει την ατομικότητά του πρώτα μέσα από το σχολείο κι αργότερα από τον πόλεμο και το επάγγελμα. Γνωρίζω πως ίσως σήμερα (1918) προβληθεί ακόμα εντονότερα αυτή η αντίρρηση. Όμως αισθάνομαι πως πρέπει ν' αφήσω να μείνουν έτσι αυτές οι προτάσεις, με την ελπίδα πως υπάρχουν και αναγνώστες οι οποίοι κατανοούν το πόσο έντονα, μια τέτοια κριτική έρχεται σε αντίθεση με την έννοια της ελευθερίας που υπερασπίζεται αυτό το βιβλίο, και οι οποίοι θα κρίνουν τις παραπάνω προτάσεις με μέτρο διαφορετικό από αυτό της αποατομίκευσης των ανδρών μέσω του σχολείου και του επαγγέλματος.

χαρακτηριστικά. Με την έννοια αυτή, κάθε ξεχωριστός άνθρωπος είναι και ένα ιδιαίτερο πρόβλημα και κάθε επιστημονική μελέτη που καταπιάνεται με αφηρημένες σκέψεις και με έννοιες του είδους, δεν είναι παρά μόνο μια προεργασία για τη γνώση που αποκτούμε αφενός μεν, όταν μια ανθρώπινη ατομικότητα μας κοινοποιεί τη δική της οπτική του κόσμου, και αφετέρου όταν γνωρίζουμε το περιεχόμενο της βούλησής του. Όταν αισθανόμαστε πως έχουμε να κάνουμε με εκείνο το στοιχείο του ανθρώπου που είναι απελευθερωμένο από τον στερεότυπο τρόπο σκέψης και την ενστικτώδη βούληση του γένους, τότε, αν θέλουμε να κατανοήσουμε πιο βαθιά την ουσία του, πρέπει να πάψουμε να κάνουμε χρήση εννοιών της δικής μας πνευματικής σφαίρας προκειμένου να βοηθηθούμε. Η γνωστική πράξη συνίσταται στη σύνδεση της έννοιας με την αντίληψη μέσω του σκέπτεσθαι. Για όλα τα άλλα αντικείμενα πρέπει ο παρατηρητής να αποκτήσει τις δικές του έννοιες μέσω της διαίσθησής του· όμως προκειμένου να κατανοήσουμε μια ελεύθερη ατομικότητα, είναι ουσιώδες να φέρουμε στο δικό μας εγώ εκείνες τις έννοιες με τις οποίες αυτή αυτοπροσδιορίζεται στην καθάρη τους μορφή (χωρίς ανάμιξη του περιεχομένου των δικών μας εννοιών). Άνθρωποι που σε κάθε κρίση τους για κάποιον άλλον αμέσως αναμιγνύουν τις δικές τους έννοιες, δεν μπορούν ποτέ να φτάσουν στην κατανόηση μιας ατομικότητας. Ακριβώς όπως η ελεύθερη ατομικότητα χειραφετείται από τα χαρακτηριστικά του είδους, έτσι και η γνώση μας πρέπει να απελευθερωθεί από τον τρόπο με τον οποίον κατανοούμε όλα αυτά που ανήκουν στα χαρακτηριστικά του είδους.

Μόνο στο βαθμό που ο άνθρωπος έχει απελευθερωθεί με τον τρόπο που περιγράψαμε από τα γενικά χαρακτηριστικά του είδους, θεωρείται πραγματικά ως ελεύθερο πνεύμα σε μια ανθρώπινη κοινότητα. Κανείς δεν είναι αμιγώς είδος ούτε αμιγώς άτομο. Αλλά κάθε άνθρωπος απελευθερώνει σταδιακά μια μεγαλύτερη ή μικρότερη σφαίρα της οντότητάς του από τη ζώδη ζωή του είδους καθώς και από την κυριαρχία των εντολών των διάφορων εξουσιών.

Αλλά με εκείνο το μέρος του εαυτού του για το οποίο ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να κατακτήσει μια τέτοιου είδους ελευθερία, αποτελεί μέλος της ολότητας του φυσικού και πνευματικού οργανισμού του κόσμου γενικά. Από αυτήν την άποψη ζει έτσι όπως βλέπει να κάνουν οι άλλοι, ή σύμφωνα με τις εντολές που του δίνουν. Πραγματική ηθική αξία όμως έχει εκείνο μόνο το τμήμα της συμπεριφοράς του που ξεπηδά από τη διαίσθησή του. Και όσον

αφορά στα ηθικά ένστικτα που έχει μέσα από την κληρονομιά των κοινωνικών ενστίκτων, αυτά αποκτούν μια ηθική αξία, όταν έχουν γίνει αποδεκτά από τη δική του διαίσθηση. Η ατομική ηθική διαίσθηση και η αποδοχή της από τις ανθρώπινες κοινωνίες είναι αυτή από την οποία πηγάζει ολόκληρη η ηθική δραστηριότητα της ανθρωπότητας. Με άλλα λόγια μπορεί να πει κανείς: Η ηθική ζωή της ανθρωπότητας είναι το σύνολο των προϊόντων της ηθικής φαντασίας των ελεύθερων ατόμων. Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει ο μονισμός.

Γ' ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΜΟΝΙΣΜΟΥ

Η ενιαία ερμηνεία του κόσμου, δηλαδή ο μονισμός όπως τον εννοούμε εδώ, συνάγει από την ανθρώπινη εμπειρία τις βασικές αρχές που χρειάζεται για αυτή την ερμηνεία του κόσμου. Ομοίως, και τις βαθύτερες αιτίες κάθε πράξης αναζητά στον κόσμο που παρατηρούμε, δηλαδή στο μέρος εκείνο της ανθρώπινης φύσης που είναι προσβάσιμο στην αυτογνωσία μας, πιο συγκεκριμένα στην ηθική φαντασία. Αρνείται να αναζητά μέσω αφηρημένων συμπερασμάτων τις πρωταρχικές αιτίες του κόσμου που παρουσιάζεται στην αντίληψη και το σκέπτεσθαι, έξω από τον ίδιο τον κόσμο. Για το μονισμό, η ενότητα στην πολύπλευρη ποικιλία των αντιλήψεων η οποία επιτυγχάνεται από τη βιωματική στοχαστική παρατήρηση, είναι συγχρόνως η ίδια ενότητα την οποία απαιτεί η ανάγκη του ανθρώπου για γνώση, και μέσα από την οποία αναζητά να εισέλθει στην υλική και πνευματική σφαίρα του κόσμου. Όποιος αναζητά και μια άλλη ενότητα πέρα από αυτήν, δείχνει απλά πως δεν αναγνωρίζει την ταύτιση εκείνου που ανακαλύπτεται από το σκέπτεσθαι και εκείνου που απαιτείται από την ώθηση για γνώση. Ο κάθε ξεχωριστός άνθρωπος-άτομο δεν είναι στην πραγματικότητα αποκομμένος από τον κόσμο. Είναι τμήμα του κόσμου και ανάμεσα σε αυτό το τμήμα και την ολότητα του κόσμου υπάρχει μια πραγματική σύνδεση που έχει διακοπεί μόνο στην αντίληψή μας. Αρχικά βλέπουμε αυτό το μέρος της φύσης ως μια οντότητα που υπάρχει από μόνη της επειδή δε βλέπουμε τα νήματα με τα οποία οι θεμελιώδεις δυνάμεις του σύμπαντος επηρεάζουν την κίνηση του τροχού της ζωής μας. Όποιος παραμένει σε αυτήν την άποψη, βλέπει το μέρος της ολότητας ως μια πραγματικά ανεξάρτητη οντότητα, ως τη Μονάδα που δέχεται με κάποιο τρόπο απέξω πληροφορίες για τον υπόλοιπο κόσμο. Ο μονισμός, όπως περιγράφεται εδώ, δείχνει πως μπορούμε να πιστεύουμε σε μια τέτοια ανεξαρτησία μόνον εφόσον το αντικείμενο που αντιλαμβανόμαστε μέσω των αισθήσεων δεν έχει συνδεθεί μέσω του σκέπτεσθαι με το πλέγμα του κόσμου των εννοιών. Όμως, όταν συμβεί αυτό, αποδεικνύεται ότι τελικά αυτή η ανεξαρτησία από το όλον δεν είναι παρά μια καθαρή *ψευδαίσθηση που οφείλεται στο αντιλαμβάνεσθαι*. Ο άνθρωπος μπορεί να βρει την πλήρη, ολοκληρωμένη οντότητά του στην οικουμενική ολότητα, μόνο μέσα από την

εμπειρία του διαισθητικού σκέπτεσθαι. Το σκέπτεσθαι καταστρέφει αυτήν την ψευδαισθηση της αντίληψης και ενσωματώνει την ατομική μας ύπαρξη στη ζωή του κόσμου. Η ενότητα του κόσμου των εννοιών που περιέχει όλες τις αντικειμενικές αντιλήψεις, περικλείει μέσα της και το περιεχόμενο της δικής μας υποκειμενικής προσωπικότητας. Το σκέπτεσθαι μας παρουσιάζει την πραγματικότητα στην αληθινή της μορφή ως μια πλήρη ενότητα, ενώ η πολυμορφία των αντιλήψεων δεν είναι παρά μια ψευδής εικόνα που οφείλεται στον τρόπο που είμαστε οργανωμένοι (δες 10^ο κεφ.). Στόχος του ανθρώπινου σκέπτεσθαι σε όλες τις εποχές ήταν η γνώση του πραγματικού, σε αντίθεση με την πλάνη του αντιλαμβάνεσθαι. Η επιστημονική σκέψη έχει καταβάλει μεγάλες προσπάθειες να αναγνωρίσει τις αντιλήψεις ως πραγματικότητα μέσα από την ανακάλυψη των νόμων που τις συνδέουν. Όπου όμως έβλεπε ότι οι συνδέσεις που ανακαλύπτονταν από το ανθρώπινο σκέπτεσθαι ήταν μόνο υποκειμενικά έγκυρες, αναζητούσαν την πραγματική βάση της ενότητας σε κάποια οντότητα που βρισκόταν πέρα από τον κόσμο των εμπειριών μας (επινοημένος Θεός, βούληση, Απόλυτο Πνεύμα κτλ.).

Με βάση αυτή την πεποίθηση έγινε προσπάθεια, πέρα από τη γνώση των συνδέσεων που μπορούν να ανακαλυφθούν μέσα από εμπειρία, ν' αποκτήσουν ένα δεύτερο είδος γνώσης που υπερβαίνει την εμπειρία και που αποκαλύπτει τη σύνδεσή της με οντότητες των οποίων καμιά εμπειρία δεν μπορεί κάποιος να έχει (μια μεταφυσική στην οποία φθάνει κανείς με συμπεράσματα και όχι με τρόπο έμπειρικό). Θεωρούσαν πως η αιτία για το γεγονός ότι συλλαμβάνουμε τη συνοχή του κόσμου μέσω ενός αυστηρά μεθοδικού σκέπτεσθαι αποδόθηκε σε μια αρχέγονη ύπαρξη που δημιούργησε τον κόσμο με λογικούς νόμους, και αποδόθηκαν στη βούληση αυτής της ύπαρξης οι αιτίες των πράξεών μας. Ωστόσο δεν είχε γίνει αντιληπτό ότι το σκέπτεσθαι καλύπτει το υποκειμενικό και το αντικειμενικό συγχρόνως, και ότι η πλήρης πραγματικότητα δίνεται από την ένωση της αντίληψης με την έννοια. Μόνο αν σκεφτούμε την νομοτέλεια που διαπερνά και καθορίζει την αντίληψη να έχει την αφηρημένη μορφή της έννοιας, έχουμε πραγματικά να κάνουμε με κάτι καθαρά υποκειμενικό, αλλά το περιεχόμενο μιας έννοιας που προστίθεται στην αντίληψη μέσω του σκέπτεσθαι, δεν είναι υποκειμενικό. Αυτό το περιεχόμενο δε λαμβάνεται από το υποκείμενο αλλά μόνο από την πραγματικότητα. Είναι το μέρος εκείνο της πραγματικότητας που το αντιλαμβάνεσθαι δεν μπορεί να

φθάσει. Είναι εμπειρία, όχι όμως μια εμπειρία που αποκτιέται μέσω του αντιλαμβάνεσθαι. Όποιος δεν μπορεί να δει ότι η έννοια είναι κάτι πραγματικό, τη σκέφτεται μόνο στην αφηρημένη της μορφή, έτσι όπως τη συλλαμβάνει στο νου του. Αλλά η έννοια παρουσιάζεται σε αυτήν τη διάσπαση μόνο εξαιτίας της οργάνωσής μας, όπως ακριβώς συμβαίνει και με την αντίληψη. Και το δέντρο επίσης που αντιλαμβανόμαστε, κι αυτό δεν έχει ύπαρξη από μόνο του. Υπάρχει μόνο ως μέρος στο μεγάλο τροχό της φύσης, και είναι δυνατή η ύπαρξή του μόνο στην πραγματική σύνδεσή του με αυτήν. Μια αφηρημένη έννοια από μόνη της έχει τόσο λίγη πραγματικότητα όσο και μια αντίληψη από μόνη της. Η αντίληψη είναι το μέρος της πραγματικότητας που δίνεται με τρόπο αντικειμενικό, η έννοια είναι εκείνο το μέρος που δίνεται με υποκειμενικό τρόπο μέσω διαίσθησης (δες 5^ο κεφ.). Η νοητική μας οργάνωση διασπά την πραγματικότητα σε δυο συνιστώσες. Η μία εμφανίζεται στην αντίληψη, η άλλη στη διαίσθηση. Την πλήρη πραγματικότητα συνιστά μόνο η ένωση αυτών των δυο, δηλαδή η σύμφωνα με τους νόμους ενταγμένη στο σύμπαν αντίληψη. Αν στεκόμαστε απλά και μόνο στις ίδιες τις αντιλήψεις, δεν έχουμε μπροστά μας καθόλου την πραγματικότητα παρά μόνο ένα χάος χωρίς καμιά συνοχή. Αν βλέπουμε μόνο τις σχέσεις και τους νόμους που συνδέουν τις αντιλήψεις, έχουμε να κάνουμε μόνο με αφηρημένες έννοιες. Η αφηρημένη έννοια δεν περιέχει την πραγματικότητα· την περιέχει όμως η στοχαστική παρατήρηση, αυτή που δε βλέπει την πραγματικότητα μονόπλευρα, δηλαδή μόνο την έννοια ή μόνο την αντίληψη, αλλά το συνδυασμό αυτών των δύο.

Το ότι ζούμε μέσα στην πραγματικότητα (ριζωμένοι σε αυτή με την πραγματική μας ύπαρξη), δεν το αρνείται ούτε ο πλέον ορθόδοξος υποκειμενικός ιδεαλιστής. Μπορεί να αμφισβητήσει μόνο το γεγονός ότι φτάνουμε ιδεατά, για παράδειγμα με τη γνωστική διαδικασία, και σε αυτό το ίδιο που πραγματικά βιώνουμε. Ο μονισμός από την άλλη πλευρά, δείχνει ότι το σκέπτεσθαι δεν είναι ούτε υποκειμενικό ούτε αντικειμενικό, παρά συνιστά μια αρχή που περικλείει και τις δυο πλευρές της πραγματικότητας. Όταν κάνουμε στοχαστική παρατήρηση, πραγματοποιούμε μια διαδικασία που και αυτή επίσης ανήκει στη διαδοχή των πραγματικών γεγονότων. Μέσω του σκέπτεσθαι υπερβαίνουμε μέσα στην ίδια την εμπειρία τη μονομέρεια του αμιγούς αντιλαμβάνεσθαι. Δεν μπορούμε να επινοούμε τη φύση του

πραγματικού μέσω αφηρημένων, εννοιακών εικασιών (μέσω καθαρά αφηρημένου συλλογισμού), όμως στο βαθμό που βρίσκουμε τις ιδέες που ανήκουν στις αντιλήψεις, ζούμε μέσα στο πραγματικό. Ο μονισμός δεν επιδιώκει να προσθέσει στην εμπειρία κάτι που δεν μπορεί να βιωθεί (εξωκοσμικό, υπερβατικό), αλλά βλέπει την πλήρη πραγματικότητα στην έννοια και την αντίληψη μαζί. Δε φτιάχνει κάποιο μεταφυσικό σύστημα από καθαρά αφηρημένες έννοιες, αφού στην ίδια την έννοια βλέπει μόνο τη *μια* όψη της πραγματικότητας, αυτήν που μένει κρυμμένη κατά τη διαδικασία του αντιλαμβάνεσθαι και έχει νόημα μόνο στη σύνδεσή της με την αντίληψη. Ο μονισμός δημιουργεί στον άνθρωπο την πεποίθηση πως ζει στον κόσμο της πραγματικότητας και πως δε χρειάζεται να αναζητά έξω από τον κόσμο του μια ανώτερη πραγματικότητα που δεν είναι εφικτό ποτέ να βιωθεί. Δεν αναζητά το Απόλυτα -Πραγματικό πουθενά αλλού έξω από την εμπειρία, διότι το περιεχόμενο ακριβώς της εμπειρίας είναι αυτό που αναγνωρίζει ως πραγματικότητα. Ο μονισμός είναι ικανοποιημένος με αυτήν την πραγματικότητα, διότι γνωρίζει ότι το σκέπτεσθαι έχει τη δύναμη να την εγγυηθεί. Εκείνο που ο δυϊσμός αναζητά μόνο πέρα από τον παρατηρούμενο κόσμο, ο μονισμός το βρίσκει στον ίδιο τον κόσμο. Ο μονισμός δείχνει ότι με τη δική μας γνωστική πράξη συλλαμβάνουμε την πραγματικότητα στην αληθινή της μορφή και όχι ως μια υποκειμενική εικόνα που παρεμβάλλεται ανάμεσα στον άνθρωπο και την πραγματικότητα. Για το μονισμό το περιεχόμενο της έννοιας του κόσμου είναι το ίδιο για όλους τους ανθρώπους ως άτομα. (δες 5^ο κεφ.). Σύμφωνα με τις αρχές του μονισμού, ένα άτομο θεωρεί όμοιο του κάποιο άλλο, επειδή και σε εκείνο το άτομο μέσα εκφράζεται το ίδιο περιεχόμενο του κόσμου. Στον ενιαίο κόσμο των εννοιών, οι έννοιες για το λιοντάρι δεν είναι τόσες όσα είναι τα άτομα που το σκέφτονται, αλλά μόνο *μια*. Και η έννοια που ένα άτομο Α αντιστοιχίζει στην αντίληψη του λιονταριού, είναι η ίδια με την έννοια του λιονταριού ενός ατόμου Β, μόνο που συλλαμβάνεται από διαφορετικό υποκείμενο αντίληψης (δες 5^ο κεφ.). Το σκέπτεσθαι οδηγεί όλα τα υποκείμενα της αντίληψης στην κοινή ιδεατή ενότητα που βρίσκεται πίσω από κάθε πολυμορφία. Ο ενιαίος κόσμος των ιδεών εκφράζεται σε αυτά ως πολλαπλότητα ατόμων. Όσο ο άνθρωπος κατανοεί τον εαυτό του απλά μέσω αυτοαντίληψης, τον βλέπει ως τον ιδιαίτερο άνθρωπο, όμως μόλις κοιτάξει τον κόσμο των ιδεών που φωτίζει

μέσα του και αγκαλιάζει όλα όσα είναι χωρισμένα, βλέπει το απόλυτα πραγματικό να λάμπει ζωντανό. Ο δυϊσμός ορίζει τη θεϊκή πρωταρχική Οντότητα ως εκείνο που διαπερνά και ζει σε όλους τους ανθρώπους. Ο μονισμός βρίσκει αυτόν τον κοινό θεϊκό βίο μέσα στην ίδια την πραγματικότητα. Οι ιδέες ενός άλλου ανθρώπου είναι και δικές μου, και τις θεωρώ διαφορετικές μόνον όταν αντιλαμβάνομαι, αλλά όχι πλέον όταν σκέφτομαι. Κάθε άνθρωπος καλύπτει με το σκέπτεσθαί του ένα μόνο μέρος του όλου κόσμου των ιδεών, και απ' αυτήν την άποψη διαφέρουν τα άτομα επίσης μέσω του πραγματικού περιεχομένου του σκέπτεσθαί τους. Αλλά όλα αυτά τα περιεχόμενα βρίσκονται μέσα σε ένα ολοκληρωμένο όλον το οποίο συμπεριλαμβάνει τα περιεχόμενα της σκέψης όλων των ανθρώπων. Έτσι κάθε άνθρωπος συλλαμβάνει μέσα στο δικό του σκέπτεσθαί την οικουμενική πρωταρχική Οντότητα που διαπερνά όλους τους ανθρώπους. Το να ζει κανείς μέσα στη γεμάτη με το περιεχόμενο των σκέψεων πραγματικότητα, είναι το ίδιο με το να ζει εν Θεώ. Ένας κόσμος πέρα από το δικό μας, δηλαδή ένας καθαρά επινοημένος κόσμος που δεν μπορεί να βιωθεί, προκύπτει εξαιτίας της παρανόησης εκείνων που πιστεύουν ότι ο εδώ κόσμος δεν έχει μέσα του τα θεμέλια της ύπαρξής του. Δε βλέπουν πως μέσω του σκέπτεσθαί βρίσκουν αυτό που χρειάζονται για να εξηγήσουν την αντίληψη. Αυτός είναι ο λόγος που καμιά τέτοια εικασία δεν έχει φέρει στο φως κάποιο περιεχόμενο που να μην είναι δανεισμένο από τη δεδομένη πραγματικότητα. Ο εικαζόμενος μέσω αφηρημένων συμπερασμάτων Θεός δεν είναι παρά μόνον ο άνθρωπος που τοποθετήθηκε στο Υπερέραν· η Βούληση του Σοπενχάουερ είναι η δύναμη της ανθρώπινης βούλησης στην απόλυτη μορφή της· η ασυνείδητη πρωταρχική Οντότητα του Χάρτμαν που έχει συντεθεί από ιδέα και βούληση δεν είναι παρά μια σύνθεση δύο αφηρημένων στοιχείων βγαλμένων από την εμπειρία. Το ίδιο ακριβώς μπορεί να ειπωθεί και για όλες τις άλλες υπερβατικές αρχές που στηρίζονται σε μη βιωμένο σκέπτεσθαί.

Είναι αλήθεια ότι το ανθρώπινο πνεύμα ποτέ δεν υπερβαίνει την πραγματικότητα μέσα στην οποία ζούμε, ούτε έχει ανάγκη να το κάνει, αφού σε τούτον ακριβώς τον κόσμο βρίσκονται όλα όσα χρειάζεται το πνεύμα για τον εξηγήσει. Αν οι φιλόσοφοι δηλώνουν τελικά ικανοποιημένοι όταν η άποψή τους για τον κόσμο συνάγεται από αρχές που είναι δανεισμένες από την εμπειρία και που μεταφέρονται σε ένα υποτιθέμενο Υπερέραν, τότε θα πρέπει

να μπορούν να είναι ικανοποιημένοι και στην περίπτωση όπου το ίδιο το περιεχόμενο παραμένει στο δικό μας κόσμο στον οποίο, για το βιωμένο σκέπτεσθαι, ανήκει. Κάθε προσπάθεια υπέρβασης του κόσμου δεν είναι παρά μόνο μια ψευδαίσθηση και οι αρχές που έχουν μεταφερθεί απ' αυτόν τον κόσμο στο Υπερέραν δεν εξηγούν τον κόσμο καλύτερα από εκείνες που είναι μέσα σε αυτόν. Αν το σκέπτεσθαι κατανοεί τον ίδιο του τον εαυτό, δεν απαιτεί διόλου μια τέτοια υπέρβαση, διότι κάθε περιεχόμενο σκέψης πρέπει ν' αναζητήσει μέσα στον κόσμο και όχι έξω απ' αυτόν ένα περιεχόμενο αντίληψης μαζί με το οποίο διαμορφώνει κάτι πραγματικό. Και τα αντικείμενα επίσης της φαντασίας δεν είναι τίποτε άλλο παρά περιεχόμενα που αποκτούν ισχύ μόλις γίνουν παραστάσεις που παραπέμπουν σε ένα περιεχόμενο αντίληψης. Μέσω αυτού του περιεχομένου της αντίληψης γίνονται αναπόσπαστο μέρος της πραγματικότητας. Μια έννοια γεμάτη με ένα περιεχόμενο που θα βρισκόταν έξω από το δεδομένο κόσμο μας, θα ήταν κάτι το αφηρημένο στο οποίο δεν αντιστοιχεί καμιά πραγματικότητα. Μπορούμε να επινοούμε μόνο τις έννοιες της πραγματικότητας· για να βρούμε την ίδια την πραγματικότητα, είναι απαραίτητο επίσης και το αντιλαμβάνεσθαι. Μια πρωταρχική οντότητα του κόσμου για την οποία *επινοείται* ένα περιεχόμενο, είναι - για ένα σκέπτεσθαι που κατανοεί τον εαυτό του - μια εικασία που δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή. Ο μονισμός δεν αρνείται το ιδεατό, θεωρεί μάλιστα το περιεχόμενο της αντίληψης ως μια μη πλήρη πραγματικότητα, αν λείπει το ιδεατό της αντίστοιχο. Όμως, σε ολόκληρη την περιοχή του σκέπτεσθαι δε βρίσκει τίποτε που θα μπορούσε ν' απαιτήσει να βγούμε έξω από την περιοχή της εμπειρίας του σκέπτεσθαι, αρνούμενοι την αντικειμενική πνευματική πραγματικότητα του ίδιου του σκέπτεσθαι. Ο μονισμός θεωρεί ατελή μια επιστήμη που περιορίζεται στην περιγραφή των αντιλήψεων, χωρίς να διεισδύει στα ιδεατά τους συμπληρώματα. Αλλά εξίσου ατελείς θεωρεί και όλες τις αφηρημένες έννοιες που δε βρίσκουν το συμπληρωματικό τους στοιχείο στις αντιλήψεις και που δε συνταιριάζονται πουθενά με το δίκτυο των εννοιών που καλύπτουν ολόκληρο τον παρατηρήσιμο κόσμο. Κατά συνέπεια δε γνωρίζει ιδέες που παραπέμπουν σε κάτι αντικειμενικό πέρα από την εμπειρία μας και που διαμορφώνουν το περιεχόμενο μιας καθαρά υποθετικής μεταφυσικής. Όλα όσα έχει δημιουργήσει η ανθρωπότητα με τέτοιες ιδέες

θεωρούνται από το μονισμό αφηρημένες έννοιες δανεισμένες από την εμπειρία, γεγονός το οποίο παραβλέπεται από τους δημιουργούς τους.

Σύμφωνα με τις αρχές του μονισμού, οι στόχοι των πράξεών μας δεν μπορούν να αντλούνται ούτε από ένα έξω-ανθρώπινο Υπερέραν. Οι στόχοι πρέπει να προέρχονται από την ανθρώπινη διαίσθηση στο βαθμό που είναι προϊόντα σκέψης. Ο άνθρωπος δεν κάνει δικούς του τους σκοπούς μιας αντικειμενικής (υπερβατικής) πρωταρχικής Οντότητας, αλλά ακολουθεί τους δικούς του ατομικούς σκοπούς, αυτούς που του παρέχει η ηθική του φαντασία. Αντλεί την ιδέα που μετατρέπεται σε πράξη από τον ενιαίο κόσμο των ιδεών και την κάνει θεμέλιο της βούλησής του. Επομένως οι εντολές που πραγματοποιούνται με τις πράξεις του δεν είναι αυτές που εμφυτεύονται σε αυτόν τον κόσμο από το Υπερέραν, αλλά είναι οι ανθρώπινες διαισθήσεις που ανήκουν σε αυτόν. Ο μονισμός δε γνωρίζει κανένα κυβερνήτη του κόσμου τέτοιο που να θέτει απέξω τους σκοπούς και τις κατευθύνσεις των πράξεών μας. Ο άνθρωπος δε βρίσκει κανένα λόγο ύπαρξης μιας τέτοιας οντότητας στο επέκεινα, της οποίας τις βουλές θα μπορούσε να διερευνήσει για να μάθει απ' αυτήν τους στόχους προς τους οποίους πρέπει να κατευθύνει τις πράξεις του. Τον παραπέμπει πίσω στον ίδιο του τον εαυτό. Αυτός ο ίδιος είναι που πρέπει να δώσει περιεχόμενο στη δράση του. Αν αναζητά έξω από τον κόσμο στον οποίο ζει τις αιτίες που καθορίζουν τη βούλησή του, τότε αναζητά μάταια. Πρέπει να τις αναζητήσει στη δική του ηθική φαντασία, αν είναι να πάει πιο πέρα από την ικανοποίηση των φυσικών του ενστίκτων για την οποία η Μητέρα Φύση έχει φροντίσει, εφόσον δεν προτιμά την άνεση να αφήνει να καθορίζεται από την ηθική φαντασία άλλων· με άλλα λόγια πρέπει να παραιτηθεί από κάθε δραστηριότητα ή να ενεργεί για λόγους που ο ίδιος αντλεί από το δικό του κόσμο των ιδεών ή που άλλοι αντλούν γι' αυτόν από το δικό τους. Αν προχωρήσει πέρα από την αισθησιακή ζωή των ενστίκτων και την εκτέλεση εντολών άλλων ανθρώπων, δε θα καθορίζεται από τίποτε άλλο παρά μόνο από τον ίδιο του τον εαυτό. Πρέπει να ενεργεί από μια ώθηση που ο ίδιος δίνει στον εαυτό του και που δεν καθορίζει κανείς άλλος. Είναι αλήθεια πως αυτή η ώθηση καθορίζεται ιδεατά στον ενιαίο κόσμο των ιδεών, όμως στην πράξη μπορεί να ληφθεί απ' αυτόν τον κόσμο και να μετατραπεί σε πραγματικότητα μόνο από τον άνθρωπο. Τη βάση για τη σωστή μετατροπή μιας ιδέας σε πραγματικότητα από τον άνθρωπο, τη βρίσκει ο μονισμός μόνο

στον ίδιο τον άνθρωπο. Για να γίνει μια ιδέα πράξη, πρέπει καταρχήν να το θέλει ο άνθρωπος πριν αυτό μπορέσει να συμβεί. Γι' αυτόν το λόγο, μια τέτοια πράξη θέλησης έχει τα θεμέλιά της μόνο μέσα στον ίδιο τον άνθρωπο. Τότε ο άνθρωπος είναι ο τελικός προσδιοριστικός παράγοντας των πράξεών του. Είναι ελεύθερος.

1^η Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου έγινε προσπάθεια να τεκμηριωθεί η άποψη ότι η ελευθερία πρέπει να έγκειται στην πραγματικότητα της ανθρώπινης δράσης. Γι' αυτό το λόγο ήταν αναγκαίο να απομονωθούν από ολόκληρη τη σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας οι πράξεις εκείνες για τις οποίες, με βάση την απροκατάληπτη αυτοπαρατήρηση μπορεί να γίνει λόγος για ελευθερία. Είναι αυτές οι πράξεις που παρουσιάζονται ως πραγματοποίηση ιδεατών διαισθήσεων. Καμιά άλλη πράξη πέρα από αυτές δεν μπορεί χαρακτηριστεί, από μια απροκατάληπτη παρατήρηση, ελεύθερη. Ο άνθρωπος θα πρέπει να δει ακριβώς, με μια χωρίς προκατάληψη αυτοπαρατήρηση, πως είναι στη φύση του να ακολουθεί το δρόμο των ηθικών διαισθήσεων και της πραγματοποίησής τους. Όμως αυτή η απροκατάληπτη παρατήρηση της ηθικής φύσης του ανθρώπου δεν μπορεί από μόνη της να καταλήξει σ' ένα τελικό συμπέρασμα σχετικά με την ελευθερία. Διότι αν το διαισθητικό σκέπτεσθαι προερχόταν από κάτι άλλο και όχι από αυτό το ίδιο, αν η ουσία του δε στηριζόταν στη δική του οντότητα, τότε η συνείδηση της ελευθερίας που απορρέει από το ηθικό στοιχείο θα αποδεικνυόταν ότι είναι απλά μια ψευδαίσθηση. Αλλά το δεύτερο μέρος του βιβλίου βρίσκει το φυσικό του στήριγμα στο πρώτο μέρος. Αυτό το πρώτο μέρος παρουσιάζει το διαισθητικό σκέπτεσθαι ως βιωμένη εσωτερική πνευματική δραστηριότητα του ανθρώπου. Η κατανόηση αυτής της φύσης του σκέπτεσθαι μέσα από το βίωμα, ισοδυναμεί με την αναγνώριση της ελευθερίας του διαισθητικού σκέπτεσθαι. Και αν γνωρίζει κανείς ότι αυτό το σκέπτεσθαι είναι ελεύθερο, βλέπει επίσης και την περιοχή του βούλεσθαι στην οποία μπορεί να αποδοθεί η ελευθερία. Ελεύθερο θα θεωρήσει τον άνθρωπο που δρα, εκείνος που μπορεί, με βάση την εσωτερική εμπειρία, να αποδώσει στη ζωή του διαισθητικού σκέπτεσθαι μια αυτεξούσια φύση. Όποιος δεν είναι σε θέση να το κάνει αυτό, δε θα μπορέσει επίσης να ανακαλύψει μια αδιαφιλονίκητη πορεία προς την αποδοχή της ελευθερίας. Αυτή η εμπειρία στην οποία έχουμε δώσει τόση μεγάλη σημασία,

ανακαλύπτει το διαισθητικό σκέπτεσθαι μέσα στη συνείδηση, αν και η πραγματικότητα αυτού του σκέπτεσθαι δεν περιορίζεται στη συνείδηση. Και έτσι διαπιστώνει ότι η ελευθερία είναι η χαρακτηριστική ιδιότητα όλων των πράξεων που απορρέουν από τη διαίσθηση της συνείδησης.

2^η Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918.

Το περιεχόμενο αυτού του βιβλίου βασίζεται στο διαισθητικό σκέπτεσθαι, στο σκέπτεσθαι που μπορεί να βιωθεί με έναν καθαρά πνευματικό τρόπο, μέσω του οποίου κάθε αντίληψη τοποθετείται με τη γνωστική διαδικασία στον κόσμο της πραγματικότητας. Το βιβλίο δε σκοπεύει να παρουσιάσει τίποτε περισσότερο πέρα από αυτά που μπορούν να διερευνηθούν μέσω της εμπειρίας του διαισθητικού σκέπτεσθαι. Έπρεπε όμως να δοθεί έμφαση στον τρόπο οργάνωσης της σκέψης που αυτό το βιωματικό σκέπτεσθαι απαιτεί. Απαιτεί να μην αρνηθούμε το γεγονός ότι στη γνωστική διαδικασία το διαισθητικό σκέπτεσθαι είναι μια εμπειρία που στηρίζεται στον ίδιο της τον εαυτό. Απαιτεί να αναγνωρισθεί ότι είναι ικανό, σε συνδυασμό με την αντίληψη, να βιώνει την πραγματικότητα, αντί να πρέπει να την αναζητά σε έναν υποθετικό κόσμο που βρίσκεται έξω από την εμπειρία, σε σχέση με τον οποίο η ανθρώπινη δραστηριότητα του σκέπτεσθαι θα ήταν κάτι καθαρά υποκειμενικό.

Έτσι, το σκέπτεσθαι χαρακτηρίζεται ως εκείνο το στοιχείο, μέσα από το οποίο ο άνθρωπος ανοίγει το δρόμο του πνευματικά μέσα στην πραγματικότητα. (Και σίγουρα κανείς δε θα πρέπει να συγχέει αυτήν τη σύλληψη του κόσμου που βασίζεται στην άμεση εμπειρία του σκέπτεσθαι, με τον καθαρό ορθολογισμό). Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να έχει γίνει σαφές από το όλο πνεύμα αυτής εδώ της επιχειρηματολογίας, ότι για την ανθρώπινη γνώση το στοιχείο της αντίληψης γίνεται εγγυητής της πραγματικότητας τότε μόνο, όταν αυτή συλλαμβάνεται μέσα στο σκέπτεσθαι. Έξω από το σκέπτεσθαι καμιά πραγματικότητα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως τέτοια. Γι' αυτό δεν πρέπει να φανταζόμαστε πως η πραγματικότητα που εγγυάται η αντίληψη μέσω των αισθήσεων είναι μοναδική. Οτιδήποτε μας εμφανίζεται ως αντίληψη είναι κάτι που στην πορεία της ζωής μας πρέπει απλά να το αναμένουμε. Η μόνη ερώτηση είναι: με βάση τα συμπεράσματα που προκύπτουν από το καθαρά διαισθητικά βιωμένο σκέπτεσθαι, θα ήταν δικαιολογημένο να προσδοκούμε ότι ο άνθρωπος θα μπορούσε να αντιλαμβάνεται και τα πνευματικά, εκτός από τα αισθητά πράγματα; Αυτό

μπορούμε να το προσδοκούμε. Διότι, παρόλο που από μια πλευρά το διαισθητικά βιωμένο σκέπτεσθαι είναι μια ενεργητική διαδικασία που τελείται στο ανθρώπινο πνεύμα, από την άλλη είναι συγχρόνως και μια πνευματική αντίληψη που συλλαμβάνεται χωρίς κάποιο αισθητήριο όργανο. Εδώ έχουμε μια αντίληψη στην οποία αυτός που αντιλαμβάνεται είναι ο ίδιος που ενεργεί και έχουμε και μια αυτενέργεια που γίνεται συγχρόνως αντιληπτή. Στο διαισθητικά βιωμένο σκέπτεσθαι ο άνθρωπος μεταφέρεται σε έναν πνευματικό κόσμο ως κάποιος που αντιλαμβάνεται επίσης. Μέσα σ' αυτόν τον πνευματικό κόσμο όλα όσα παρουσιάζονται μπροστά του ως αντίληψη με τον ίδιο τρόπο που του παρουσιάζεται ο πνευματικός κόσμος του δικού του σκέπτεσθαι, θα αναγνωριστούν απ' αυτόν ως ένας κόσμος πνευματικής αντίληψης. Αυτός ο κόσμος της πνευματικής αντίληψης θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει με το σκέπτεσθαι την ίδια σχέση που έχει από την πλευρά των αισθήσεων ο αντιληπτός μέσω των αισθήσεων κόσμος. Ο κόσμος της πνευματικής αντίληψης έτσι και βιωθεί, δεν μπορεί να είναι κάτι ξένο στον άνθρωπο, επειδή στο διαισθητικό του σκέπτεσθαι ήδη έχει μια εμπειρία που φέρει έναν καθαρά πνευματικό χαρακτήρα. Για έναν τέτοιο κόσμο πνευματικής αντίληψης ομιλώ σε ένα πλήθος από κείμενα που έχω δημοσιεύσει μετά την έκδοση αυτού του βιβλίου. Η *Φιλοσοφία της ελευθερίας* αποτελεί το φιλοσοφικό θεμέλιο γι' αυτά τα μεταγενέστερα γραπτά. Διότι αυτό το βιβλίο προσπαθεί να δείξει πως μια σωστά εννοούμενη εμπειρία του σκέπτεσθαι είναι στην πραγματικότητα μια πνευματική εμπειρία. Γι' αυτό, μου φαίνεται πως εκείνος που είναι σε θέση να δεχθεί με πλήρη σοβαρότητα την άποψη της *φιλοσοφίας της ελευθερίας*, δε θα περιοριστεί σ' αυτό, αλλά θα θελήσει να εισέλθει στον κόσμο της πνευματικής αντίληψης. Σίγουρα δεν είναι δυνατόν να συμπεράνει κανείς από το περιεχόμενο αυτού του βιβλίου με λογικούς συλλογισμούς αυτά που αναπτύσσονται από τον συγγραφέα σε μεταγενέστερα βιβλία του. Όμως μια ζωντανή κατανόηση του διαισθητικού σκέπτεσθαι όπως αυτό εννοείται σ' αυτό το βιβλίο, θα οδηγήσει εντελώς φυσιολογικά σε μια ζωντανή είσοδο στον κόσμο της πνευματικής αντίληψης.

ΠΡΩΤΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

(Προσθήκη στην αναθεωρημένη έκδοση του 1918).

Αντιρρήσεις που εκφράστηκαν από φιλοσόφους αμέσως μετά τη δημοσίευση αυτού του βιβλίου, με παρακινούν να προσθέσω τις παρακάτω σύντομες παρατηρήσεις σε αυτή τη νέα έκδοση. Μπορώ να κατανοήσω πολύ καλά πως υπάρχουν αναγνώστες που αν και έχουν ενδιαφέρον για το υπόλοιπο περιεχόμενο του βιβλίου, θα θεωρήσουν αυτά που ακολουθούν ως ένα περιττό και ξένο γι' αυτούς πλέγμα αφηρημένων εννοιών. Αυτοί μπορούν να μη το διαβάσουν· αλλά στη φιλοσοφία προκύπτουν ζητήματα που προέρχονται περισσότερο από ορισμένες προκαταλήψεις των στοχαστών, παρά από τη φυσιολογική πορεία του ίδιου του ανθρώπινου σκέπτεσθαι. Κατά τα άλλα αυτό το βιβλίο πραγματεύεται ένα καθήκον που μου φαίνεται πως αφορά *κάθε* άνθρωπο που αγωνίζεται να κάνει σαφές οτιδήποτε συνδέεται με τη φύση του ανθρώπου και τη σχέση του με τον κόσμο. Αυτό όμως που ακολουθεί είναι κυρίως ένα πρόβλημα που ορισμένοι φιλόσοφοι αξιώνουν να συζητηθεί ως μέρος του θέματος ενός βιβλίου όπως αυτό, διότι οι ίδιοι έχουν δημιουργήσει μέσα από τον όλο τρόπο της σκέψης τους ορισμένες δυσκολίες οι οποίες κανονικά δεν υπάρχουν. Αν προσπερνούσε κανείς εντελώς τέτοια προβλήματα, θα γινόταν αντικείμενο μομφής από ορισμένες προσωπικότητες που θα έσπευδαν να τον κατηγορήσουν για ερασιτεχνισμό και τα παρόμοια και θα δινόταν έτσι η εντύπωση ότι ο συγγραφέας των απόψεων που διατυπώνονται εδώ, δεν έχει ασχοληθεί με απόψεις άλλες διαφορετικές, πέρα από αυτές που έχουν συζητηθεί σε αυτό το βιβλίο.

Εννοώ το εξής πρόβλημα: υπάρχουν στοχαστές που είναι της άποψης ότι μια ιδιαίτερη δυσκολία ανακύπτει, όταν κάποιος θελήσει να κατανοήσει το πώς μπορεί η ψυχική ζωή ενός άλλου ατόμου να επιδράσει στη δική του ζωή. Λένε: ο συνειδητός μου κόσμος είναι κλεισμένος μέσα μου· το ίδιο και ο συνειδητός κόσμος ενός άλλου είναι κλεισμένος μέσα σε αυτόν. Δεν μπορώ να δω μέσα στον κόσμο της συνείδησης του άλλου. Πώς μπορώ τότε να γνωρίζω ότι και οι δυο είμαστε στον ίδιο ακριβώς κόσμο; Η θεωρία που δέχεται πως είναι δυνατόν να συμπεράνεις από το συνειδητό κόσμο ένα μη συνειδητό που ποτέ δεν μπορεί να γίνει συνειδητός, προσπαθεί να αντιμετωπίσει αυτή τη δυσκολία με τον ακόλουθο τρόπο. Λέει: ο κόσμος που έχω στη συνείδησή μου

είναι ένας κόσμος που αντιπροσωπεύει μέσα μου έναν πραγματικό κόσμο απρόσιτο στη συνείδησή μου. Σε εκείνον τον πραγματικό κόσμο βρίσκονται οι άγνωστες αιτίες που επηρεάζουν το συνειδητό μου κόσμο. Μέσα σε αυτόν βρίσκεται και η δική μου πραγματική οντότητα, της οποίας επίσης μόνο αντιπρόσωπο έχω στη συνείδησή μου. Αλλά σε εκείνο τον κόσμο βρίσκεται και η οντότητα του άλλου ανθρώπου, αυτού που βρίσκεται απέναντί μου. Τώρα, αυτό που βιώνεται στη συνείδηση του άλλου αντιστοιχεί σε μια πραγματικότητα της οντότητάς του που είναι ανεξάρτητη από τη συνείδησή του. Αυτή η πραγματικότητα δρα στην περιοχή που δεν μπορεί να γίνει συνειδητή, στο βασικά ασυνείδητο της οντότητάς μου, και μέσω αυτής της διαδικασίας δημιουργείται κάτι στη συνείδησή μου που αντιπροσωπεύει εκείνο που είναι παρόν σε μια συνείδηση εντελώς ανεξάρτητη από το δικό μου συνειδητό βίωμα. Εδώ είναι σαφές ότι πέρα από τον προσιτό στη συνείδησή μου κόσμο, προστίθεται ένας υποθετικός, μη προσιτός σε αυτήν κόσμος του οποίου συνειδητή εμπειρία δεν μπορώ να έχω, επειδή πιστεύουν πως διαφορετικά, αναγκάζονται να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι ολόκληρος ο εξωτερικός κόσμος που νομίζω πως έχω μπροστά μου, δεν είναι παρά μόνο ο κόσμος της συνείδησής μου, πράγμα το οποίο θα οδηγούσε στο – σολιψιστικό - παράλογο, ότι και οι άλλοι άνθρωποι μόνο μέσα στη συνείδησή μου υπάρχουν.

Αυτό το ζήτημα που δημιουργήθηκε από ορισμένα πρόσφατα επιστημολογικά ρεύματα μπορεί να αποσαφηνιστεί, αν προσπαθήσει κανείς να το εξετάσει από τη σκοπιά της πνευματικής παρατήρησης, όπως αυτή περιγράφεται σε τούτο το βιβλίο. Κατά πρώτον, τί έχω απέναντί μου όταν βρίσκομαι μπροστά σε κάποιο άλλο πρόσωπο; Το πιο άμεσο πράγμα είναι η σωματική του εμφάνιση που μου δίνεται ως αντίληψη μέσω των αισθήσεων και ίσως ακόμα η ακουστική αντίληψη των όσων λέει, κ.ο.κ. Όλα αυτά στα οποία καρφώνω το βλέμμα μου δεν είναι ότι εμφανίζονται έτσι απλά απέναντί μου, αλλά θέτουν σε λειτουργία τη δραστηριότητα του σκέπτεσθαί μου. Καθώς βρίσκομαι σκεπτόμενος μπροστά στην άλλη προσωπικότητα, η αντίληψη που έχω γι' αυτήν γίνεται διαφανής στην ψυχή μου. Είμαι αναγκασμένος να δεχτώ ότι όταν συλλαμβάνω την αντίληψη με τη σκέψη μου, αυτή δεν είναι καθόλου το ίδιο πράγμα με αυτό που εμφανίζεται στις εξωτερικές μου αισθήσεις. Μέσα σε αυτό που εμφανίζεται άμεσα στις

αισθήσεις, κάτι άλλο αποκαλύπτεται έμμεσα. Η καθαρά αισθητηριακή εμφάνισή της εξαφανίζεται ταυτόχρονα με την παρουσία της μπροστά μου. Αλλά αυτό που φανερώνεται μέσα από αυτήν την εξαφάνιση με υποχρεώνει ως σκεπτόμενο να διαγράψω το σκέπτεσθαί μου κατά τη διάρκεια της επίδρασής της επάνω μου και να βάλω στη θέση του *το δικό της* σκέπτεσθαι. Συλλαμβάνω τότε το σκέπτεσθαί της μέσα στο δικό μου σκέπτεσθαι ως εμπειρία του δικού μου. Έχω πραγματικά αντιληφθεί αισθητηριακά το σκέπτεσθαι του άλλου. Διότι η άμεση αντίληψη που από μόνη της εξαφανίζεται ως αισθητηριακή εμφάνιση, συλλαμβάνεται από το δικό μου σκέπτεσθαι, και αυτό είναι μια διαδικασία που βρίσκεται εξ ολοκλήρου μέσα στη συνείδησή μου και συνίσταται στο ότι το σκέπτεσθαι του άλλου παίρνει τη θέση του δικού μου σκέπτεσθαι. Μέσα από την αυτο-εξάλειψη της αισθητηριακής εμφάνισης, ο διαχωρισμός των δυο σφαιρών της συνείδησης πραγματικά αίρεται. Αυτό εκφράζεται στη συνείδησή μου με το γεγονός ότι, ενώ βιώνω το περιεχόμενο της συνείδησης του άλλου, βιώνω τη δική μου συνείδηση τόσο λίγο, όσο ακριβώς και στον χωρίς όνειρα ύπνο μου. Όπως αναστέλλεται η συνείδηση της μέρας κατά τη διάρκεια ενός τέτοιου ύπνου, το ίδιο αναστέλλεται και η συνείδησή μου κατά τη στιγμή που αντιλαμβάνομαι το περιεχόμενο της άλλης συνείδησης. Η ψευδαίσθηση πως τα πράγματα δεν είναι έτσι δημιουργείται από το γεγονός ότι καθώς αντιλαμβάνομαι το άλλο πρόσωπο, η εξαφάνιση του περιεχομένου της δικής μου συνείδησης δίνει θέση όχι στο ασυνείδητο, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του ύπνου, αλλά στο περιεχόμενο της συνείδησης του άλλου προσώπου και επιπλέον επειδή η εναλλαγή διαδοχικά ανάμεσα στην εξαφάνιση και την επανεμφάνιση της δικής μου συνείδησης γίνεται πάρα πολύ γρήγορα, για να μπορώ γενικά να την προσέξω.

Το όλο πρόβλημα εδώ δεν το λύνουμε με τεχνητά κατασκευάσματα εννοιών που βγάζουν συμπεράσματα από αυτό που είναι συνειδητό για εκείνο που δεν μπορεί ποτέ να γίνει συνειδητό, αλλά το λύνουμε μέσα από το πραγματικό βίωμα αυτού που προκύπτει από την ένωση του σκέπτεσθαι και της αντίληψης. Τέτοιες περιπτώσεις εμφανίζονται συχνά σε πάρα πολλά προβλήματα που προκύπτουν στη φιλοσοφική γραμματεία. Οι φιλόσοφοι θα πρέπει να αναζητούν το δρόμο για μια απροκατάληπτη και με πνευματικό

προσανατολισμό παρατήρηση. Αντί γι αυτό, ορθώνουν μια τεχνητή κατασκευή εννοιών ανάμεσα σε αυτούς και στην πραγματικότητα.

Σε μια πραγματεία του Ε. Χάρτμαν με τίτλο *Τα τελευταία ερωτήματα της θεωρίας της γνώσης και της μεταφυσικής* («*Die letzten Fragen der Erkenntnistheorie und Metaphysik*»), (στο περιοδικό για τη φιλοσοφία και τη φιλοσοφική κριτική, τ.108, σελ. 55 και επόμενες, *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 108. Bd. S.55 ff.) η δική μου *Φιλοσοφία της ελευθερίας* κατατάσσεται σε εκείνο το ρεύμα της φιλοσοφικής σκέψης που θέλει να στηρίζεται σε έναν «επιστημολογικό μονισμό».

Ο Ε. Χάρτμαν απορρίπτει μια τέτοια τοποθέτηση ως αστήρικτη. Ο λόγος είναι πως μπορούν να υπάρξουν τρεις μόνο θέσεις στη θεωρία της γνώσης σύμφωνα με τον τρόπο του σκέπτεσθαι που διατυπώνεται στην παραπάνω μελέτη του. Η πρώτη περίπτωση είναι να παραμείνει κανείς στην αφελή άποψη που δέχεται τα αντιληπτά από τις αισθήσεις φαινόμενα ως αληθινά πράγματα που υπάρχουν έξω από την ανθρώπινη συνείδηση. Σε αυτήν την περίπτωση λείπει η κριτική σκέψη στην απόκτηση γνώσης. Δε βλέπει ότι με το περιεχόμενο της συνείδησής του παραμένει κανείς τελικά μόνο στην δική του συνείδηση. Δεν καταλαβαίνει ότι δεν έχει να κάνει με «ένα τραπέζι καθαυτό», παρά με ένα αντικείμενο της δικής του συνείδησης. Όποιος παραμένει σε αυτήν την άποψη, ή για κάποιο λόγο επιστρέφει σε αυτήν με κάποια συλλογιστική, είναι αφελής ρεαλιστής. Αυτή η άποψη όμως δεν μπορεί να σταθεί για το λόγο ότι παραγνωρίζει το γεγονός πως η συνείδηση δεν έχει άλλα αντικείμενα παρά μόνο τα δικά της. Η δεύτερη περίπτωση είναι να εκτιμήσει αυτήν την κατάσταση και να την αποδεχτεί πλήρως. Τότε αρχικά γίνεται υπερβατικός ιδεαλιστής. Και επομένως θα πρέπει να δεχθεί πως ποτέ δε θα μπορούσε να εμφανιστεί στην ανθρώπινη συνείδηση κάτι από ένα «πράγμα καθαυτό». Και αν θελήσει να είναι κανείς βέβαια αρκετά συνεπής σε αυτό, δε θα αποφύγει τον απόλυτο ιλουζιονισμό (θεωρία της ψευδαίσθησης). Διότι ο κόσμος που έχει απέναντί του μεταμορφώνεται σε ένα απλό άθροισμα αντικειμένων συνείδησης και μάλιστα αντικειμένων μόνο της δικής του συνείδησης. Αλλά τότε είναι υποχρεωμένος να θεωρήσει -κατά παράλογο τρόπο- πως οι άλλοι άνθρωποι είναι επίσης παρόντες μόνο στο περιεχόμενο της δικής του συνείδησης. Σύμφωνα με τον Χάρτμαν, η τρίτη εφικτή άποψη είναι αυτή του υπερβατικού ρεαλισμού. Ο υπερβατικός ρεαλισμός δέχεται πως

υπάρχουν «πράγματα καθαυτά», που όμως η δική μας συνείδηση δεν μπορεί με κανένα τρόπο να έχει άμεση εμπειρία γι' αυτά. Πέρα από τη σφαίρα της ανθρώπινης συνείδησης, και κατά τρόπο που δε γίνεται συνειδητός, γίνονται αιτία να εμφανισθούν αντικείμενα συνείδησης μέσα σε αυτήν. Μπορεί κανείς να φθάσει σ' αυτά τα «πράγματα καθαυτά» συνάγοντας μόνο συμπεράσματα από το βιωμένο πραγματικά περιεχόμενο της συνείδησης που ωστόσο παρουσιάζεται στο νου με εικόνες. Ο Χάρτμαν στο παραπάνω άρθρο του υποστηρίζει πως στην πραγματικότητα ένας «επιστημολογικός μονισμός» -διότι έτσι αντιλαμβάνεται την άποψη μου - πρέπει να δέχεται μια από αυτές τις τρεις θέσεις. Δεν το κάνει όμως, επειδή αποφεύγει να δεχτεί τις συνέπειες των προϋποθέσεων που ο ίδιος έχει θέσει. Και το άρθρο συνεχίζει: «Αν θέλεις να δεις σε ποιά από τις θέσεις της θεωρίας της γνώσης ανήκει ένας που δηλώνει επιστημολογικός μονιστής, δε χρειάζεται παρά μόνο να του θέσεις κάποια ερωτήματα και να τον υποχρεώσεις ν' απαντήσει σ' αυτά. Ένας τέτοιος άνθρωπος ποτέ δε θα είναι πρόθυμος να εκφράσει άποψη πάνω σ' αυτά, και βεβαίως θα προσπαθήσει με κάθε τρόπο να αποφύγει την απάντηση σε ερωτήματα που του θέτουν ευθέως, γιατί κάθε απάντηση θα έδειχνε πως αυτός ο επιστημολογικός μονισμός δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι δεν ανήκει σε καμιά από τις τρεις αυτές γνωσιολογικές θέσεις. Τα ερωτήματα αυτά είναι τα εξής: 1. Είναι τα πράγματα χρονικά συνεχή στην ύπαρξή τους ή ασυνεχή? Αν έχουμε την απάντηση: είναι «συνεχή», τότε έχουμε να κάνουμε με μια μορφή αφελούς ρεαλισμού. Αν έχουμε την απάντηση: είναι «ασυνεχή», έχουμε να κάνουμε με τον υπερβατικό ιδεαλισμό. Αν η απάντηση είναι ότι τα πράγματα είναι μεν από μια πλευρά συνεχή (ως περιεχόμενα της απόλυτης συνείδησης ή ως ασυνείδητες παραστάσεις ή ως δυνατότητες της αισθητηριακής αντίληψης), αλλά από την άλλη (ως περιεχόμενα της περιορισμένης συνείδησης) είναι ασυνεχή, τότε εδραιώνεται ένας υπερβατικός ρεαλισμός. 2. Όταν τρία πρόσωπα κάθονται γύρω από ένα τραπέζι, πόσα διακριτά τραπέζια υπάρχουν; Όποιος απαντήσει πως υπάρχει «ένα», είναι αφελής ρεαλιστής, «τρία» υπερβατικός ιδεαλιστής, ενώ αν απαντήσει πως υπάρχουν «τέσσερα», είναι υπερβατικός ρεαλιστής. Εδώ βέβαια δεχόμαστε πως είναι θεμιτό να συμπεριλάβουμε στον κοινό χαρακτηρισμό «διακριτά τραπέζια», πράγματα τόσο ανόμοια, όπως είναι το ένα τραπέζι ως πράγμα καθαυτό και τα τρία τραπέζια ως αντικείμενα αντίληψης στις τρεις συνειδήσεις. Αν σε κάποιον αυτό

φαίνεται υπερβολική ελευθερία, θα πρέπει να απαντήσει αντί «τέσσερα», «ένα και τρία». 3. Αν δύο πρόσωπα βρίσκονται μόνα σε ένα δωμάτιο, τότε πόσα διακριτά πρόσωπα υπάρχουν στο δωμάτιο; Όποιος απαντάει «δυο», είναι αφελής ρεαλιστής, «τέσσερα», (δηλαδή ένα εγώ κι ένας άλλος σε κάθε συνείδηση) είναι υπερβατικός ιδεαλιστής, ενώ αν απαντάει «έξι», (δύο πρόσωπα καθαυτά και τέσσερα πρόσωπα ως αντικείμενα-παραστάσεις στις δύο συνειδήσεις), είναι υπερβατικός ρεαλιστής. Αν κάποιος θα ήθελε να δείξει πως ο επιστημολογικός μονισμός είναι διαφορετικός από αυτές τις τρεις θέσεις, θα έπρεπε σε καθένα από τα παραπάνω τρία ερωτήματα να δώσει κάποια διαφορετική απάντηση. Όμως δεν ξέρω ποια θα μπορούσε να ήταν αυτή». Οι απαντήσεις της *Φιλοσοφίας της ελευθερίας* θα πρέπει να είναι οι ακόλουθες: 1. Όποιος συλλαμβάνει μόνο το αισθητό μέρος των αντικειμένων και αυτό θεωρεί ως πραγματικότητα, είναι αφελής ρεαλιστής και δεν κατανοεί πως θα πρέπει να θεωρεί αυτό το περιεχόμενο των αισθήσεων ως υπαρκτό, μόνον εφόσον κοιτάζει τα πράγματα, και έτσι θα πρέπει να σκέφτεται πως αυτά τα αντικείμενα που παρουσιάζονται μπροστά του είναι ασυνεχή. Όμως, μόλις του γίνει σαφές πως η πραγματικότητα είναι παρούσα μόνον στις αντιλήψεις που διαπερνούνται από τη σκέψη, θα καταλήξει στην άποψη πως αυτό το περιεχόμενο της αισθητηριακής αντίληψης που εμφανίζεται ως ασυνεχές, αποκαλύπτεται ως συνεχές μετά την επεξεργασία του από το σκέπτεσθαι. Συνεπώς θα πρέπει να λογαριάζεται ως συνεχές το περιεχόμενο εκείνο της αισθητηριακής αντίληψης που συλλαμβάνεται μέσα από την εμπειρία του σκέπτεσθαι, του οποίου μόνο εκείνο το μέρος που γίνεται αντιληπτό από τις αισθήσεις, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ασυνεχές αν ήταν πραγματικό, πράγμα που δεν συμβαίνει. 2. Όταν τρία πρόσωπα κάθονται γύρω από ένα τραπέζι, πόσα διακριτά τραπέζια υπάρχουν; Υπάρχει μόνον ένα. Όμως όσο τα τρία πρόσωπα θα ήθελαν να παραμείνουν στις εικόνες που έχουν μέσω των αισθήσεων, θα έπρεπε να πουν: αυτές οι εικόνες δεν είναι καθόλου η πραγματικότητα. Ωστόσο, αν περάσουν στο τραπέζι που συλλαμβάνεται από το σκέπτεσθαί τους, τους αποκαλύπτεται η μία και μοναδική πραγματικότητα του τραπέζιού. Τότε με τα τρία περιεχόμενα των συνειδήσεών τους συνενώνονται μέσα σε αυτήν την πραγματικότητα. 3. Αν δύο πρόσωπα βρίσκονται μόνα σε ένα δωμάτιο, πόσα διακριτά πρόσωπα υπάρχουν; Σαφέστατα δεν είναι έξι - ακόμα και με την έννοια του υπερβατικού ρεαλισμού

- αλλά μόνο δύο. Εκείνο που μπορεί να πει κανείς είναι πως αρχικά το κάθε πρόσωπο έχει μέσω της αισθητηριακής αντίληψης μόνο τη μη πραγματική εικόνα, τόσο του εαυτού του όσο και του άλλου. Υπάρχουν τέσσερις απ' αυτές τις *εικόνες*, και η πραγματικότητα συλλαμβάνεται με την παρουσία τους στη δραστηριότητα του σκέπτεσθαι των δυο προσώπων. Σε αυτήν τη δραστηριότητα του σκέπτεσθαι καθένα από τα πρόσωπα υπερβαίνει τη δική του σφαίρα συνείδησης. Σε αυτή ζωντανεύει τόσο η συνείδηση του άλλου προσώπου όσο και η δική του. Σε αυτές τις στιγμές της συγχώνευσης των δυο συνειδήσεων, τα πρόσωπα περιορίζονται στη δική τους συνείδηση τόσο λίγο όσο και στον ύπνο. Όμως άλλες στιγμές εμφανίζεται η συνειδητοποίηση αυτής της συγχώνευσης, έτσι που η συνείδηση του κάθε προσώπου να αντιλαμβάνεται μέσα στην εμπειρία του σκέπτεσθαι και τον εαυτό του και τον άλλο. Γνωρίζω ότι ο υπερβατικός ρεαλιστής αυτό το χαρακτηρίζει ως επιστροφή στον αφελή ρεαλισμό. Όμως έχω ήδη τονίσει σε αυτό το βιβλίο ότι ο αφελής ρεαλισμός διατηρεί το δικαίωμά του για το σκέπτεσθαι που βιώνεται. Όσον αφορά στη γνωστική διαδικασία ο υπερβατικός ρεαλιστής δε θέλει να ασχοληθεί καθόλου με τα πραγματικά γεγονότα. Αποκόβεται από αυτά με ένα πλέγμα σκέψεων και εμπλέκεται μέσα σε αυτό. Επί πλέον ο μονισμός που παρουσιάζεται στη *Φιλοσοφία της ελευθερίας* δε θα έπρεπε να χαρακτηρίζεται «επιστημολογικός», αλλά αν είναι απαραίτητος ένας χαρακτηρισμός θα έπρεπε να ονομαστεί «μονισμός της σκέψης». Όλα αυτά έχουν παρανοηθεί από τον Ε. Χάρτμαν. Δεν εισήλθε στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της επιχειρηματολογίας που παρουσιάζονται στη *Φιλοσοφία της ελευθερίας*, και ισχυρίστηκε πως προσπάθησα να συνδυάσω τον οικουμενικό πανλογισμό του *Χέγκελ* με τον ατομιστικό φαινομεναλισμό του *Χιουμ* (υποσημείωση στη σελ. 71 στο *περιοδικό για τη φιλοσοφία*, τόμος 108), ενώ στην πραγματικότητα η *Φιλοσοφία της ελευθερίας* καθόλου δεν έχει να κάνει με τις δυο αυτές θέσεις που, όπως ο Ε. Χάρτμαν ισχυρίζεται, προσπαθεί να συνενώσει. (Εδώ βρίσκεται και ο λόγος που αισθάνθηκα την ανάγκη να ασχοληθώ με τον «επιστημολογικό μονισμό» του Johannes Rehmkes. Η θέση της *Φιλοσοφίας της ελευθερίας* είναι απλά αρκετά διαφορετική απ' αυτήν που ο Ε. Χάρτμαν και άλλοι ονομάζουν επιστημολογικό μονισμό).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στη συνέχεια επαναλαμβάνεται όλη η ουσία εκείνου που αποτελούσε ένα είδος «προλόγου» στην πρώτη έκδοση του παρόντος βιβλίου. Εδώ το προσθέτω ως «παράρτημα» επειδή περισσότερο αποδίδει την πνευματική διάθεση, στο πλαίσιο της οποίας έγραψα αυτό το βιβλίο πριν είκοσι πέντε χρόνια, παρά επειδή έχει άμεση σχέση με το περιεχόμενό του. Δε θα ήθελα να το παραλείψω εντελώς, για το λόγο ότι συνεχώς επανέρχεται η άποψη, σύμφωνα με την οποία οφείλω να παραβλέψω κάποια από τα γραπτά μου του παρελθόντος, λόγω των μεταγενέστερων που αναφέρονται στην πνευματική επιστήμη.

Η εποχή μας είναι τέτοια που είναι δυνατόν να αντλεί την αλήθεια μόνο μέσα από τα βάθη της ανθρώπινης φύσης¹². Από τα δύο γνωστά μονοπάτια του Σίλερ, το δεύτερο είναι που κυρίως επιλέγεται στην εποχή μας.

Κι οι δυο την αλήθεια αναζητούμε, μέσα στην καρδιά εγώ, κι έξω στη ζωή εσύ.

Και σίγουρα κι από τους δυο μας θα βρεθεί.

Αν είναι το μάτι υγιές, έξω στον κόσμο τον Πλάστη συναντά.

Αν είναι η καρδιά, καθρέφτης γίνεται που μέσα της τον κόσμο αντανακλά

Μια αλήθεια που μας έρχεται απ' έξω φέρει πάντα τη σφραγίδα της αβεβαιότητας. Μόνο αυτό που φαίνεται αληθινό βαθιά μέσα στον καθένα μας μπορούμε να εμπιστευθούμε.

Μόνον η αλήθεια μπορεί να μας εξασφαλίσει σιγουριά στην ανάπτυξη των ατομικών μας δυνάμεων. Όποιος βασανίζεται από αμφιβολίες αισθάνεται τις δυνάμεις του να παραλύουν. Δεν μπορεί να βρει κανένα στόχο για τις δημιουργικές του δυνάμεις, σ' ένα κόσμο γεμάτο αινίγματα.

Δε θέλουμε πια απλά να πιστεύουμε. Θέλουμε να γνωρίζουμε. Η πίστη απαιτεί να αποδεχόμαστε αλήθειες που δεν κατανοούμε πλήρως. Όμως τα πράγματα που δεν κατανοούμε αντιμάχονται το ατομικό στοιχείο μέσα μας που θέλει να βιώνει τα πάντα μέσα στο είναι του. Η μόνη γνώση που μας

¹² Εδώ παραλείπονται τελείως μόνον οι πρώτες εισαγωγικές προτάσεις (της πρώτης έκδοσης), επειδή σήμερα μου φαίνονται εντελώς επουσιώδεις. Αλλά τα υπόλοιπα από όσα έχουν ειπωθεί εκεί, θεωρώ πως είναι αναγκαίο να ειπωθούν και σήμερα, παρά τον τρόπο σκέψης των σύγχρονων θετικών επιστημόνων και ιδίως εξ αιτίας αυτού.

ικανοποιεί είναι εκείνη που δεν υποτάσσεται σε κανένα εξωτερικό κανόνα, αλλά πηγάζει από την εσωτερική ζωή της προσωπικότητας.

Ούτε θέλουμε μια γνώση που έχει παγιωθεί μια για πάντα σε αυστηρούς ακαδημαϊκούς κανόνες και διατηρείται σε εγκυκλοπαίδειες με διαχρονική ισχύ. Καθένας από εμάς διεκδικεί το δικαίωμά του να έχει ως αφετηρία τις προσωπικές του εμπειρίες, τα άμεσα βιώματά του, και από εκεί να ανυψωθεί προς την γνώση ολόκληρου του σύμπαντος. Αγωνιζόμαστε για μια ασφαλή γνώση αλλά καθένας με τον δικό του τρόπο.

Επίσης οι επιστημονικές θεωρίες μας δε θα πρέπει πλέον να διατυπώνονται με τρόπο τέτοιο, ωσάν η αποδοχή τους να είναι αναπόφευκτη ανάγκη. Κανείς από εμάς δε θα ήθελε να δώσει σε ένα επιστημονικό έργο έναν τέτοιο τίτλο σαν εκείνον του *Φίχτε*: «*Κρυστάλλινη παρουσίαση στο ευρύτερο κοινό της πραγματικής φύσης της σύγχρονης φιλοσοφίας. (Μια προσπάθεια να αναγκάσω τους αναγνώστες να την κατανοήσουν)*». Κανείς σήμερα δε θα πρέπει να πιέζεται να κατανοεί. Δεν μπορούμε να απαιτήσουμε από κάποιον, ούτε να αναγνωρίσει ούτε να συμφωνήσει, όταν δεν ωθείται προς μια συγκεκριμένη άποψη από δικές του ατομικές ανάγκες. Ακόμα και τον ανώριμο άνθρωπο, το παιδί, δε θέλουμε σήμερα να το παραγεμίσουμε με γνώσεις, αλλά επιδιώκουμε να αναπτύξει τις ικανότητές του, έτσι ώστε να μην *εξαναγκάζεται* πλέον να κατανοεί, αλλά να *θέλει* να κατανοεί.

Δεν έχω ψευδαισθήσεις σχετικά με αυτά τα χαρακτηριστικά της εποχής μου. Γνωρίζω πόσο κυριαρχεί παντού μια πρακτική απρόσωπη και τυποποιημένη. Ωστόσο γνωρίζω επίσης πολύ καλά ότι πολλοί από τους ανθρώπους της εποχής μου προσπαθούν να ζήσουν σύμφωνα με τις κατευθύνσεις που έχω δείξει. Σ' αυτούς επιθυμώ να αφιερώσω αυτό το βιβλίο. Στόχος του βιβλίου δεν είναι να δείξει το «μόνο εφικτό» μονοπάτι προς την αλήθεια, αλλά να *περιγράψει* ένα μονοπάτι που ακολούθησε κάποιος για τον οποίο η αλήθεια αποτελεί πρωταρχικό σκοπό.

Το βιβλίο στην αρχή οδηγεί σε περιοχές αφηρημένες, εκεί όπου η σκέψη οφείλει να ακολουθεί αυστηρή πορεία για να μπορεί να καταλήγει σε ασφαλή συμπεράσματα. Όμως στη συνέχεια ο αναγνώστης θα οδηγηθεί από αυτές τις ανιαρές έννοιες στη συγκεκριμένη ζωή. Και είμαι πραγματικά βαθιά πεπεισμένος πως αν κάποιος θελήσει να βιώσει την ύπαρξή του από κάθε πλευρά, θα πρέπει να ανυψωθεί στο αιθερικό βασίλειο των εννοιών. Όποιος

καταλαβαίνει μόνο τις χαρές των αισθήσεων, αγνοεί τις πιο γλυκές γεύσεις της ζωής. Οι σοφοί της Ανατολής ζητούν από τους μαθητές τους πριν τους μεταδώσουν τη σοφία τους, να περάσουν κάποια χρόνια ασκητικής ζωής, υποταγής και απάρνησης,. Στο δυτικό κόσμο δεν απαιτούνται πλέον ούτε ασκήσεις ευσέβειας, ούτε ασκητισμός, παρά μόνο η καλή θέληση για μικρής διάρκειας αποχή από τις άμεσες εντυπώσεις της ζωής, και είσοδο στον κόσμο της καθαρής σκέψης.

Η ζωή είναι πολύπλευρη, και για καθέναν από τους τομείς της αναπτύσσονται ιδιαίτερη επιστήμη. Ωστόσο η ίδια η ζωή αποτελεί μια ενότητα και όσο περισσότερο η κάθε επιστήμη προσπαθεί να εμβαθύνει στην ιδιαίτερη περιοχή της, τόσο περισσότερο απομακρύνεται από τη σύλληψη του κόσμου ως ζωντανή ολότητα. Πρέπει να υπάρχει μια Γνώση που αναζητά στην κάθε ιδιαίτερη επιστήμη τις αρχές που οδηγούν τον άνθρωπο και πάλι πίσω σε μια πλήρη ζωή. Σε κάθε επιστημονικό κλάδο ο ερευνητής προσπαθεί μέσα από την γνώση του να αποκτήσει συνείδηση του κόσμου και της δράσης του. Σε τούτο το βιβλίο υπάρχει ο φιλοσοφικός στόχος: η επιστήμη, η γνώση η ίδια οφείλει να γίνει μια ζωντανή, οργανική οντότητα. Οι ιδιαίτεροι επιστημονικοί κλάδοι αποτελούν προστάδια της επιδιωκόμενης από εμάς εδώ επιστήμης. Μια παρόμοια σχέση κυριαρχεί στην τέχνη. Ο μουσικοσυνθέτης εργάζεται με βάση τη θεωρία της σύνθεσης. Η τελευταία είναι ένα σύνολο κανόνων που η γνώση τους αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση, για να μπορεί κανείς να συνθέσει. Όταν συνθέτεις, οι κανόνες της θεωρίας γίνονται υπηρέτες της ίδιας της ζωής, της αληθινής πραγματικότητας. Με την ίδια ακριβώς έννοια η φιλοσοφία είναι μια *τέχνη*. Όλοι οι πραγματικοί φιλόσοφοι ήσαν *καλλιτέχνες στο χώρο των εννοιών*. Οι ιδέες των ανθρώπων γίνονταν γι' αυτούς το υλικό και η επιστημονική μέθοδος η τεχνική της τέχνης τους. Έτσι το αφηρημένο σκέπτεσθαι αποκτά συγκεκριμένη ατομική ζωή. Οι ιδέες γίνονται δύναμη ζωής. Τότε δεν έχουμε απλά μια γνώση των πραγμάτων, αλλά έχουμε μετατρέψει τη γνώση σε έναν πραγματικό οργανισμό που διέπεται από τους δικούς του νόμους. Η πραγματική, ενεργή συνείδησή μας έχει ανυψωθεί πάνω από την απλά παθητική πρόσληψη αληθειών.

Το βιβλίο μου ως κύριο θέμα έχει, πώς η φιλοσοφία ως τέχνη σχετίζεται με την ανθρώπινη *ελευθερία*, τί είναι αυτή η ελευθερία καθώς και αν έχουμε ή αν θα μπορέσουμε να έχουμε συμμετοχή σε αυτήν. Όλες οι άλλες επιστημονικές

συζητήσεις αναφέρονται εδώ, μόνο για το λόγο ότι ρίχνουν τελικά φως σε αυτά τα πιο κοντινά κατά την γνώμη μου ερωτήματα στον άνθρωπο. Σε αυτές εδώ τις σελίδες προσφέρεται μια «*Φιλοσοφία της Ελευθερίας*».

Η επιστήμη ολόκληρη δε θα ήταν τίποτε άλλο παρά η ικανοποίηση μιας απλής, χωρίς νόημα περιέργειας, αν δεν αποσκοπούσε στην ανύψωση της αξίας της ύπαρξης της ανθρώπινης προσωπικότητας. Οι επιστήμες αποκτούν την πραγματική τους αξία, ακριβώς όταν δείχνουν τα τόσο σημαντικά για τον άνθρωπο αποτελέσματά τους. Ο τελικός στόχος του ατόμου δεν μπορεί να είναι η καλλιέργεια μιας μόνο ορισμένης ψυχικής ικανότητας, αλλά η ανάπτυξη όλων των ικανοτήτων που βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση μέσα μας. Η γνώση έχει αξία μόνον εφόσον συνεισφέρει στο *ολόπλευρο* ξεδίπλωμα της *πλήρους* ανθρώπινης φύσης.

Γι' αυτό, το παρόν βιβλίο αντιλαμβάνεται τη σχέση ανάμεσα στην επιστήμη και τη ζωή με τέτοιο τρόπο, ώστε ο άνθρωπος να μην υποχρεώνεται να υποκλίνεται μπροστά σε μια ιδέα και να θέτει τις δυνάμεις του στην υπηρεσία της, αλλά να γίνεται κύριος του κόσμου των ιδεών, για να τις χρησιμοποιεί για τους *ανθρώπινους* στόχους του που υπερβαίνουν αυτούς που είναι καθαρά επιστημονικοί.

Πρέπει κανείς να είναι ικανός να έρχεται αντιμέτωπος με μια ιδέα βιωματικά, *διαφορετικά* γίνεται δούλος της.